

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 1 (155) январь-февраль 2011 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳломню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2011

КЯЗИМ БИЗНИ ДА ТЮРКГЕ КЕЛТИРДИ

ЖАЗЫЧУНУ ЖОЛ ДЕФТЕРИНДЕН

Озган жылны ахырында (19-23 декабрь) Тюрк Республикада акъылман Кязимни 150-жыллыгына жораланган байрамлы, тарыхлы кюнле болмаганча бийик даражада ётгенлерин, айхай да, углу кёуанч бла билдиребиз.

Аны тюрк тилли миллетлени маданиятларын, санатларын, адабиятларын дунягъа баям этерге, бирикдиррге тийишли кыйын салган ТЮРКСОЙ, КъМР-ни Культура министерствосу бла Россейни лермонтов комитети кёурагъандыла. Бизни жерлеширибиз Мызыланы Къанишаубий бла Хюрриет Эрсой да алагъа билеклик этгендиле.

*Битеу жола Анкарагъа элтедиле
(19-чу декабрь)*

Бизни самолет Стамбулну Сабиха Гёкчен аэропортуна тюш бола жетдирди. Таможняда паспортларыбызгъа мухур салдырып, багаж кьоллу болуп эшикге чыгъа башлагъаныбызлай, Мызыланы Адрайны жашы Къаншаубий, Башкьортостан Республиканы Тюркде келечиси аллыбызгъа ашыгъышлы, кёуанч тыпырлы жууукълаша: «Хош келигиз, хош келигиз, багъалы жерлеширим!» - дегенни айта, хар бирибиз бла да жарыкъ саламлашады. Ызы бла ол, сорууларыбызгъа да жууап бере, кеси да ахлуларындан хапар сурайды. Сора, барыбыз да Анкарадан Тюрксой ийген «Мерседес» автобусха минебиз.

Беш-алты сагъатдан а Анкарагъа жетерикбиз. Мызы улу 13 жыл мындан алда Тюркде Кёулийланы Къайсынны 80-жыллыгын ариу, бек ариу байрамлагъанларын, Анкарада аны атын жюрютген алапат парк да ачылгъанын эсгередиди. Кязимни 150-жыллыгына аталгъан кюнле да улуу, терен магъаналы болгъанларын чертеди..

Нальчикден келген делегация бла окъуучулары да шагъырей этерге сюеме: философия илмулары доктору Эфендиланы Салих, Россейни сыйлы артисти Бапыналары Зариф, филология илмулары доктору Биттирланы Тамара, белгили телеоператор, журналист Ботталаны Мурат, «Балкария» ансамбльни солистлери Гурттуланы Лейла бла Биттуланы Аслан, КъМКЪУ-ну малкъар маданият арасыны таматасы Тюбейланы Светлана, делегацияны башчысы КъМР-ни Парламентини депутаты, Россейни лермонтов комитетини сопредседатели, «Минги-Тау» журналны баш редактору Додуланы Аскер.

Москвадан, башха жерледен чакъырылгъанла да бардыла: филология илмулары доктору Хаджиланы Танзила, Къарачай-Малкъарны

*Тюрксойда. Анкара шахар.
Додулану Аскер, Тюрксойну генеральный секретары
Дюсен Касеинов, Владимир Захаров, профессор, лермонтовед, саясатчы.*

*Тюркде РФ-ни посальствосунда, Владимир Ивановский
бла аны болушлукчусу Бабаланы Борис. Анкара шахар.*

айтхылыкь поэти Отарланы Керимни атын жюриютген Москвадагы фондну таматасы Отарланы Римма, Россейни лермонтов комитетини сопредседатели, профессор, Къара тенгиз бла Хазар тенгизлени араларында кыраллада жашау чойреликлени, турмушну ачыкьлагъан институтну ректору Владимир Захаров, ол институтда муслийман жорукъланы тинтген арада башчылыкь этген Камалдин Махмудов, Къазахстан Республиканы парламентини депутаты, Къазахстанны халкъларыны Ассамблеясыны Советини члени Хочулану Людмила.

Биз Анкарагъа ингир ала жетебиз, анда «City» къонак юйде орналабыз. Мында Москвадан, Астанадан, Шимал Кипрден келгенле бла биригебиз. Бизни тансыкьлап Уфук Таукьул, Уфук Тузман, Аппаланы Адилхан эм башхала келген эдиле.

Былайда Аппа улу бла ол кечеде ушагъымдан бир юзюк келтирирге сюеме: «Осман империяны заманында, хар кыралда болуучусуча, тасхачыла жууукъдан, узакъдан да тюрлю-тюрлю хапар жетдирип кырал башчыгъа айта тургъандыла. Кавказлыла Тюркге кечюп башлагъанларында, ала, мухажирле, журтларында къалай тургъанларын билир мурат бла ары да адамла жибериледиле. Ала малкъарлыланы, къарачайлыланы адет-тёрелерини, жашау болумларыны юслеринден толу хапар жыядыла.

Таулула гудучула, тонаучула болмагъанларын, кеслерини халал кыйынлары бла жашагъанларын. Келбетли, иш кёллю, малчылыкь, жерчилик бла кюрешген, диннге да кёллери бла берилген, тиллери да тюрк тилге ушагъан, келишимли, асыл халкь болгъанларын ачыкьлагъандыла. Ма андан бери малкъар-къарачай миллетге тюркде иги кёзден къарайдыла, бек сюйген, кётюрген да этедиле».

Тюркню ара шахарында (20 декабрь)

Анкараны бек уллу районларындан бири Этимесгутду. Мечи улуну байрамына келгенлеге аны Мэри Демирел жарыкь тюбейди. Мыйыкь тюбюнден ышара, бизге: «Тюркде тиширыула бла эркегырыула башха-башха олтурадыла, ол ышан сизде да тюбей кёреме»... – дейди. Биз, кертиси бла да, эркегырыула онг жанында, тиширыула сол жанында энчи-энчи олтургъан эдик. Биз бир бирге ышарып къарайбыз...

Демирел тюрк тилли дуниясыны келечилери бла тюбеширге бек сюйгенин, аны юсю бла кёп тюрлю фестивалъла, форумла къурагъанын билдиреди. Бюгюн а закый Кязимни жерлешлери бла танышханына бек къууаннганын да чертеди.

Додуланы Аскер Тюркге Кязимни малкъар-къарачай халкьны да бек уллу сиймеклиги болгъанын, ол бери да жаяу келгенин, ызы бла уа бизни да бери келтиргенин билдире, къонакьбайгъа Москвада тюз бу кюнледе басмаланган Мечи улуну китабын береди. Владимир Заха-

*Россеини Тюркде посолу Владимир Ивановский
бла Владимир Захаров Кязимни жангы китабына къарайдыла.
Анкара шахар.*

*Мэр Энвер Демирел, Отарланы Римма,
Мызыланы Къанишубий.
Анкара шахар.*

ровха акъылман назмучуну майдалын сейир-тамашагъа къалгъан мэрни кёкюрегине тюррейди. Отарланы Римма Керим Кязимни бек суйген сохтасы болгъанын ачыкълай, аланы аламат суратлары бла жасалгъан альбомну сауугалайды. Демирел бу биз бусагъатда тюбешген жарыкъ отоуда алыкъа тау тилде бир жыр да эшитилмегенине, айтылмагъанына бек жарсыгъанын, бюгюн-къадар, жазыу аны ол жаны бла байыкъдырлыгъына ийнанганын да билдиреди. Бизни белгили жырчыларыбыз Бапиналаны Зариф бла Гергокаланы Халимат мэрни кеслерини чемерликлери, усталыкълары бла да бек къууандырадыла. Бизни тюш азыкъдан сора ашыра чыкъгъанында да ала бла айырылыргъа алай бек ашыкъмай эди Этимесгутну муниципалитетини мэри.

Тюрксойда къонакъда

Тюш бола биз ТЮРКСОЙГЪА къонакъгъа барабыз. Тегереги Азербайджанны, Къыргъызны, Къазахстанны, Тюркияны, Туркменияны, Узбекистанны, Гагаузияны, Башкъортостанны, Татарстанны, Алтайны, Чувашияны, Саха-Якутияны, Шимал Кипрни, Хакасияны, Тываны байракълары бла жасалгъан бир ариу мекам.

ТЮРКСОЙ-ну генеральный секретары Дюсен Касеинов бизге бек жарыкъ тюбейди:

- Хош келигиз, Къабарты-Малкъарны келечилери, Москвадан, Къазахстандан келген къонакъла, ТЮРКСОЙ-чула да!

Бек къууанама бизни, бизни да жерлешибиз Мечиланы Кязимге жораланган быллай къууанчлы байрамыбызгъа. Аны кесин да быйыл къурагъанбыз. ТЮРКСОЙ-ну тилеги бла бу 2010-чу жыл битеу дунияда да культураны (маданиятны) жылыды.

Закий Кязим кеси миллети бла бирге кёп артыкълыкъ, палах сынагъанды. Биз аны ючюн байрамлайбыз акъылман Кязимни 150-жыллыгъын Тюркияда. Битеу барыбызны да атыбыздан Мечи улугъа аталгъан кюнле бек иги ёгерлерин суйгеними билдиреме. Бу иш а мен Россейни Лермонтов комитетинден тилек къагъыт алгъанымдан сора башланганды. Сау болсунла Владимир Захаров, Додуланы Аскер да!

Владимир Захаров бла Додуланы Аскер ТЮРКСОЙ - гъа Кязимни кюнлерин бардыруну юсюнден тилеклерине терк жууап бергенлерине, бу керекли, аламат ишни къолгъа алгъаны ючюн, ТЮРКСОЙ биригиуне, аны генеральный секретары Дюсен Касеиновха жүреклерини теренинден улту ыспас этгендиле. Ала тюз бусагъатчыкъда Россей Федерацияны Анкарада посольствосунда болгъанларын, анда посол Владимир Ивановский делегацияны таматарына жарыкъ тюбегенин. Посольствода сёз Россейни бла Тюркню араларында къарындашлыкъны, жууукълукъну юсюнден баргъанын, посолну болушлукъчусу таулу жаш Бабаланы Борис болгъанын, сора, Россейни Тюркде келечисини кёкюрегине Мечиланы Кязимни майдалы тагъылгъанын да билдиргендиле Россейни Лермонтов комитетини сопредседательлери.

*Хочуланы Людмила бла Дюсен Касеинов.
Анкара шахар.*

*Энвер Демирелни мэриясында.
Анкара шахар.*

Бзы бла кьонакъла, кьонакъбайла да бир бирге бу айырмалы кюн эде кьалырча сыйлы саугъала бергендиле:- Мечиланы Кязимни аламат портретин. Аны кесин да белгили суратчыбыз Баккуланы Владимир ишлегенди. Сора, Дюсен Касеиновну кёкюрегине Кязимни майдалын тойрегенде ол, кесини болушчуларына бурула, ТЮРКСОЙ биригиуню да мынга ушагъан, мунуча ариу майдаллары болмай амалы жокъду дегенди.

Къазахстанда жашагъан малкъарлыланы, къарачайлыланы келечиси уа Дюсеннге Астананы кёрюмдюлери бла алтын ашыкъ бере, Къазахстанны Президентни Нурсултан Назарбаев Мечиланы Кязимни обасын Ата журтуна кёчюрюрге улуу болушлукъ, себеплик этгенини юсюнден айтханды. 24 сагъатны ичинде самолет бир къыралдан башха къыралгъа учарча жашил коридор къурагъанын да билдиргенди Хочуланы къызлары. Кязимге аталгъан быллай байрам Къазахстанда боллугъун суйгенин да чертгенди ол. Отарланы Римма уа Керимни атын жюрютген фонд басмалагъан ариу календарны саугъагъа бергенди Касеиновха.

Ашхам бола уа Гази университетни ректору бла жарыкъ тюбешиден сора, ол бийик окъуу юйню культура арасында концерт берилгенди. Анда бек сейири уа Тюрк республиканы тамашалыкъ къырал ансамбли бизни тилибизде ариу шатык «Минги Тауну», «Гапалауну», «Боз алашаны» жырлагъаны эди. Сора бизни «Балкарияны» солистлери Аслан бла Асият тепсеуде сюзюлгенлеринде уа Аллах бирди, битеу залдагъыла аланы суратха алдыра эдиле. Бир къауумла уа, тэзалмай, кеслери да тепсеуде бериледиле. Зарифни, Халиматны жыр айтыуларына да улуу залгъа жыйылгъанла толкъун-толкъун къарсла бла тюбегендиле.

*Эскишехирде – студентле шахарында
(21 декабрь)*

Эрттенликде 9 сагъатда «City» кьонакъ юйден автобус бла Эскишехирде атланабыз. Тюшге Эскишехирни «Роотгарден» кьонакъ юйюнде тохтайбыз. Биз анда жашагъан жерлешлерибиз бла да тюбешебиз. Сагъат юч бола бу улуу шахарны Одунпазары деген муниципалитетини мэри Бурхан Сакаллиде кьонакъда болабыз. Эки жаныбыз да бир-бир бла танышханыбыздан сора билебиз: Эскишехирде къарачайлыла, малкъарлыла да кёп болгъанларын. Бу шахарны тегерегинде уа тёрт- беш тау эл да орналгъанын.

Владимир Захаров бла Додуланы Аскер Кязимни Майдалын Бурхан Сакаллини ёшюнуне такъгъанларында уа, аны кёлю да толуп: «Бу иште мен жети-сегиз жыл ишлейме, баям, бек артха къалгъанладан да болмазма. Алай быллай саугъагъа биринчи кере тийишли болама», - дейди.

Владимир Захаров къайсы тыш къыралгъа барса да, кеси бизге айтханнга кёре, чинг алгъа сатып алыргъа табыракъ юлле излеп башлайды. Аны Москвадагъы юйюнде ала бир сау къабыргъаны жасагъанларына да къарамай.

*Эфендиланы С., Беппайланы М., Бапыналаны З. мэрияде.
Анкара шахар.*

*В.А. Захаров Кязимни юсюнден доклад этген кизиу.
Мызыланы Къанишаубий - тилманч.
Анкара шахар.*

Аланы араларында тюрлю-тюрлю сыйлы агъачладан, ташладан ишленгенлери да бардыла. Кюн сайын профессор аланы бир экисин букъулатмаса, ашагъаны татымагъаны уа хакъды. Аны ючюн Владимир Александрович Стамбулда, Анкарада да базаргъа барыргъа жан атханын билдире-билдире турду. Алай жортууул ишле асыры ашыкъ-бушукъ болгъанларыны хаталарындан, ол эки шахарда да излеген затын табар жерлеге тюшалмагъанына бек жарсыйды.

«Ашыкъма, тамата, юллелени Меккалары Эскишехирдеди. Анда биз сени мудах этмебиз. Артха Стамбулгъа къайытсакъ да, сёзсюз, ол жаны бла байыгъаса, бакъы боласа», - дейди, мыйыкъ тюбюнден ышара-ышара, мудахланган профессорну алай бек жарсымазгъа чакъыра, Мызыланы Къаншаубий да.

Бизни бла айырыла туруп Бурхан Сакалли Россейни ара шахарындан келген алимге бир алапат юллени саугъа этгенинде уа, Владимир Александрович, айхай да, къууанч тыпырлы болду. Ол юлле кеси уа чыммакъ-акъ ташдан ишленгенди. Алай таш а жаланда Эскишехирни тийресинде 100-150- метрлик теренликден алынады. Ол ташдан ишленген затны кеси бла жюрютген адамгъа не жин, не шайтан зараны жетмегенин билдире, мэр хар бирибизге да ол сыйлы ташдан ишленген саугъала юлешди. Мэриядан биз Къарачай-малкъар дернекеге (культура ара) атланабыз.

17 сагъатда Додуланы Аскерни, Хочуланы Людмиланы Тюркню 26-чы каналы тюзюнлей баргъан «Кязимни жоллары» деген бирсагъатлыкъ бериуге чакъырадыла. Тилманчла Хурриет Эрсой бла Мызыланы Къаншаубий эдиле.

Хар баргъан жерибизде Тюркню ТВ каналлары байрам ингирлени алдыргъанлай тургъандыла.

Эскишехирде кеп таулула бла да танышабыз, ушакъ да этебиз. Ингирде уа Юнус Эмрени атын жюрютген къалада жарыкъ тюбешиу эм концерт болады. Зал – тькъ-тькъма. Анда сёз Бурхан Сакаллиге берилгенде. ол, бери келгенлени бу жарыкъ, алапат байрам бла алгъышлай, алгъа экранда бир эски юйно кёрюмдюсюн кёргозте: «Бу юйге 300 жыл болады. Биз аны ариу жангыртып, бююнню кюннге келишдирип, энди уа къарачай-малкъар дернекеге беребиз. Мындан арысында ол Мечиланы Кязимни атын жюрютген Кавказ культура ара боллукъду!» - дейди. Ол сёзлени эшитгенлей, залдагыла бары да бирден ёрге туруп, ауукъ заманны кварс къакъгъанлай тургъанларын бери келген жерлешлерибизни бетлери уа къууанч, насып бла жарыгъанларын, эскишехирчиле, артистлерибиз чыгып-чыгып, кезиу-кезиу тепсегенлерин а къалай унуталгъын. Сора, Эфендиланы Салихни, Биттирланы Тамараны, Афион университетден Бедат Балканны, Хабиб Ёзденни, Шерафетдин Сюйюнчню эм башхаланы жүрек сёзлери эсде къалырча эдиле.

Хар концерт а Додуланы Аскер бла Шауаланы Тахир къурагъан Мечиланы Кязимни сыфатын ачыкълагъан кино бла башлана эди. Закий назмучуну деменгили сыфатын ол бериуде Къабарты-Малкъарны халкъ артисти Бачиланы Ахмат бек терен ачыкълагъан эди.

Концертден сора къонакъ юйде дагыда эсде къалырча тюбешиуле:

КЪМР-ни култура министерствосуну атындан – сауҕа, Кязимни Баккуланы Владимир ишлеген сураты мындан арысында ТЮРКСОЙНУ алты кьатлы мекаямыны фойесинде тагьылып турлукьду. Анкара шахар.

Тюркню култура министерствосуну кьырал симфония оркестри «Минги Тауну» жьырын айта, «Балкария» ансамбльни солистлери Гуртуланы Асият бла Биттуланы Аслан тепсейдиле. Анкара шахар.

Къулийланы Къайсынны кичи жашы суратчы Азамат, аны юй бийчеси профессор, филология илмуланы доктору Гуртуланы Бертни къызы Тамара. Ала экиси да бусагъатда Эскишехирни Анадолу университетинде ишлейдиле. Бу университетден огурулу жерлешлерибиз Къочхарланы Текин бла, аны юй бийчеси Роза бла да танышабыз. Болмагъанча бир жарыкъ келбетли, билимли адамла.

Ол кече бюгонлюкде Москвада жашагъан айтхылыкъ фольклорчубуз, алимибиз, филология илмуланы доктору Хаджиланы Танзиляны туугъан кюнюн да бек иги, бек алаамат белгилеген эдик. Анга Хюрриет Эрсой, Хочуланы Людмила, Мызыланы Къаншаубий, Биттирланы Тамара, Гуртуланы Тамара, Эфендиланы Салих, Додуланы Аскер, Владимир Захаров, Бапыналаны Зариф, Тюбейланы Светлана, Отарланы Римма алгыш сёзлерин айта, жюз жыл тежей эдиле. Тюрк жырчыла уа анга атап кёп тюрк халкъ жыр айтадыла.

Кайсериге жол
(22 декабрь)

Эрттенликде «Роофгарден» къонакъ юйде ауузланып, жол кёллю болабыз. Кайсериге бек узакъды, ары алты-жети сагъат барыргъа тюшерикди. Эскишехирде къалгъан нёгерлерибиз, жерлешлерибиз бла жарыкъ саламлашып, жолгъа чыгъабыз.

Жолда Владимир Захаров Михаил Лермонтовну, Александр Пушкинни чыгъармачылыкъ, жашау жолларыны юслеринден бек кёп, ачыкъ айтханда, биз билмеген, жукълап, тюшюбюзде да болмагъан шартланы келтирип-келтирип хапарлайды. Бизни сорууларыбызгъа жууап этеди. Лермонтов, Пушкин да кимле бла дуэльде атышханларын, кимле аланы тенглери, шуёхлары, ахлулары, жаулары болгъанларын ачыкълайды.

Лермонтовну аммасы чирик бай болгъанын, кесини туудугъун тюз да жаны кибик кёргенин, сабийлигинден окъуна Мишаны къатында эки-юч билимли врач тутханын да чергеди Захар улу...

Биз Кайсериде Эрджийес университетни таматалары бла тюбешибиз. Кергиси бла да, бу бийик окъуу юй Тюркде бек уллуларындан бири болгъанын да билебиз. Кесини уа 30 факультети барды. Кёп да бармай а бу университетде Шимал Кавказны тиллерине юйрегирик факультет ачылыгъын да чертдиле къонакъбайла.

Ингир ала Сабанджи атлы культура арада Кязимни поэзия ингири башланады. Мечиланы Кязимни 150-жыллыгъына аталгъан къууанчлы тюбешиюню Кайсерини телевидениясы олсагъат окъуна тюзюнлей эфирге бере эди.

Бери жыйылгъанла Гуртуланы Асият, Биттирланы Аслан бла аямай тепсей эдиле. Кайсеричиле хар бири хуржун телефонлары бла суратха ала эдиле. Хюрриет Эрсойну тилманчылыгъын, кеси айтхан сёзюне да, солууларын тыйып тынгылай эдиле.

Бапыналаны Зариф а, концертни ахырында, бу байрамлы тюбешюуге келгенлени тилеклерин толтура, черкес тилде Леуан Губжоковну сёзле-

*В.А. Захаров бла мэр Бурхан Сакелли.
Эскишехир шахар.*

*Къазахстанны келечиси Аскар Турганбаев бла Тюбейланы
Светлана. Эскишехир шахар.*

рине жазылган «Мадинамыса, Маринамыса?» деген жырны айтханында, бюсюреулерин билдире, толкун-толкун кьарсла бла тубеген эдиле таулу жашны ол номерине.

Биз ингир ала ушхуурдан сора кьонакь юйге барырга керек эдик, алай ары кьайта турмадыкь. Огьурлу кьонакьбайла бла саламлашып, Стамбул таба атландыкь. Кайсериден Стамбулга 8 сагыатха жууукь барлыкьбыз. Тюркню жолларын асыры кеп кьыдыргьандан биз аз-маз арый да башлагьанбыз бу эки-юч кюнню ичинде. Бу хапарыбыз толу боллукь туйюлду, сезсюз, Мечиланы Кязимни 150-жыллыгында бизге негерлик этгенлени бир кьауумуну алгыш сезю бла шагьырей этмесек.

Кьысха хапарда битеу байрамны толусунлай айталмайма. Кязимни кюнлерине жораланган ишле тап, бийик даражада баргьандыла, тамам-

Хюрриет Эрсой (Айжаякь) Тюрк Респуб-

ликаны премьер- министрени кенгешчиси:

«Биз мында, Тюркде жашаганла, айхай да, Ата журтубузну болмагьанча бек сьоебиз. Сизни эсге тюшюрсег а, ары жетгенча болуп кьалабыз. Асыры тансыкьлагьандан, тюзюн айтханда, бурун сьоегим сызылдайды. Ары барып артха кьайытсам а, туугьан ташым тюш-

леримден кетмейди.

Кавказдагылагьа иги болса, бизни келюбуз кек бла тенг болады. Андагы жерлешлериме, ахлуларыма, мен бек сьойгенлериме да журек теренликден уллу салам жибереме.

Мында Мечиланы Кязимни байрамлары болмагьанча бек ариу этгендиле да, аллай кьууанчланы ызы кьалын болсун. 2011 жылда сизни не муратларыгыз бар эселе да, минг-минг кьатланып толсунла. Сьоеклик, монгукь, той-оюн, мамырлыкь хар таулу арбазгьа!».

Кьочхарланы Текен бла Роза,

Эскишехирде бийик окьуу юйню алимлери:

«Бизни Кавказда бек сьойген гаетибиз «Заманды», журналыбыз а «Минги-Тауду». Аланы ишчилерине, окьуучуларына, битеу кьарачай-малкьар миллетге да уллу насып, кьууанч,

эсенлик, берекет Аллах берсин.

Мындагы кавказлыла сизге кьуру да иги кьууум эте жашайбыз. Жангы 2011 жылда Россейде, Тюркде да эсде кьалырча, Мечиланы Кязимни байрамлы кюнлерича, ууахтыла кеп, аслам болсунла».

*Мэр Бурхан Сакеллиден саугъа.
Эскишехир шахар*

*Эрдэжйсе университетини ректорунда
Кайсери шахар.*

Мызыланы Къаншаубий, Башкъортостан

Республиканы Стамбулда келечиси:

«Кязим бир ненча кере хадж къылгъаны баямды. Ары бара туруб а, сёзсюз, тюркню Стамбул шахарында да болгъанды. Мен мында кёп жыл жашайма. Бюгюн-бюгече да жюрюшюн, соллуун эшитгенчама ол акъылман шыкыгычыны.

Аны 150-жыллыгынын Анкарада, Эскишехирде, Кайсериде байрамлагъанбыз да, ол тарыхда къалырча уллу ишди.

Быллай миллет къууанчларыбыз кёпден-кёп бола барсынла. Къабарты-Малкъарда жерлешлериме, танышларыма, ахлуларыма, шуёхларыма Тюркден уллу къарындаш салам иеме!»

Владимир Захаров, профессор, Россейни

лермонтов комитетини

сопредседатели:

«Хурметли жолдашла! Мен жаным кибик кёрген таулу къарындашларым, эгечлерим! Келе тургъан жангы жылда кёгюгюз чууакъ, хар юйюгюз а саулу къылу болсун.

Къыйынлыкъла, палахла сизден кери, кенгде къалсынла. Уллу Аллах битеу малкъар халкъгъа – мени жууукъ миллетиме – мамырлыкъ, насып берсин. Кавказны жаннет жеринде жашагъанланы араларында келишимлик, иги къууумлукъ жашнасын.

Биз декабрь айда акъылман Кязимни байрамлы кюнлерин ётдюргенбиз Тюрк Республикада. Аллай къууанчланы ызы къалын болсун Кавказда, Россейде, Тюркде, башха къыраллада да».

ланнгандыла. Анда баргъан программаны басмалайбыз – мен ол айтып жетишдидалмагъанымы бу документ ачыкълар деп мурат этеме.

Программа

Для делегации из Кабардино-Балкарской Республики, вылетающей на Дни поэзии Кязима Мечиева в Турции в гг. Анкара, Эскишехир и Кайсери

19.12.2010 – воскресенье

13.00	Встреча делегации в аэропорту Сабиха Гёкчен (К. Мизиев)
14.00	Выезд в город Анкара (поездка на автобусе Стамбул-Анкара около 5 часов)
15.30	Обед по дороге (Тюркской)
20.00	Размещение в гостинице «City»
21.00	Ужин в гостинице «City»

20.12.2010 – понедельник

08.00	Завтрак в гостинице «City»
09.00 – 11.30	Свободное время
11.30	Выезд в муниципалитет
12.00 – 13.00	Прием у мера муниципалитета Этимесгут (вся делегация артисты в нац. костюмах)
13.00 – 14.00	Обед от имени муниципалитета Этимесгут
14.30 – 15.30	Прием у Генерального секретаря ТЮРКСОЙ (вся делегация, артисты в нац. костюмах)
16.00	Выезд в концертный зал Приём посла РФ в Турции (только главы делегации и определённые лица)
17.00- 17.30	Репетиция
18.00	Концерт в Университете Гази
21.00	Приём у ректора университета Гази, ужин от имени ректора

21.12.2010 - вторник

08.00	Завтрак «City»
09.00	Выезд в город Эскишехир (поездка на автобусе Анкара-Эскишехир около 3 часов)
13.00	Размещение в гостинице «Roofgarden»
13.30 – 14.30	Обед в гостинице «Roofgarden»
15.00 – 16.00	Приём у мера муниципалитета Одунпазары г. Эскишехир
16.00 – 17.00	Культурная программа по городу + прямой эфир 26 канала
17.30	Выезд в концертный зал
19.00	Концерт в Культурном центре имени Юнус Эмре
22.00	Ужин от имени мэра муниципалитета Одунпазары

22.12.2010 среда

07.00	Завтрак «Roofgarden»
08.00	Выезд в город Кайсери (поздка на автобусе Эскишехер Кайсери около 6 часов)
13.00 – 13.30	Обед по дороге
14.00	Размещение в гостинице «...»
16.00 – 16.30	Приём у ректора университета Эрджейсе (глава делегации и определённые лица)
17.30	Выезд в концертный зал
19.00	Концерт в культурном центре имени Сабанджы
22.00	Ужин от имени ректора университета Эрджейсе

23.12.2010 четверг

03.00	Завтрак в гостинице «...»
04.00	Выезд в город Стамбул (поздка на автобусе Кайсери-Стамбул около 8 часов)
11.00	Обед по дороге (ТЮРКСОЙ)
13.00	Отъезд делегации по графику самолёта

БЕППАЙЛАНЫ Муталип.

ТЁППЕЛАНЫ Алим

КЯЗИМ

(Поэма)

1

Тейри эшиги ачылып,
Мен ары кирип, ашыгып, –
Кёрюрге кёкню асылын;

Суулагъа кёпюр салынып,
Мен чабып ётдом, алынып, –
Кёрсем деп жерни адылын;

Аллах кюч берип жюрюрге,
Жетдим Меккагъа, Мисирге,
Ёмюр жетмеди билирге, –

Ёмюр жетмеди билирге, –
Сен кирген къапха кирирге,
Сенича жиляргъа, кюлюрге!

О, Кязим – Малкъарны ташы,
Тёшно, тёбени, жол башы, –
Къыйында, тынчда жолдашы;

Жарыкъгъа къыяулу келген,
Бир угъай, эки кёр кёрген,
Дуния юйюбюз деген;

Сен барда, сёзюбюз да баз,
Атынгы эшитмеген аз, –
Жарлыбыз дерге жарамаз,

Ненча бар эсек таулада,
Иги, аман да – саулада,
Сени айтабыз саугъагъа!

Да не сурасакъ да хакъын,
Къычырып неда акъыртын, –
Сен барыбызгъа жашыртын!

Сен тенгизге жетген черек,
Не – бирде кёп битген терек,
Ким ачар тасхангы, тергеп?

Жокъ аллай алим, ажайып.
Таныгъанла да азайып,
Бараса бизден узайып.

О, Кязим дейме, къычыра –
Олтур да бийик Шыкъыда,
Айт бизге жазда не къышда, –

Айт бизге жазда не къышда –
Гюрбежинг аллы ныгъышда,
Кюн батхан чакъда, чыгъышда.

Ким эдинг ёмюр келишде,
Файгъамбарла бла эришген,
Ташха, суугъа да келишген?

Ким эдинг учхан чагъынгда,
Кёкде, Аллахны аллында?
Жол тилегенде къанлынга?

О, ким эдинг сен туугъанда?
Ананг жарангы жуугъанда?
Самум желле да къуугъанда?

Киши жеринде айланып,
Ол сакъат бутунг байланып,
Нек санай эдинг айланы?

Билгеннге, билмегеннге тенг,
Юйюнгю берир кибик сен,
Не тапхан эдинг тау элден?

II

– Жашлай сен мени этегиме
Жыйышып, былай келгенинге,
Разыма бары этгенинге.

Сени юйретгеннге да ачыкъ
Айтханма, акъ сёзюмю жазып.
Сиз барда туююл эдим жазыкъ.

Окъуулу, акъжюрек уланла,
Хайт деп, игиликни къуугъанла, –
Жатдым узакъ, сизге къууана!

Жарлы халкъымда окъуулула,
Эрле, закийле, огъурлула,
Болмасала уа, мен, къуу бола,

Жатар эдим киши жеринде,
Къалмай сауланы эслеринде,
Бир жан уюмай дерслериме!

Шукур болсун, закийди халкъым!
Жол къыйынлыкъларындан
жалкъып,

Учуз этмеди жерде атын.

Ыразыма барыгъызгъа мен,
Билгеннге, билмегеннге да тенг!
Тилек да этеме хар эрттен:

Я-Аллах, энтта да халкъыма
Тёзюм бер, ол, ёлмей антына,
Сёз келтирмей сыйлы атына,

Жашар кибик халкъла ичинде,
Хата кёрмей жерни юсюнде,
Ийнана адамны эсине!

III.

– Жангыз келечи туююл эдим,
Баш кёкден дуниягъа келген,
Аллахны сыйлы тахын кёрген;

Жангыз шыйых туююл эдим,
Мени ючюннге кёкден энип,
Бир Аллах кеси салгъан энин,

Жангыз таулу да туююл эдим,
Болсун деп азат туугъан жери,
Излеген Аллахны хатерин;

Адам эдим жерде Хакъ кеси,
Кесине ушатып салгъан эсин,
Этер ишими туура кесип.

Жети кёкню бурагъы эдим,
Къарангыны чырагъы эдим,
Къыйынлыкъны сыфаты эдим.

Бир Аллах санларымы сакъат,
Баям, андан этгенди, сакълап
Сау дунияны къурагъан чакъда:

Ышанмай алгъадан жазгъаннга,
Къадарымы салып базманнга –
Къыйынлыкъ ушасын деп манга!

Буюргъанды, баям, ёмюрле
Арасы жолланы кёрюрге,
Тауда туууп, тюзде ёлюрге!

Бар жарсыуум – къыйынлы жерим,
Адам Аллахха ушайды дегеним,
Анга ийнанып, тилегеним –

Кесиме – Аллахны Къуранын,
Жериме – дуния къурамын,
Хар жанны толсун деп мураты.

IV.

– Хау, сакъат эдим туугъанда,
Аначим жагъымы жуугъанда,
Киндик баууму да буугъанда.

Кёкледә жулдузла жарытхан,
Жерледе тюеле арытхан
Файгъамбар эди кьатымда.

Мен кьарьусуз эдим бешикде,
Боран ура эди эшикден,
Аз эди тюз баян эшитген.

Кьагъанакъ да кьагъанакъ туйюл,
Жаратхан эсе Аллах суйюп, –
Киндигине боллукъну туйюп.

Анамы сютю тамагъыма
Кёкден келгенча баргъанына
Тынгылай эдим, кьарыу ала.

Атымы атагъан эди Хут,
Тууду деп, Аллахны тюз кьулу,
Ёзден эди аны тукъуму.

Къайда да башды тукъумлу,
Жол кьыдыргъан, эсли, хукмулу,
Ол мени да окъутуп турду.

Бек алгъа этдиле аякълы,
Кьолума тутдуруп таякълны,
Юйретдиле кьуран аятны.

Атамы хунери бар эди,
Анамы билгени бар эди,
Не медет, журтлары тар эди.

Такъыр эдиле суу кьармакълай,
Аллах жаратхан кенг аймакъда
Жокъ эди, жокъ тюз жолун тапхан.

Мен, кьыяулу эсем да, барын –
Эшите Аллахны айтханын,
Кёре эдим кюнню батханын.

Акъны, кьараны араларын,
Жашауну ачы жараларын, –
Фитналыкъ да ёсе баргъанын.

Ашыгъып ууаз башланьргъа,
Чыгъа эдим межгит аллына,
Абына жаргел ташларына.

Асманда акъ кьушла кьууушуп,
Манга келе эди тауушу –
Къадарыма этип тауусум:

Дуния тюрленирге кьызып,
Къум жели ура эди кьызыу;
Аз халкъым тас эте жол ызын.

V.

Атам таш тюе эд ыржыда,
Анам ун элей эд гыржыннга,
Жарлылыкъ тыйса да ырбыннга.

Атам кьой кьыркъа эд гёзенде,
Анам бау тизе эд жегеннге,
Бойсунмай ёллокбюз дегеннге.

Беккини акъсакъ жашына эн
Салгъанды бир Аллах кёкден,
Айыргъанды ол аны кёпден, –

Дей эди Шыкълны адамы,
Тёрлеге ётдюре атамы,
Сый игиси манга аталып.

Мен Аллахны атын айтханлай,
Акъ къаядан бора къайтханлай,
Бола эди таууш тюз алай!

– Мёлекле келип, тёш бахчамда
Кюз картош къаздыла ахшамда,
Табугъа къайтыша адамла.

Алай мен азат туйюл эдим,
Азатлыкъ кёрмегенде жерим.
Бек алгъа азатлыкъ тиледим.

Элибиз – тыгъырыкъ – жаргелде,
Бек жарсый эдиле келгенле,
Жашауну кьыйынын кёргенле.

Патчах да фьргъауунлагъа жакъ,
Сёзден – тюз, ишге жетсе – алтакъ!
Къыйнайды жарлы халкъны, алдап.

Аз эди жерибизни тымы,
Битген кьылкъыла такъыр, жымыл!
Жетмей токълукъну эркин жылы.

Кёк бла уа жерни арасында,
База Къуранны къарасына,
Жашадыкъ ишлеп алгъасына.

VI.

Жокъ эди китабым, къаламым,
Не – ёзге байтамал амалым,
Айтыргъа жүрекни саламын.

Хат излей чыкъдым мен ашыгып,
Бир къалмай жамауат ашырып,
Шо окъууда эди ахшылыкъ!

Мен сёз устасыны къумукъда
Акъсай элинде – кюн ышыкъда
Жатдым, аякъларын къучакълап.

Абусалам эди ёз аты –
Сингири сюегине къатып,
Ол да манга насыят айтды.

Окъуулу эди ол, акъылман,
Саулай Дагъыстанда айтылгъан,
Сакъалына аз чал къатылгъан.

Кёкге узатыла къоллары,
Окъутду ийманны жолларын,
Бу дуня чексиз болгъанын.

Бу дуня чексиз болгъанын:
Аны тенгизлери булгъанып,
Жашауну дингилин бургъанын!

Къайтарды ол Хакъны бирлигин,
Тюз адамгъа Ол жарыу берлигин,
Гюняхлы да азап кёрлюгюн.

Абдез алмай, межгитге кирген,
Жолда факъырачыны жекирген, –
Бирча асыллыкды мен билген!

Чыкъдан таза жокъ, анга къара,
Кюнню кёзю бла тенг агъа,
Ол келеди дагъы жашаугъа.

Огъурлулукъ, кертилик да тенг,
Аллахны келамына келсенг!
Жашауну халкъ кёзю бла кёрсенг.

Бюге турсанг, темир да сынар,
Ташадагъы туурагъа чыгъар,
Къыйынлыкъгъа эр кёлю чыдар!

Акъсай элде заман кюз эди,
Абусаламны дерси тюз эди:
Кёп жүрю, окъу деп тежеди.

– Аллах бергенден кёп бир адам,
Алмазлыгъын бу дуниядан,
Къуралмазын жанны къыйнагъан!

Хар кимни да жолда жүрюшюн,
Насыбын, ырысхы юлюшюн –
Аллах буюргъанына тюзюн! –

Деди, ашыра чыгып, къаты,
Дуня кюйюне сагъайтды, –
Ишине – ибилис налатны!

– Унутма, жердеги ёхтемле,
Дуня малгъа жан бергенле,
Кеслерин бийикде кёргенле, –

Жашауну барышын халкъ угъай,
Мажарып, кеслери къургъанлай,
Жашаргъа кеслери туугъанлай!

Жыртыша, тартыша, сюрюше,
Керахат мал ючюн туююше,
Аллахны кёлюне тийише,

Этедиле аллайла къуугъун,
Мёлеклени арадан къуууп.
Келтире къыяманы жууукъ.

Жарлылыкъ, байлыкъ да кезиу,
Бири – ёрлеу, бири да – эниу!
Къалыубаладан алайды келиу.

Кючлю эди Исса файгъамбар,
Табаед амалсызгъа амал...
Сен, Кязим, аны жолу бла бар!

Халаллыкъны къодулай эди,
Адамлыкъны къоруулай эди,
Жоругъу да тюз былай эди:

Бир Аллах жаратхан адамны
Кыйынын кесине алганны
Аны ююн жоюмга барганны.

Хау, кьут эди Исса файгамбар,
Эте эди неге да мадар,
Сен, Кязим, аны жолу бла бар...

Жюрегими акь эшиклери
Ачылып жерден кёкге дери
Алай кетдим Акьсайдан бери.

Кынгыр да тюзелир, буюрса,
Сай бёлюнюр кьыргга, дуппургга,
Кюн тууар жарлы гуппургга.

– Шыккыдан келген сен, кьонагым,
Унутма ол керти болганын,
Аллах да ауалда сорганын...

Ийманын бар эсе, менесе,
Ахыр кюн аллыма келирсе!
Тюзюнгю, терсинги билирсе

Дериги барыбызга да хакь,
Бол анга, кьонагым, сен бек сакь!
Этмей жаннет эшигин узакь.

VII.

Алай кетген эдим Акьсайдан,
Бир жарлы жолоучу – акьсагган,
Бийик жерде кыйын жашагган.

Абдес алып, намаз да этип,
Жатхан эдим, ююме жетип,
Ол кече Хакь тюшюме келди.

«– Жети кёкде – Аллах – мен энчи,
Хакь жерде сен мени келечим, –
Деди Ол, жазууму бичип.

Келечи жолума болушуп,
Ол айтды дагы бир болушун –
Кёргюзтүп тюзлюкню кьонушун.

– Тил салдым мен сени тилинге,
Сёзюмдю ол мени – билиннген!
Кёкде кёк жашнауча кёрюннген.

Сёзюмю жюрют сен – кёзбаусуз,
Ийманига, кертиге – сылтаусуз.
Бил: дуня туююлдо даусуз...

Бергенча Кьуранны кьарасын,
Береме Сёзюмю мурасын,
Ол сау этер дунья жарасын.

Сау этер ол дуня жарасын,
Сен аны билалсанг багьасын,
Билгенча Кьуранны кьарасын!

VIII.

Айланып ётгендиге ёмюрле,
Шыккы да тенгликге термиле,
Ол а унамай терк келирге.

Къара танымагганлагга баздым,
Гюняхларын кесиме алдым,
Кьуранны кьарасы бла жаздым.

Хакь манга ийман сёзюн айтды,
Сайлатды кыйын усталыккыны –
Олду деп тутуругу халккыны,

Аллах манга тийишли кёрген,
Халккыга тюз айтырга деп берген,
Сёзню башладым, салмай жерге!

Беш увахты намаз да кылдым,
Ораза да тутдум саппа-сау жылны,
Мен ийманы эдим Шыккыны.

Мен жазыкь кюйдюм, кёре барын, –
Юмметими кыйынлы кьадарын...
Ууаз бердим, жаздым, кьадалып.

Тау башларына жатхан акь кьарла,
Къая ыранлада архарла,
Эдиле мен айтхан хапарла.

Ёмюрле ёзгермей ётдюле,
Артыккылыкь ёлюрге жетдире,
Ахлуларым азап чекдиле.

Фыргьауунла илелеп жерни,
Кьызганып тардан ургган желни!
Туркьугга кьысадыла элни!

Себеплик жокъ, халкъ кѣлю – тенгиз,
Игилик бир, артыкълыкъ – эгиз!
Ёз жеринде халкъ юйсюз, жерсиз.

Хыйла къууумла къарыу ала,
Шыкъыны тыядыла таргъа,
Элле тыялмайдыла къаргъап.

IX.

Аллах бирди, мен – келечиси:
Айтыргъа Сѣзюню энчисин,
Сыйларгъа хукму тѣречисин.

Болду менден алгъа игиле,
Аргда да боллукъларын биле,
Айтама кѣп, Аллахдан тилеп.

Аллах хар затны да хар кимге
Хаух бергенин, аллыгъын да биле,
Намаз этдим, хатерин тилеп.

Айтдым къатлап ачы кертини,
Аллахны кесине келтирип –
Къуранча, сыйлыды эркинлик!

«– Манга файгъамбарлыкъны берген,
Сѣзюню айт, батыр бол деген,
Къобармайса халкъымы жерден.

Аллах къызгъанчды деп жарамаз,
Алай игилик, кертилик – аз,
Адам кѣлю болалмайды баз.

Жокъ аны къыраллыкъ хукмусу,
Жерни да, ишни да жукълусу!
Къайгъыдан бѣлhone жукълусу,

Къычырады къула тюзде жек!
Эштилмейди аны сѣзю нек?
Эштилмейди, эштилмейди нек?

Ол соруу къзып ичимде,
Кюндюзгю кюнде, кечинде,
Ауара болдум кесимлей.

Аллахны жолу кѣрюне,
Мен къызгъан юзmezге кѣмюле,
Бардым динлени тѣрюне,

Игилик бийик кѣкдеди, хау,
Да къалай жетсин ары бир тау,
Аны излеп барыпча хар сау?

Кѣзюме къарап эллилерим,
Эрий эдиле этим-женим,
Табыныу – кѣп, жокъ этилгени!

– Да халкъ къачаннга дери тѣзсюн?
Къаллай бир жилясын ёксюп?
Бир къулу – бий, бир къулу – ёксюз!

Бирча къуллеры эсек Аны,
Бирча эте эсек намазны,
Нек суймейд бирча барыбызны?

Сен келечи эсенг Аллахдан,
Айт, нек къутхармайды палахдан
Ол Хакъ эсе бизни жаратхан?

Ол Хакъ эсе бизни жаратхан,
Жарыкъ дунягъа къаратхан,
Нек жанмайды азат чирахтан?

Тынчаймай эсе ёлген не сау,
Къуралмай жер юсюнде жашау,
Кимге айтылсын, кимгеди дау?

X.

Жууап излеп, чыкъдым жоллагъа,
Къыбыла жанында жоллагъа,
Файгъамбар жүрюген жоллагъа.

Нѣгерим да – узун таягъым,
Къум жоллада кюе аягъым,
Жүрюдюм, жабылмай жаягъым.

Таягъым – гъаршлагъа жетгенлей,
Ол мени учуруп элтгенлей,
Жүрютдю, тенгизде желкенлей.

Къумлагъа кѣмюле, арыдым,
Жантая, Мисирге да бардым.
Хар къайда тюзлюкню сурадым.

Кертиликни юйюн ишлеген,
Адамлагъа себеп излеген,
Жанла бары тенгдиле деген;

Тюзлюкню жолундан таймагъан,
Аллах жаратхан бир жандан
Къыйынарын да аямагъан;

Аллах бла биригирге чыкыгъан,
Хакъ суйгенлерине ашыкыгъан,
Жол жюриуп, санларын арытхан –

Шыйыхла кёрдюм, сакъал ийген,
Бетлерине дин нюрию тийген,
Насыплыла, жолларын билген!

Сабийден бир ётмек къатханны
Сыйырып, итлеге атханны,
Сокъурну да уруп къачханны –

Кёрдюм. Ол туююлед тентиген,
Менича айланган, тентиреп!
Насыпны къайдагысын излеп!

Жалдатла зулмуну балтасын
Кётюрген жерде ким айырсын
Гюнях бла сууапны арасын?

Сангыраула эшитиу тилеген,
Ауругъанла саулукъ излеген,
Сокъурла да кёз жарыкъ деген,

Шашханла ахырат демеген,
Эссизле хакъ жолун кёрмеген,
Байла да садакъа бермеген

Жерледе изледим, мен жазыкъ,
Келирин бетлеге бет жарыкъ,
Беллеге да сериуюн – чабарыкъ.

Баргъан суула, уллу терекле,
Къаяла да – менден кёп билген.
Шагъат эдиле тегерекде.

Кёрдюм къарангыда къармалгъан,
Ибилисни жолунда баргъан
Адамланы бетлери къанап.

Зулмугъа бойсунган къулланы,
Хан сарайлада жойкъулланы,
Хакъ барын тура эди танып.

Къызгъан къумлада жюриюй, бездим,
Къулгъа жакъ басханны кёрмедим,
Ай, мен жарлы, дагы ёлмедим!

Аллахны жарыгъын сакъладым.
Кааба ташха баш ура бардым,
Ийманны акъ сютюн тапмадым.

Ефрат сууда бетими кёре,
Мусса фыйгъамбар ууз бере,
Олтурдум мен, эталмай тёре.

Термилдим учхан мёлеклеге,
Алсала эди деп нёгерге.
Кёкге урходук болуп кетерге!

Алай изледим мен мискин
Аллахны тюзлюк тёресин,
Не медет, тапмадым жергесин.

XI.

Боран жетип бирде ызымдан,
Кёмген эди юзmez къызыугъа.
Онг бермей тюш намаз къылыргъа.

Арта къарасам да – индекс,
Алгъа къарасам да – индекс,
Жетген эди ууахты кёрге кирмек.

Мен жарлы юзmez тюбюнде,
Табына Аллахны кючюне,
Зикир этдим саула ючюннге!

Да ичер сууум тюгенмезден,
Бир суфий келген эди излеп,
Терк чыгъаргъан эди юзmezден.

Мени элтген эди ол суфий
Юйюне къонакъгъа, бек суйюп,
Китапдан толуп эди юйю.

Жуундуруп, таза этген эди,
Жума намазгъа элтген эди,
Аны дуньясы кетген эди.

Азиз эди суфийни аты,
Арбакъгъа ушагъан сыфаты!
Аллахны тута эди къаты.

Чыгъышны къызыу кюнюнде,
Олтуртуп ол чомарт юйюнде,
Айта эди манга, сүйюне,

Дуня жоругъу-жоллары,
Ауаргъа къыйын ёр болгъанын,
Ол да Аллахха кёп соргъанын.

Алай, аныча, мен да тюзюн,
Билмезими, хакъ ызгъа тюшюп, –
Баян туююл Аллахны иши!

– Ол берген тилде сёлешдим.
Ол берген диннге илешдим.
Ол суюген ишге бирлешдим.

Ол эди мени жерим, юйюм,
Ашым, сууум, зикирим, куююм...
Къабына кирирге да суюдюм.

«Жаннетни эшиклери ачыкъ,
Аллах чакъырады, жол ачып,
Турма бу дуньяда апчып», –

Деген ауазланы эшитдим,
Бардым, излеп, Меккагъа дери,
Ачылмады тейри эшиги.

Сен да къой, юйюнге къайт эсен,
Тамамды, сау жашайыкъ десенг,
Намаз этсенг, садакъа берсенг.

Къатышмайыкъ Хакъны ишине,
Ол, жаратылышха туюшоне,
Сормайды оноуун кишиге,

Бир жаратхан дагъы жаратыр,
Бай журтунгу суугъа талатыр,
Къалияр къашыкъны жалатыр.

Жашил тереклени жандырыр,
Сууланы ёрге бардырыр,
Иймансызгъа ийман алдырыр.

Алай ол ишлерин сормайын,
Кишиге да туура болмайын
Этеди, эринип къоймайын...

Азизни ууазы кёп эди,
Кеси файгъамбаргъа тенг эди,
Да мен ол айтхандан кенг эдим.

Ол тюзюлюп эди тюзлюкден,
Мен, кёп умут эте бирликден,
Аны сакълай эдим бийикден.

Тюзлюк – жашагъан бла къалгъанны
Чеги эди мен къадалгъанны,
Акъсай, къум жоллада баргъанны.

– Аллах тюз оноуун айтыр да,
Дин къарындашлыкъ къайтыр да,
Къуралырбыз деп, аны айтыргъа

Чыкъгъанма бу къыйын жолума
Къуранны да алып къолума, –
Жокъду муратым арсар болгъа!

Баям, айта эдим туманнга,
Ушاپ тели болуп тургъаннга,
Азиз бек жарсый эди анга.

XV.

Дауурла тохтай, суула бара,
Терек бахчала – жүюзюм, алма,
Бал эрикле иш да акъ чагъа

Тургъанда, жүюзюм бахчасында,
От жагъып кече арасында,
Ууаз берди, эсими сынап.

Азиз манга назму окъуду –
Ол менден уста, кёп да онглу,
Дин нюрю да ариу, огъурлу.

– Тюзетирге онг жокъду адамны,
Ичи буруш, сыйдам – къабагъы!
Алдагъыны жыгъар ардагъы! –

Деди. Сора бир тапсир айтды –
Ёз башы сынагъанны айтды,
Эс берип, боллукъгъа сагъайтды.

– Аллахдан дин жарыгын алып,
Баргъан эдим бир элге салып,
Дин къарындашлыкъга къуралыш.

Чачылгъан эл акъгъа, къарагъа,
Жокъ эди исламгъа къарагъан,
Бир бирни малтагъан, марагъан!

Айтхан эдим мисал келтирип,
Сиз, къара жаулукъну ёлтюрюп,
Бир бирге чырт айтмай ётюрюк,

Жашай билсегиз, сый кётюрюп,
Дин къарындашлыкъны баш кёрюп
Бир Аллах жарыкъгъа элтирин.

Ай, андан чапдыла да, къозуп,
Таш ала, бир бирлерин озуп,
Тюйдюле мен жарлыны, созуп.

Ётюрюкчю! – дедице, туюе,
Сатылгъыч! – дедице, кюле,
Томуруп, булгъадыла кюлге.

Аллах санга ауаз берирча,
Аны бизге алып келирча,
Кимсе сен, биз файгъамбар дерча?

Сёзюнг да хакъыйкътны сёзю
Болмагъанын биз эртте сезип
Тюнгюлгенбиз. Жокъ санга кечим!

Не уа Ол сёзюн буюрурча,
Аны бизге сен айтып турурча,
Кимсе, биз санга баш урурча?

– Алай къайбырыла эдиле,
Чамланып мажюсю эллиле,
Ийнанмай файгъамбар эниме.

Андан сонг кёп затха юйрендим,
Адамны чюйрелигин билдим.
Бош излеме сен тюзлюк тилин!

Жашауну тюзетир муратха
Алданып, сенича сакъатха
Жарамаз тюшерге азапха.

XVI.

Алай мен жолумдан таймадым,
Къыдыра Арабны аймагъын,
Изледим насыпны майданын.

Билмедим – тюнюмде, тюшюмде –
Жатханымда юзmez юсюнде,
Таууш келди Хакъны кесинден.

Мен секирип турдум кечеде,
Тауушну ызындан жетерге!
Аны кёкден буйрукъга тергеп.

Терк узая эди алдагъы...
Ол – дин келечини арбагъы!
Аз да эшитилмей баргъаны!

Учхан эдим мен ол сагъатда...
Минип кългъанча бораць атха!
Баргъанны тыйгъан эдим артха.

Сыйлы Расул тохтагъан эди.
Тёгереди нюр жангъан эди.
Мени учханым андан эди.

– Сен, – деди, – Аны жүрегинде
Тураса, кёкню теренинде.
Ыразыды ол келгенинге! -

Деп, тийди узун таягъыма,
Къарады чубур аягъыма,
Алай тюбедим аяулума.

Аркъама жаннет къушу кьонуп,
Тиледим, къор-садагъа болуп,
Кёргюзт деп бир Аллахны жолун.

– Аллахны аллына тюз барсам,
Дин олтургъанды деп айталсам,
Аны ыразылыгъын алалсам;

Ол мени тилегими этип,
Къоруулардан болса юмметин,
Къалай жарыр эди бетим!

Къайтарып эди ол бирликни –
Кеси этиучю хатерликни:
Баш этип ол жашай билликни!

Зулмулукъну тоюм этгенле,
Дуния малын къоюм этгенле,
Жашауларын жоум этгенле, –

Ала кимдиле, сыйлы Расул?
Санга уа тиймеймиди ачы?
Аллах нек этмейди тауусум?

Сокъурланы сау эталган сен,
Ёксюзлени тойдуралган сен,
Бир Аллахны жолун алган сен, –

Элт мени Аллахны аллына,
Мен анга, баш уруп, табына,
Жердеги къыйынны айтырга!

Мен, ичер суууму тауусуп.
Аллына баргъынчы ауушуп,
Эшитирге сюеме тауушун!

Динибизни жарыкъ чырагъы,
Жерледи да тарпан борагъын,
Мени жети кёкге чыгарды.

Тюбедим Аллахны кесине,
Акъ жарыгъы тийди бетиме, –
Кёкде манга ууаз этиле!

XVII.

– Мен, сакъат санларымы жегип,
Аллах, сени аллынга келдим.
Къайда да жолсузланы кёрдюм.

Насыпха жол табар муратым
Уллудан, къалмай бет къууатым,
Жалбарыуум болду бек къаты.

Къара танып, Къуран окъудум,
Буйругъунга кергичи болдум,
Аны айтырга туююлду жолум.

Жукълатмай жер юсюнде кёргеним,
Адамла ючюндю келгеним,
Ала жарсыйдыла дегеним.

Жарлылыкъ къыйнайды да кёбюн,
Ёлгеннге табылмайды кебин.
Аллах, кёргюзт сен бир жашау эбин!

Игилик кёп – зикирлерингде,
Тюзлюк, байлыкъ да – ишлерингде!
Кергилик нек ажашды жерде?

Иги эди, хужурагъа кирип,
Сагъыш этген, боллукъну билип,
Соргъан да, жашау не ючюндю деп?

Айтдым барын, манга эс келип,
Шыкъыны хатерин эсгерип,
Къутхар дедим, болушлукъ берип.

Бир Аллах болушур деселе,
Тюзлюкню сенден излеселе,
Ийнадым, Шыкъыда ууаз бере.

Ташларыбызда сени атынг,
Рух жарыгъынг эм чомартлыгъынг.
Солууубузда да барлыгъынг!

Сокъур эдик, жолунгу кёрмей,
Къызгъанч эдик, садакъа бермей,
Жахил эдик, межгитге келмей.

Кече къарангы, кюндюз жарыгъы
Бизге тангны да атарыгъы,
Къыргъа ауана жатарыгъы, –

Бары да сен, биз а – умутчу,
Жерде тюзлюк жокъду да, жунчуп,
Турабыз. Сен а кёкде булжуп...

Иаджутла, маджутла балсып,
Жерине, ташына къангсып,
Къыйнайдыла деп айтдым ачыкъ.

Кёкде болдургъан эсенг тюзлюк,
Аны нек салмайса жерде, тюшюп?
Огъесе ол туююлмюдю ишинг?

Суу бла отну, чарс бла желни
Бирикдирген, сен шо бир элни
Насыплы эталмайса, энип.

Кёкледе жулдузла жарытхан,
Жерледе тюеле арытхан,
Къуранны къарасын танытхан;

Сен адил файгъамбарны суйген,
Аны бизге ёкюлге ийген,
Унутханса биз хариплени.

Аллах, санга кёп табу салдым,
Жаншамаз жеримде жаншадым,
Азап чегеди да масхабынг!

Къыдыргъанла дуня жолларын,
Менден алгъа кёп болгъанларын,
Шукур, аргда да боллукъларын, –

Билеме, ала да бир санга,
Бир Кесинге сала садагъа,
Насып тилерлерин адамгъа!

Эринлерим угъай, бутларым,
Тюзлюк тилеген умутларым,
Сёлешедиле, кюе жаным.

Узакъ ёмюр кимге берсенг да,
Аны гуппур, акъсакъ этсенг да,
Менича, юзmezге кёмсенг да,

Юйрет халкъны къарындашлыкъгъа
Ала, хорлатмай ассылыкъгъа,
Къуллукъ этерча ахшылыкъгъа!

Иги болсун дегенни иги,
Иги ишлени этерге ийип,
Кёп сакълата болурмуса, ийи?

Аллах, чомартлыгъынг тууратын
Болса эд, мен аны суратын.
Ишлер эдим да, муратым

Толуп, къыяма кюн аллынга
Барыр эдим салах салыргъа,
Ыразылыгъынг алыргъа.

XVIII.

Энтта кечеринге базаына,
Тынгыларса деп айтханыма,
Жыгъылама сыйлы тахынга.

Аллах, энтта тилейме келип,
Табына, аллынга сюелип,
Берме, берме инсаннга кемлик!

Жер юсюнде хар затны сырын
Сурагъан, къалдырмай чурум,
Не ючюндю жашауну чыры,

Не ючюндю жашауну чыры,
Эшитдиралмайма къычырып,
Не – жеталмайма ычхынып.

Я-раппий, я-жаратхан, ханым,
Нек тынчаймайды мени жаным?
Сен жаралы нек этдинг аны?

Аллах, не жазгъан эдинг манга,
Жол тапмай насыпха барыргъа,
Мен ишекли болурча санга?

Аллах, этген эдинг не къууум,
Кёп болуп тенгсизликге дауум,
Жол излей кетерча жашауум?

Къайдады чеги мен билгенни,
Теренлиги да – сен бергенни?
Тамаммыды Аллах дегеним?

Ишледимми не уа асыры кёп
Алып, бошайламаймамы телеп?
Биле, бермеучюнгю ёнчелеп?

Бердимми не уа кёп акъсап,
Санга болалмайын тюз асхаб,
Ажашдыммы жолда, терс атлап?

Аурусам, кюйсем – къайгъырмадым,
Муслийман, гяуур айырмадым,
Тюзмюдюле, айт, къайгъыларым?

Я-раббий, сен адам жанын
Къалай болду жаратханынг?
Билалмадым, ой, билалмадым.

Аны сен алай терен салып,
Мен ачар жолун излей барып,
Табалмадым, ай, табалмадым.

Аллах, манга сен къаллай жаздынг,
Къайда эди насып жазынг?
Кёралмадым, ай, кёралмадым.

Не эди мени туугъаным,
Борчум, излегеним, къуугъаным,
Жоллада къайгылыла буугъаны?

Не эди, жетип кезиуюм,
Мени бу дуниягъа келиуюм?
Жюрегими ийман деп тебиую?

XIX.

Мен уянган эдим тюшюмден
Къызгъан юзмезни ичинде,
Сейир эте Аллахны ишине.

Ол мени сёзююм жаратып,
Акъ нюрю кёзюмю къаматып,
Ашырды, жел къагъа къанатын.

Къайтдым бийик Шыкъыма, таугъа!
Ол манга, жаннет кибик, саугъа!
Жамауат да, иншаллах, саулай!

– Аллахны чомартлыгъын сакълап, –
Келеме, – дедим, – элни жакълап,
Аз туююл бизни кибик халкъла...

Аллах жарсылуларымы эштди,
Тахында сыйлы къонакъ этди,
Буюргъан жорукъларын чертди:

«– Керти айтханынга мен къабыл,
Билеме сени халкъынга табын,
Терслени да азап хыйсабын...

Бузмай жюрюген жюрюшюнгю,
Бар, халкъынга айт юлюшюмю –
Тёзгенни ташадады кюню!

Тёзгенни ташадады кюню,
Жаратханда да, аны билип,
Салдым мен жашар жерин бийик.

Къыйынлыкъ ачытса да жанын,
Сени халкъынг, кем этмей дамын, –
Унутмады манга ушагъанын!

Тёзерге, ангыларгъа, кечерге!
Жауунга да хурмет этерге,
Гяуургъа таш атмай кетерге

Ангы жетди ёхтем таулуну,
Таш кётюре, болуп саулуугъу,
Айтылды хунери, тукъуму!

Буюрдум анга къызыу, сууукъ,
Сынадым къум тюзлеге къуууп,
Тауда да журтун суу бла жуууп.

Аны юшютмеди бир сууукъ,
Боран да сибирмеди, къуууп,
Ол манга бар халкъладан жууукъ!

Айтайым: эде болсун бу зат:
Бир зулму да салалмай тузакъ,
Кёрюк кюню боллукъду узакъ.

Манга байтамал болуп сафар,
Айтдым: « Шыкъыгъа иги къадар
Буюргъанды Аллах», – деп хапар.

«– Къалайды ол – насыплы къадар,
Бармыды кёрюзтюрге мадар?» –
Деп сордула, чамланган да бар.

Кёкге чыкъгъан тынч туююл,
кюйсюз,
Кёкден тюшген бютюнда юйсюз!
Эл анга тёшемейди кюйюз!

Болсада, балсытып къартланы,
Аллахны измисин къатладым, –
Былай эди халкъгъа айтханым:

– Ийнаны кемесин батдырмай,
Ибилис шибиля чакъдырмай,
Ётдюрсек, аман кёз бакъдырмай,

Биз аны жагъагъа жетдирсек,
Аллахха аманат этдирсек,
Жолубуз тынч болур бир кесек!

Кёкню шошлугъуна хош болсакъ,
Биз, ары жетип, тохтасакъ –
Аллах болур эди бизге сакъ!

Сора биз жюреклеринде – Аллах,
Сора биз ниетлеринде – Аллах
Сора биз эслеринде да – Аллах,

Болгъан адамладан жыйылсакъ,
Эл къурап, фитнадан тыйылсакъ,
Табарыкъбыз тюзлюкге да жакъ?

Халкъыбызны намысы кибик,
Тауларыбызча, алай бийик
Боллукъду Ол, жарыгъы тийип.

Айтдым дагъы, Хакъны эсгере,
Келечекни жарыгъын кёре,
Халкъгъа боллугъун тюзлюк төре.

«– Шыкъыны адамы – къарыулу, –
Деди Ол, – билмеген арыуну,
Ач болса, жалына барыуну,

Кеч къалса да, къонуш алыуну,
Хоншугъа ауурлукъ салыуну, –
Чырт суймеген азат таулууну, –

Дуния тынчлыкъдан кем этдим,
Жашар ёмюрюн а кёп этдим,
Ол мени бек суйген юмметим...»

Шыкъыда, гюрбежи аллында,
Хар эллим да кеси аллына,
Аллахны кючюне табына,

Айтдыла, ууазгъа ышанып,
Бетлери-къутлары да жарып:
Иншаллах, табарбыз ашарыкъ!

XX.

Ынгкъылап боран этип келди,
Тобукълан, мугурай, ёл деди.
Халкъны онгнга, солгъа силдеди.

Анга да угъай демедик биз,
Жашар деп бийикде элибиз.
Тюзелир деп талгъан белибиз.

Эр кишиле, къая тешип, жол
Саладыла. Арыу-талыу жокъ.
Аз эсе да аш, сабийле токъ.

Къууана эдим, кёре барын,
Жашай эдиле ахлуларым,
Кюрешге салып къарыуларын.

Ол кюнде адам баласына,
Шыкъыны такъыр таласына,
Жангыны жарыгъын тапсына,

Хар ким билген сыйлы сёзлени,
Айтыллыкъ суна тергелип,
Къайтара эдим, серленип.

Шыкъыда къарангы юйлеге,
Мен жашагъан бийик тийреге,
Шо бир азчыкъ жарыкъ урдурсам,

Ырысхы тирменле бурдурсам,
Къара боюнсаны сындырсам –
Бел тюзетир кибик хар бир жан! –

Дей эдим, тюзлюкге ийнана,
Къарай эдим алгъа, къууанып,
Тюйсем да темирни къыйналып.

Хар тил да кесини жарсыуун,
Къайгъысын, ишлеген асыуун,
Алай этеди жырын, дауун.

Огъесе болдумму гынттылы,
Галау сунуп чий тылыны?
Учуз эте уллу Шыкъыны?

Айтдым къууат, къут да келирин,
Тёзгеннге Аллах кюч беририн,
Киши да алышмасын жерин!

Киши да алышмады жерин,
Сууларын, ташлы жаргеллерин,
Тюз кёрюп азатлыкъ келгенин!

XXI.

Терслик болду аны да хукмусу,
Сындырып чорт ахыр угуеуну,
Тергемей гитчесин, уллусун,

Таудан аулакъгъа кёчюрдю,
Эркинге табалмай кёпюрю,
Анда да халкъ къыйын кечинди.

Азап кёрдю улут учхунум:
Унута тукъумун, жуугъун,
Амал къалмай этерге къуугъун!

Кѐп болуп дауур хужулуць,
Гепеуле, бѐрюлей, жумулуп,
Къыйналдыць, ниетле бузулуп,

Бир ишге келишмей акъылынг,
Сорургъа тюшеди акъырын:
- Азат эсек, неди бу къыргъын?

Биз нѐгери эсек советни,
Жаулап акъ къазакъны, кадетни,
Орната эсек жангы адетни,

Ала эсек аны байрагъын,
Бирча кѐтюре эсек, байланып,
Жыргъа сала азат байрамын;

Аямай эсек борбайланы,
Санамай эсек ач айланы,
Айтхан жанына терк айланып,–

Сора неди бу тутуу, къалыу?
Жукъ айтханны къармакъгъа алыу?
Бирлеге уа къара эн салыу? –

Дедим, алгъынча, хакъгъа базып,
Ууаз бердим халкъгъа да, жазып.
Кѐрдюм болмазлыгъын насып.

Хакъ жолуму кесе кѐселе,
Ой, харип, жахилди деселе,
Ой, харип, шахидди деселе,

Тохтамасанг – тюербиз деселе,
Сынмасанг – бюгербиз деселе,
Да жюриемедим мен ѐнчелеп!

Айтханым – къаягъа садакъ окъ,
Айланып кесиме тийди ол, –
Тѐзмей мени амалым да жокъ.

Боюнума тюшген боюнса,
Ауур эсе да ол бир борчха,
Уялмадым халкъымдан, ынчхап.

Мен ѐкюл эдим да, ѐкюлге,
Ёлюм тиялмазлыгъын биле,
Жашадым зорлукъну кѐтюре.

XXII.

Ай, не эди, не ол къыйынлыкъ!
Билмедим, солууум тыйылып,
Юрюлгюнчю жолгъа къуюлуп!

Ай, мен жазыкъ, онг туююл чотум,
Ёчюлдю гюрбежиде отум,
Не этейик, энди не болсун?

Акъсакъ бутум бютюн акъсады...
Ырхы талап умут бахчамы,
Болдум мен жазыкъ халкъны чамы.

О, биле эдим, биле эдим,
Кѐкден аны тауушу келип, –
Халкъны узакъ элтириклерин.

Игиле ачыу сынарыкъларын,
Ажашып назму жумарукъларын,
Таула ачы жилирыкъларын.

Бу жол да этмей мен хадагъа,
Жайдым къолларымы багагъа,
Бир Аллахха салып садагъа.

Алай ол бир мадар этмеди,
Жилиуну, сыйытны эштмеди,
Халкъны бир тилеги ѐтмеди!

Ёлдюле сабийле, анала,
Бир уртлам акъ суугъа тарала,
Индекледе, этекде къала.

Иш юсюнде эте къычырыкъ,
Дин эгечим ташха къысылып,
Ёлдю ол, ашхыны ычхынып.

Айтылгъан адамлыкъ фахмусу,
Хажы-Исмаил – дин ахлусу,
Ёлдю аулакъда, къан къусуп!

Тиледим: мен ёлюмню азын,
Желге къошулсун деп ауазым,
Жарасын деп ахыр намазым.

Мен мискин журюдюм жол излей,
Жарлы халкъгъа азатлыкъ тилей,
Болгъанчыгъына шукур этмей!

Болгъанчыгына шукур этмей,
Шо аны да кыяргъа сыймей,
Сыйырып кыярыкъларын билмей!

Онг жокъ зулмуну кьодуларгъа,
Ач ёксюзлени кьорууларгъа!
Алай тыйылгъан эдик таргъа!

Къакъыракъ, суусуз тюзледе
Анасы баласын излеген,
Ач кычырыкъла эшитилген,

Къыртчини боран чапдыргъан,
Къары ёлюле басдыргъан.
Аулакъда берлигими жан.

Кёрдюм халкъны кыйын жашауун,
Кесиме ала сёзюн, дауун.
Жарала салгъан сылтауун!

О, мени уллу ийнаныуум
Аллахны аты бла жашауум –
Кюл этдиле, кьумлада кьуууп.

Ол чакъда кьуруду жюрегим,
Ол чакъда улуду жюрегим, –
Дедим: «Аллах, неди этгенинг?»

Тюнгюлюп, оюлуп муратым,
Мен анга айтырымы айтдым –
Дагъы ийнаныуума къайтдым!

XXIII.

Алай мен, къаргъамай къадарны,
Изледим башха мадарны, –
Сау жашар ючюн адамым.

Жерге тенг этмей кёлюмю,
Тёзерге юйретдим тёлюмю,
Тюшмесин деп халкъны кёрюмю.

Табыныудан файда жокъ дедим,
Тюнгюл сен, жарлы Кязим, дедим.
Боран бура, тохтай жюрегим.

Хакъ ууаз бермесими билдим,
Шыкыны кёрмесими билдим,
Желге кьошулургъа термилдим.

Самум желле бёлеп юзmezге,
Ашырдыла мени кёлmezге,
Айланып журтуму кёрmezге!

Азия Таудан кенг эди,
Сакъатым саугъа тенг эди,
Тёзген зулмуну женгеди!

Энтта къабырыма келселе,
Неге ырызса деселе –
Шукурумду халкъны эсине!

Жангыдан журтума жерсине,
Кьууанама халкъны эсине –
Кетмеди ол, кьозуп, терсине!

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

XXIV.

Мен, Тёпеланы Алим, сени
Мухажир къабырынга келип,
Дууа этеме, тола кёлюм.

Мен, дунялыкъ окъууну кьууа,
Тамам эталмай эсем дууа,
Кеч! Ол да ёлгенлеге сууап.

Эркинлигим барды кесими:
Сорургъа тюзюмю, терсими,
Алалгъан болурмамы дерсинги?

О, тас болуп жаухар ташларын,
Табалмай Малкъарны жашлары,
Сен зарфдан тюнгюле башладынг.

Халкъ кёлю – кёл деген бек керти,
Ол бары билгенин, эшитип,
Сакълады жюрегинде кертип,

Закий эди сени миллетинг:
Сёзюнгю алтын асырау этип,
Жарытды аны бла ниетин!

Халкъ эсинде инжи бюртюклей,
Жайылгъан сёзлеринге тюбей,
Кёрдюм халкъны насыплы юйлей.

Сёзюнг табылганда, рух нюрю
Жарытды, эс берип, тюрююмо,
Бошуна иймей хар кюнююмо.

«Энди тапдынг жеринги дайын», –
Деп, кьайтармам тенгим айтханын –
Ассыры кенгди да аймагьын!

Бошдан туююлдо кьабырларын
Эки болгьаны. Ангыладым:
Бирикдирип тюрк тамырларын,

Ала Азияны кенгинден,
Кавказны да ара чегинден
Жол саладыла жер этегине!

Жер этегине – ёр Шыкьыдан,
Ауаз болуп, кьоду кьычыргьан –
Бирликни кьушун учургьан!

Тау Малкьарны азат аппасы,
Билиучю эр, эте намазын,
Халкь тынчаймай тынчлыкь тапмазын –

Айт, сен ата ташынга кьайтып,
Тынчлыкь тапдынгмы, шукур айтып?
Не уа бизге этемисе айып?

XXV

Кьачан эсе да ол тюшонде,
Жатханында юзmez юсюнде,
Тюбегенча Хакьны кесине,

Бир жол танг ата келгенимде,
Дууалыкь салам бергенимде,
Кязим турду, мен да элгене!

Нюр жанды кьабыры, жинк уча,
Жарыды, Аллахны тахьыча!
Сюелдим аллында аныча.

Ол манга ышарып кьарады,
Кёзлерим да эте кьарангы,
Сорду халкьны бары адамын.

Улусун, гитчесин унутмай,
Жашаймыдыла деп, унукьмай,
Ол энтта айлана турлукьлай!

– Кьабырым айланады ауургьа,
Кёп эшитиле кьатымда дауурла...
Неди бу, эркинлик чубурлай,

Хорлукьну да аты жыгьылмай,
Айт, иш алаймыды, алай –
Жарлы халкь энтта да мугурлай?

XXVI.

– Ай, жарлы Кязим, жандан жарлы!
Сен кьой сюрюулей деп айтханлы,
Болмады тюрлениу бир жангы!

Биз – иесиз сюрюу бюгюн да!
Сатыулукь жюрююдю бютпюнда.
Тынгылайды жютю, кютю да.

Келишелле, эс жья, эрле,
Иесиз сюрюу дегеннге!
Жалан ташада деберлиле!

Халалла, кьара зарла да бар,
Биреу жут, кесине деп чабар,
Бирси – юлюшонгю да кьабар.

Кёп ашаса да, азды деген,
Кьуш жумуртхада чёп излеген,
Не уа – жалгьан жалала тизген;

Халкь билимсизди деп жарамаз,
Алай, Кязим, кертиди ууаз –
Халкь ючюн жоюм этерик аз!

Билгенле – аз, билмегенле – баз,
Баз адамгьа бир сёзюнг бармаз.
Арбасы да жюкге жарамаз.

Игиле – аз, аслам – бузукьла!
Жюрююдюле орам булжута,
Жарамай жашауда бир жукьгьа.

Аллайла да бар Малкьарда –
Ауузуна дуния кьарагьан,
Патчах болургьа да жарагьан.

Игибиз жокьду демем, шукур!
Аны ючюн туююлбюз мугур,
Бирлик жокь, ол этеди чубур!

Хар таулу кеси аллына хан!
Акъялгъа, оноугъа – жюйюсхан!
Жокъду бир ниетге жууушхан!

Санга белгили эсе бу зат –
Жашайбыз, суу къуя хант тузгъа,
Къатышып, айырмазча узгъа.

Кёп иш бар, кёп, эл бетин бузгъан,
Тийреде ёсмегенча къызла,
Жукъ эталмай, къаныбыз къызгъан.

Жыйышмай юй боллукъ эрле,
Къырылып къалгъанча бирге,
Аз келип тау элге келинле!

Кишиле къысмагъанча белге
Бел бау, аны эскиге тергеп,
Жокъ жолгъа тюшген ташны кёрген.

Жаш таулу къартха къайырылгъан,
Ит да ёз иесине чапхан,
Кюнлени кёрюрге жангыдан.

Хау, Кязим, жолда ташны алгъан,
Аны элтип жерине салгъан,
Кёрюрге халкъынгда аз адам.

Чаллыкълада куудушла къыргъан,
Жер ючюн жагъасын жыртдыргъан,
Мангылай терин да сыкъдыргъан.

Сен къамиш таягъынгы ууат,
Уруш, тюй, бизге аман да айт,
Таулагъа къайтыр эсе къууат.

Кёрген къыйынлыкълары шыйых
Этген Кязим, халкъны жыйып,
Айтсанг эди, дауурну тыйып.

XXVII.

– Кязим, бир ийманыбызса сен!
Айтырым кёп, айып этмесенг,
Бу жол да тынгылап кетмесенг!

Аллайла бар – сени сёзюнге,
Сен айтхан акъялман нюзюрге,
Жараууз тюрсюнле тюшюре,

Тебинмей кёзюнге-къашынга,
Сени къошнёгер этген ашына,
Жалгъан сёз жарангы жашыра.

Доммайлы сыртда сабанынгы,
Къоругъан бир сыйлы адамынгы,
Тергемей кирине табаныны,

Кюрешди бир ётгюр уланынг,
Сёз айталгъанына къууанып,
Аны къолундача Къуранынг!

«Юре билмеген ит юйюне,
Къонакъ келтиргенча», сюйюне,
Тангсына кесини кюйюне,

Сени аркъангдан ол кесине
Къалачыкъ ишлерге эсире,
Алгъанды юйюнгю жесирге!

Башхала этгенни кемсине,
Сени игирек этерге эрсине,
Бурады тюзюнгю терсине!

Кязим алай айтыр амалы
Жокъду деп, даулаша, къадалып
Кюрешген бар, сылтау мадарып,

Кимди устасы жүрегинги,
Акъ демей, къара деригинги,
Кесингча басаллыкъ кёрюгюнгю?

Кимди билген кёкден юзгенинги,
Сёзлени къалай тизгенинги,
Дуния къурамын сюзгенинги?

Кимди сенден уста ёлчеуге,
Тыйдырмай кесин бешеуге
Къошула эсе да бечеуге?

Ким билди къалай тизгенинги,
Чабыр чыкланы, жегенинги,
Хакъыйкъатха не дегенинги?

Сен айтдынг: игилик этгенни
Жанын да юлюшге бергенни –
Хатерге боялмаз этеги!

Мен ёлейим, сен жаша дегенни,
Кесин энш, башханы баш этгенни
Жыйылмаз юйюнде жегени!

Да, Кязим, неди ол, кёз кёре
Хыйлалыкъ этгенни кёп кере,
Кечип кьой дегенинг не тёре?

XXVIII.

– Энтта базама тарыгыргъа!
Обанга кычырып барыргъа, –
Жер ючюн баш-аякъ салыргъа.

Аламдан адамгъа бёлюннген,
Аллахдан саугъагъа берилген,
Кьоюнундан кьууат тёгюлген,

Тамакъладан суулары келген,
Бийикде буулары ёкюрген,
Узакъ жерледе да кёрюннген, –

О, бизни бек ариу жерибиз,
Бизни кьалыубала жерибиз,
Жантамыр, беримли жерибиз, –

Чамланады бизге, ёкюне,
Эрттенде, ингирде – ёкюне,
Биз аны ол ариу бетине,

Ёч кибик сыйлы хурметине,
Багуш тёкгенибиз ючюннге.
Сыйсыз этгенибиз ючюннге, –

Чамланады таза жерибиз,
Бар хыйладан азат жерибиз,
О, кёп азап кёрген жерибиз,

Дагъы азмай келген жерибиз,
Доммайла ёкюрген жерибиз,
Атала кёмюлген жерибиз,

Душманла керилген жерибиз,
Досла да кемирген жерибиз,
Насыпха берилген жерибиз;

Узакъда термилген жерибиз,
Тузакъда термилген жерибиз, –
О, Кязим, сен суйген жерибиз!

Аллахны хакъ жолу кёрюне,
Кёк да сукъланыучу кёгюне,
Кир-кипчик тюбюнде кёрюне, –

Чамланады бизге, уялта,
Жюрекде кьан ызла ызлата,
Бу неди дегенни сызлата, –

Ёлкени жим-пластик хапчугун, –
Базарны аш-азыкъ кьапчыгъын,
Шешасын, тазын, кьашыгъын,

Айырмай, кьайгырмай, тийреге,
Кьозула ойнагъан тийреге,
Кёк кырдык кёгерген тийреге,

Хауаны юйреген тийреге,
Жолну да жанына, юсюне,
Терекле, кёгетле ичине, –

Элтип, тёкгенибиз ючюннге!
Багуш этгенибиз ючюннге!
Ауруу сепкенибиз ючюннге!

Алай биз аны эшиталмай,
Келликни, кемликни билалмай,
Кырдыкдан, терекден уялмай,

Жаябыз, атабыз кече-кюн,
Жаябыз, атабыз кече-кюн,
Киши да кёрмейди тюгюне.

Жерибиз, жашадан тюнгюле...
Тургъанын багушла тюбюнде!
Кёре болурса сен кёрюнде!

Чамланады ата жерибиз,
Бийикле агъаргъан жерибиз,
Ачыудан кьаралгъан жерибиз,

Хар элни тийреси, учагъы,
Хар юйню орамы, юй аллы,
Болгъанды чирикле бухчагъы!

Адырла, дырккъыла, жол жаны.
Этекле жылтырап, от жанып
Туруучу эдиле, гюл чагъып.

Энди уа хар юйно кипчиги,
Багушу, кьурушхан итчиги,
Шешасы – суу аз ичилип;

Жайылып эл тийре кьыртиште –
Кырдыкла ёсюочю кьыртиште,
Сабийле ёсюочю кьыртиште,

Жауунла ётюочю кьыртиште,
Жилекле жетиучю кьыртиште,
Ат чариш этиучю кьыртиште!

Бууулады дыркы, солуусуз,
Ёсген кырдыкла да – болумсуз...
Кьалгъанды жерибиз кьоруусуз.

Чамланады такьыр жерибиз,
Инжилген, ой, факьыр жерибиз,
Кюч берирге хазыр жерибиз!

Чаллыкъла да – бадыр тёбели,
Туркъула да – мадул, ёгели,
Кундушла кьутуруп, кёгерип;

Кьышлыкъла да – ташлы, жаргелли.
Айтады жер – ынычхай, элгене,
Ёзюне, тышындан келгеннге:

«Сиз сюе болсагъыз эди уа,
Сиз ие болсагъыз эди уа,
Ата журт десегиз эди уа, –

Сакьлар эдигиз бу кьаргъышдан –
Аурууча жайылгъан багушдан,
Атлар жер кьоймагъан багушдан!»

Бек бийик тауланы кьатысы,
Бек таза сууланы тагысы,
Ол, бары амалын тауусуп,

Налат бермей дагъы кьадаргъа,
Айтады хар бир тюз адамгъа,
Чакьыра хатерге, жардамгъа:

– Оу-ий, кьычырама бюгюн мен –
Багушла, кир-кипчик тюбюнден,
Пластик мулжарла тюбюнден,

Аш-азыкь мулхарла тюбюнден,
Атылгъан тёшекле тюбюнден,
Солидол тепшекле тюбюнден;

Акь-Сууда, Барамта жанында,
Бахсанда, Чегемни тарында –
Барында, барында, барында, –

Жиляйма, солууум тыйыла,
Ачыудан кьанатым кьыйыла, –
Нек тюшдюм мен бу кьыйыннга?

Бар эсе кёзлери кёргенле,
Ёз журтум, ёз жерим дегенле?
Атала жолунда келгенле,

Орамгъа таш тюшоуп кёргенде,
Алмай озгъанны уа – ёлгеннге
Санаучу ысхылты ёзденле,

Кьырылыпмы кьалдыгъыз, ёзге?
Огъесе уа халкьмыды тёзген?
Жерим демей, жанындан безген?

Юзюлюп иелик жыясы,
Болду жер кир-кипчик уясы!
Саз болду жашил дуниясы!

XXIX.

Тейри эшиги шо бир кере
Ачылады адамгъа, эс Бере,
Ахырат жууугъун эсере.

Ол манга былай шат ачылып,
Кьадарым этгенде ахшылыкь, –
Болалмадым Сыйлыны ашырып.

Жанымы эрттеден ачытхан,
Халкьмы да бир бек апчытхан
Сорууну да салдым ачыкьдан.

– Аз эсек да, халкьла арасында,
Сукьланмай адам баласына,
Чалынмай хыйла кьарасына,

Этебиз ёз жашауубузну,
Алышмай тюзге тауубузну,
Сора айт сылтауубузну:

Нек сыйламайбыз игибизни?
Журт кётюрген чигинжибизни?
Жол кёргюзтген кез гинжибизни?

Зарлыкмыд, тарлыкмыды буугъан?
Ичибизден бирликни кзуугъан?
Эл берекетибизни жуугъан?

Айт бизге, ууз бер, алгынча!
Жыйышдыр тизгинге, халкыныча!
Сескендир, тюп болуп квалгынчы!

XXX.

«– Манга да Аллахны измиси
Болганды. Сёзню да игиси –
Ол – ёкюл жумушну белгиси.

Аллахды Хакъ Сёзню буюргъан,
Аны айтылуу чархын кьургъан,
Кёз кьакъмайын къарап да тургъан.

Хакъ ууазларымда жашырмай,
Кёзбау деп, кертини ашырмай,
Не къарыулугъа да баш урмай,

Ийманнга келтире инсанни,
Къыйнамай бошуна бир жанны,
Айталдым шо Аллах айтханни.

Сен чамланма, жигит, бош кюйден,
Жерде файгъамбарларын тойген
Халкыла болдула. Сен да юйрен

Файгъамбарларын кыстагъанла,
Мал ючюн динлерин бузгъанла,
Тоюп, тойгъанларын кьусханла.

Къарангыда чыракъ жандыргъан,
Суулагъа кёпюрле салдыргъан,
Усталарын сатып кьырдыргъан;

Шыйыхланы – жолдан таймагъан,
Аллах жаратхан бир жандан
Къыйынларын да аямагъан,

Аллах ийген келечилени
Ташла бла тойген элчилени
Кёрмедингми Шыкыдан энип?

Не – от келтирген Прометейни
Къаягъа такъгъан мажюсюлени?
Кёрмедингми Чегемден энип?

Болмады игини аягъан,
Аны азабын кесине алгъан,
Керек болса, асмакыгъа баргъан.

Алай мен кюч-къарыу берирге,
Хазырма санга, Прометейге,
Сен хазыр эсенг кётюрюрге,

Игилик деп, азап кёрюрге!
Аллыма бюгюлмей келирге,
Умуддан тюнгюлмей келирге.

XXXI.

Жырлагъан игиди кырчыгъа,
Хуна къалагъан Шыкыда
Жай чалгъы чалгъан да дыркыда,

Усталык ёломсюзю дедим,
Жарашыу деп, урушну сёкдюм.
Бий бла балтаны да тенг этдим.

Акъсакъ бутум бютюн акъсап,
Бардым, бардым, Шаркыны таппап,
Къажымадым, мен бир асхаб.

Жюрюдюм, таягыма базып,
Окъудум, ташлагъа да жазып,
Тохтамадым жоллада азып...

Аллахдан сора экинчиге,
Азиге тюбеп келгинчиннге,
Билмедим дуния жолун чеге.

Аны билген къыйынлыгъым,
Кёргюзтмей манга жашау ыгъын,
Жыйылмады жур намазлыгъым.

Бек кёп эдиле файгъамбарла,
Ала, игилик деп хар къайда,
Айта эдиле насиятла.

Ай, медет, керти болуп белги,
Насият тюзетсе уа белни,
Ийман бийи болурем жерни!

XXXII.

Булгъай Шыкыны акъ гарасын,
Жуудум анамы габарасын,
Къыш жарлы чыпчыкъны жарасын;

Адам адамгъа иги болсун
Дегенле – узагъым, хоншум, –
Бары да мени дин бла досум!

Юммет аз, бай эсе да тили,
Азны кюнюн аз кеси билир!
Юлюшо – тауда, тюзде да бир.

Алай аз, кёп эсе да саны,
Бирча туйюл халкъны инсаны;
Терси, тюзю да барды аны.

Тюздю, билген – аз, билмеген – баз,
Эуюлге сёзюнг бармаз,
Ол чыкъмагъан ыфчык къалмаз.

Акъыллыгъа боюн салмагъан,
Игини ызындан бармагъан,
Ычхынмаз басынчакъ арбадан!

Бирлик жокъ эсе уа аз халкъда,
Жол чыкъмаз тюз барыгъа хакъгъа,
Чачылганны чаука да малтар!

Бирем-бирем игиле – илкер!
Бирикселе – хорланмаз аскер!
Бирлик жокъда жау зауукъ этер.

Бирлик деген туйюлдю элбер!
Ариу сёлешгенликге чемер,
Халкъ деген ёз арбасын жегер.

Кёзбау халкъгъа къор болайым дер,
Алай а халкъ табар ючюн жер,
Жаншама да, сен жанынгы бер!

Жаншама да, сен жанынгы бер,
Алып ючюн юмметинг хатер!
Туйюл эсенг, дауунгу кетер!

XXXIII.

Тюшомде кёп кёрдюм кесими.
Тёрт саным сау болуп, ёсюмюм
Алаша болгъанча эшигим.

Кийикден женгил болуп чапсам,
Къуранны къарасын тапхан.
Таш, терек да тиллерин ачхан.

Аллах, рух жергеси нюр жанып,
Таууш бере, эними танып,
Айта эди, айтханын къайтарып.

«Бир жангыз тюз жол жерде
Аллахны жолу эди – излерге,
Умутум эди аны ишлерге!

Ант этдирмезге тажалгъа,
Алдатмазгъа алдау жалгъаннга!
Сора нёгерсе тюз баргъаннга!

Тайма сен, кертиликден тайма,
Къуранда да аны махтайма!
Тайма сен, кертиликден тайма!»

Сыйлы сёз къан жараларымы
Сау этип, жангыдан жанымы,
Бёлмедим керти айтханымы.

XXXIV.

Адамгъа да адам болургъа
Керекди дин-ислам окъургъа!
Дин – кёз жарыкъды деп сокъургъа.

Дин – бар юмметлени къаласы,
Бирикдире адам баласын,
Къысхартады халкъла арасын.

Гынттылыны – аягъы жерде,
Башы, жек эсе да, кёкде,
Акъылы жокъ оюм этерге.

Гуппургъа бир Аллах кеси
Буюрду кѣп жашау кесип,
Фитнагъа да бай этип эсин.

Къоркъакъ да Аллахны бир къулу,
Жаннетден, даулетден умутлу!
Жазмадым мен аны унутуп.

XXXV.

Кюн сайын чыгъалмам къабырдан,
Дагъы болалсам уятырдан –
Талмам мен бу затны айтырдан:

Адамла кесимчи къадарда,
Адамла айыутос къадарда,
Адамла иймансыз къадарда;

Адамла урлагъан къадарда,
Адамла жалбаргъан къадарда,
Адамла жартыжан къадарда;

Кѣп биле, буюкъгъан къадарда,
Бѣрк кие, тарыкъгъан къадарда,
Зия жол арытхан къадарда;

Биз демей, мен деген къадарда,
Ёз тилин унутхан къадарда,
Хоншусун соймеген къадарда;

Къызларын сер этген къадарда,
Жашларын кем этген къадарда,
Дамы – аз, малы – кѣп къадарда,

Къабырла оюлгъан къадарда,
Къатынла къоюлгъан къадарда,
Иги сѣз жоюлгъан къадарда, –

Аллай миллет - бардан жокъ дерме!
От туююл урходукду дерме!
Боюн жиби хорлукъду дерме!

Эр жашлагъа ёлмегиз дерме!
Къабырыма келмегиз дерме!
Ёзге хата кѣрмегиз дерме.

*Август 2004 –
сентябрь 2009.
Акъ Суу.*

ТАУМЫРЗАЛАНЫ Далхат

БАЯН-ТАШ

(улхар)¹

«Аталыкъ – кьайсы тилни сёзюдю бу? Нек айтылгъанды былай?» - деп, билинип да тургъанлай, алай сорадыла. Кёп жылланы жашасынла Ксаналаны Эрмен-Бий бла Мызыланы Махмут. Эрттерек бирине, артдаракъ экинчисине жолукъмасам, бу

улхар да жазылмай кьалыр эди.

«Айтханыма кьулакъ салыгъыз,

Оюмлу кёзлеге кьарап,

Хыйсап этип кьалыгъыз», - деп, халкъ Айгъа кьарагъан кюн кьалай болур эди?

Онжыллыгъында жашчыкьны анасы Айкёз ёлюп, ашын-ташын да этип бошагъан кюн: «Тейри тюз жанынгдан турсун, харип. Жангыз жашчыгъынг Атарал темир терек болсун. Кьадаргъа мадар жокъду, жаным», - деп, аты чыкъгъан мараучу Бораннга кёл этдирирге кьореше эди.

Беш жылдан сора Боран бугъейге кетип жоюлгъан кюн а анасы ёлген кюн кёрген кишилени жашчыкь бирин да эслемейди.

- Не этейим, ата? Жашар амалны юйрет манга, - деп, ныгъышда таматагъа баргъанды Атарал.

- Жанчыгъым, не сёз айтайым? Быллай кюн адам тюз оноу этип да кьоялмаучуду. Жарлыны жууугъу болмаучуду, ариу жаш. Не да болсун, Бызынгыгъа бар. Элни кьыйырындан башына дери кьарай кел да, жюрегинг жаратхан биреуню юйюнде кьонакьлыкьда кьал. Юйню иеси эрттенликде не Аллахны, неда атасын сагъынып эшитсенг, ол адамны санга аталыкъ этерин тиле. Алай болмаса уа, кетерсе да, Думалагъа жетерсе. Эки элден биринде санга аталыкъ эталлыкь адам табылыр, - деп, Атаралны барлыкь жолун юйретгенди Заландыланы Муса, ауругъан белин башлыгъы бла тартып кьыса.

Экинчи кюн Атарал, Бызынгыны тыгъырыкъларында айлана

¹ Улхар - повесть

кетип, бир кьолайлы юйню аллында тохтап: «Къонакъ аламысыз?» - деп соргъанды.

- Алмай а! Къонакъдан ким къачады? Сау кел, жууукъ бол, жашчыкъ! – деп, келбетли тиширыу юйге чакъыргъанды.

Атарал, юйге кирип, тийишли жеринде олтургъанды. Ашап, ичип бошагъанлай, аталары да келип, жашны къайдан, къалай келгенин соруп, билгенича, жарыкъ болургъа кюрешгенди. Алай, эрттенликде жашчыкъ къонакъбайны атасын сагъыннганын эшитмегенден сора: «Сау къал, ата. Голлу сизни арбазны жарытханлай турсун!» - деп, къайры барлыгын да айтмагъанлай, чыгып кетгенди.

Заланды улу айтханлай, ол кюн ингир алагъа Думалагъа жетип, тыгырыкъны ёрге бара, ынтышлы кийиннген огъурлу кишини арбазына кирип: «Кеч кьолай болсун, ата!» - дегенни айтып, саламлашханды Атарал.

«Ахшылыкъ кёр, жигит! Жууукъ бол», - деп, думалачы киши жашха жарыкъ болгъанды. Аны узакъдан келгенин чабырчыкъларындан билип, юйге киририн тилегенди. Ол ингирде тийре, къоншу да жыйылып, уллу адамгъача, кёп хапар соргъандыла, жунчумай айта билгенине сейирсиннгендиле.

Тангны атышы бла туруп, къонакъбай халжарына кирип баргъанлай: «Атам, ыразы бол. Сен суйгенча болалмагъан эсем, айып этме», - дегенди.

-Ы-ы, жашым, турупму къалдынг? - деп, Атаралгъа кюн тийгенча жарып, къаракъайын сибиртгичикни кьолуна берип, чагъыдыйны сыйпамагъа къойду. Думалачыны сёзлеринде Атарал ёмюрю эшитмеген жумушакълыкъны сёзди, адамлыгын кёрдю.

Бир кесекден къайтып келди да, Атаралны кьолу жарашып, атны сыйпай тургъанын кёрюп: «Жашым, башха жумушунг жокъ эсе, бюгюн мени бла келип, маллагъа да къарап, ингирге дери мени бла айланып келсенг а», - деп, Атаралны къара кёзлерине къарады. Андан сора сёз айтдырмай, малкъарлы жашчыкъ къашы-кёзю бла ыразылыгын билдирди.

- Алай эсе, бек ахшы, - деди да думалачы, Атаралны онг жанында кьошу таба тебиреди. Юч кычырымдан кёп бармай, тынгылы ишленнген баугъа жетип, эшиклерин ачып, ичине киргенлеринде, Атарал кырккыллкы къойланы къатында: «Ата, бу ариу малла сеникилемидиле?»- деп соргъанда, аны «ата» дегени думалачыны кёлуне алай хычыуун тийди, алай жумушакъ эшитилди, жаш туугъан да Думалада этгенча, аны юйюнде алай кёрюндю.

- Хоу, балам, была бизникиледиле. Тамбла къойланы кырккып башларыкъбыз да, сен манга бек керек боллукъса, - деп, думалачы арсарлы айтханлыкъгъа, Атарал, мычымай: «Ата, мен сени жумушунгу этерге келгенме. Манга сен аталыкъ эт», - деп, керти кёлю бла айтханда, атагъа дуняда хар зат да женгил, махтаулу, магъаналы кёрюндюле. Къойлары терк окъуна кырккылып, къочхарлары

сатылып, тууарларына бичен ишленип кьаллыкьча, алай болду.

- Баян, биягъы сен эртте аякъланганса. Кюн ахшы болсун!- деп, кьоншусу саламлашханда, кьонакъбайны аты Баян болгъанын Атарал анда билди.

- Сау бол! Мамашлары мал кылыгъын билгенлерине ишеклими эдинг да? – деп, Баян лакъырда этсе да, аны малгъа кёлю, ишге кёлю, ушакъгъа сёзю жарашханын Атарал ангылады. Ол заманда малкъарлы жаш кьойланы кыстап, гелеулю сыртха чыгъарды. Чыпчыкъланы учуп бара жырлагъанларына, макъыра туруп да кьойла кырдыкны жулкьуп баргъанларына, кёкдеги кьушну бийикден алашагъа тюшюп келгенине бирден кьууана билген жашны энди жангыз бир мураты барды: «Баянны жюрегини ыразылыгъын алып, хар не ишни да анга кёре эте билирге юйрениу».

Малланы орунлагъа жыйып, ийнеклени саууп, сютно жаратып, атланы башларындан тартып, Баян бла Атарал кечирек кьайтханда, сау эл алагъа къарай эди. Баянны кьонакъ жашыны ишге юйлешгенине сынчыкълап къарагъанла: «Кёрюрсюз, билирсиз, ангыларсыз, багъаларсыз, бу жаш бир айтхылыкъ адам болмаса!» - деп, бир бирлерине айта, Мамашланы Баянны юйюне жангы жаш бла уллу огъурлулукъ келирине ийнана эдиле.

Атарал эртте туруп, тегерекге-башха къарап кьайтханда, акътуякъ тор тайны башындан тартып, аллына келе тургъан Баянны кёрюп: «Эрттенлигинг ахшы болсун, ата!» - дегенинде, жашны акъылы, эси да, адамлыгъы да болгъанын Айто улу ангылады.

- Жашым, тайны элт да, суу ичир, сора кьоз тенгли тегерек ташчыкъланы юч жюз отуз бешисин сала кел, - деп, экижашар тайны нохтасындан Атаралгъа тутдурду. Жаш суу боюнуна кетгенлей: «Атарал тюз ниетли, ариу къанлы, кёргенни кёзюнден кетмез киби, жигит боллукъду», - деди Баян. Къатыны ышарды, алай эрини сёзюне жууап этмеди.

Къайтды да, бир киби тегерек ташчыкъладан этегин толтуруп, тайны да быкъыгъа тагъып: «Бир ариу тегерек акъ ташчыкъла бар эдиле да, аланы алмадым. «Акъ ташны кьолунга алсанг, ийнегибиз кьуруп кьаллыкъды», - деучю эди анам. Ол эсима тюздю», - дегенни айтды жаш.

- Тюз этгенсе, жашым. Бизни малларыбыз да сеникидиле. Ала кёп болсала, желинлери сютден толсала, башыбызгъа хайырды. Энди уа ташчыкъланы кьапчыкьгъа къуй да, башынга сал, тайчыкьны да нохтасындан тартханлай, кьойларыбызны кьатына бар. Андан сора уа, ишинги тамамлап, ингирде юйге кьайытырса. Тайны нохтасындан тартханлай, ташы бла кьапчыкьны башында элтип, келтирип турлукъса. Кюнден айтып турмам, хар эрттен сайын бир таш кьошарса да, ол халда кьапчыкьны кётюргенлей барып, кётюрюлгелей келип, ташланы саны бир минг юч жюз отуз беш болгъан кюн манга айтырса. Андан сора не этеринги мен билirme, -

деп, экиси да кьош таба кетдиле. Келишли сабий- Атарал Думалада ёсгенча эди.

Ташлары бла кьапчыкъ да башында, тайны да нохтасындан тутуп, Атаралны сол жанында, кьызгьыл байтал юсюндеги Баянны онг жанында кёргенле сормагъанлай ала не хыйсапдан баргъанларын биллик тьююл эдиле. Кьош аллында айланган боз парий иесини аллына келип, уллу кьуйругъун булгъады. Эки эгерчик да кьайдан эсе да алайгъа жетдиле.

- Атарал, балам, бюгюн кьойланы кьыркъып башларыкъбыз. Терк окьуна от эт да, кьазанны ас, кьонакъла да келирге боллукьдула, ашыбыз эркин болсун, - деп, Айдо улу кьыптыны, аякъ байлаулары да хазырлап, кьол жетер жерге салды да, кьойланы тёш аллына кьыстап, ийнеклени сауаргъа кетди. Къарап-къарагъынчы от жанды, кьазан асылып, ичине суу кьуюлду. Ол кезиге кьой да союлуп, хазыр эди. Кьолу кьолдан озгъур жашны этимлилизине бюсюреп: «Балам, бирден асыры кёп ишни этесе, олтуруп, солугъан да эт», - деди ата. Баян кьой кьыркъыргъа хазырланып, уругъа тап жарашды. Атарал кьойланы эки-экиден келтирип, кьыркъгъан да кеси этип башлагъанда, Баян асыры кьууаннгандан, бёркю кёкге жете эди. Кюн батаргъа элли кьойну кьыркъып, жюнлени кьуштулла этип, бир жанына салгъандан сора: «Жашым, бюгюн ишни бошадькъ. Тамбла эрттерек келип, жюз кьойну кьыркъырча болмасакъ, жарамаз», - деди ата.

-Юйге бармагъанлай, бюгече мында кьалып, эрттенликде кьыркъып бошасагъ а? – деп сорду Атарал.

- Угъай, балам. Сен таш кьапчыкъны башынга салып кётюргенлей, тайны да нохтасындан тартханлай, кюн сайын баргъан, келген да этип турлукьса. Манга сени жумушунгдан эсе, ол багъалыды, - дегенде, жаш атаны муратын толу ангылады.

Он кюнден кьойланы кьыркъып, кёп бишлакъ, жау хазырлап, соом кьочхарланы да айырып, биченнге чыкьгъанда: «Бар, ныгъышда бир кюн олтуруп кел. Ныгъышны жашауу бла да шагъырей болургъа керексе. Ол адетни да билип кьал», - деп, Баян юйге жибергенинде, жаш аны хазна ангыламады. Болсада, тизгинли кийинип, экинчи кюн Атарал ныгъышда кёрюннгенде, бир къарт, аны не мурат бла келгенин билгенча: «Жашчыкъ, атангы мал жюрютююун жаратхан болурса? Аллай чёрчек, кьолундан келген адам дуниягъа жаратылмагъанды. Жаратылгъан эсе да, биз аны кёрмегенбиз. Ол болмаса, бёрюню кьуууп ким тутханды, айыуну тубюне ким салгъанды? Кьуууп, тьююп, жиберип кьойгъандан сора, бёрюле аны ыстауатына тиймегендиле. «Баян кьой кьыркьса, бичен ишлесе; анга жинле болушадьла. Уллу Тейри ишин мажарып турады», - дегендиле. Аны кьолуна бичакъ тюшсе, къарап-къарагъынчы не кьой, не ит, не тууар сыфатлы зат эсленип кьалады? Маллары уа, кёрген болурса, ауруусуз, кьоранчсыз ёседиле. Сени уа, жашчыкъ, аны кьолунда ёсеринг уллу

насыбынгды. Кёрюп турабыз, кирли кёз кьарамасын, айтханын этип, тап ёсесе! Эрттен сайын кьапчыкь бла ташланы кётюрюп барып, кётюрюп келип тургьанынгы да эслейбиз. Сенича адам аны кьолуна тюшерге керек эди да, табылдын, жанчыгьым. Ныгьышда жашау ма алайды. Аман, ахшы да бизни кёз туурабыздадыла. Сен алыкьын билмеймисе, атангы эки жашы да Кьарачайда аталыкьны кьолундадыла. Аланы келир заманлары жетеди, кьаллай жашла болгьанларын кёрюрсө. Алай, Атарал, ангылап кьой: сен келгенли, Баян дуниягьа башха тюрлю кьарайды. Эштада, кьачан болса да, сен аны аллына келиринг белгили болур эди. Энди: «Думала Баянсыз, Баян Думаласыз болмасынла», - деп, халкь ауузунда жюрюгенин а сен билирге керексе. Мамашланы Баян бизни ма аллай адамыбызды», - дегенде, алайда тынгылап тургьан жашланы бири сёз кьошмады.

- Сау бол, акьсакьал! Сени хапарынга тынгылагьаным неден да ахшы эди. Айдону атасы – Огьурлу, аны атасы – Туууз а Ахсынны жашы эсе, аланы алыкьын Баян манга айтмагьанды, - деп, Атарал ныгьышдан кетди.

Кюнню кече алышындыра, алайдан жылла тола, Атарал да эрттен сайын ташчыкьланы кьапчыкьгьа ата, кьапчыкь да ауурдан-ауур бола, кётюрген баш да аны сезе, тай да жетген ат болгьанда: «Ата, бюгюн ташланы саны бир минг юч жюз отуз беш болгьанды!» - деп, Аталар кьууанып айтды. Энди ат алай бош угьай, керти чагьыдыйгьа айланып, кёз кьаматырчады. Асыл хайбуан ауузлугьун чайнап, жеринде тепсесе, пырхылдап, иесин чакьырса, аны адам тилин билген сунарса. Жашны кьууанч макьамлы сёзюн эшитип: «Алай эсе, бюгюн мен той этеме. Кесинглей маллагьа бар да, хар ишни тамамлап кьайт. Тюш артына мында бол. Атны элтме, тансыкьласын сени», - деп, Баян оноуун айтып бошагьынчы, Атарал, ташлары бла кьапчыкьны да башына салып, ичинден Думаланы жырыны макьамын кьатлай, жолгьа тебиреди.

Жанхотланы Архот айтханлай, «тойну болгьанындан эсе, «боладысы» сейирликди. Тюш артында Атарал юйге келгенде, бек алгьа атыны жерленгенин кёрдю! Кьайнай тургьан кьазанланы тегереклеринде айлана, шапала неле айтханларын ангылагьан кьыйынды. Арлакьда, олтуруп, лахор этген жюзжыллыкь кьартладан бири, Атаралны кьатына чакьырды да: «Ариу жаш, бюгюн, сени акьыл-балыкь болгьан кюнюндю, онсегиз жылынг толгьанды. Бу сыбызгьыны санга ишлегенме. Муну да согьуп, Думаланы жырын айтырса», - деп, кьаты кьучакьлады. Чегемли жашла, чагьыдый атлыла, жыйылып, Атаралны кьатында кюле, тартыша, улхардан лахор туудура тургьанда, Баян, алайгьа келип: «Атарал, бюгюнню сенден эсе, мен ашыгьып сакьлагьанма. Мени жюрегимдеги кьууанчны сен артда, отуз жылдан сезериксе. Санга, бизни кьартларыбыздан бири Мамашланы Сары айтханлай, бюгюн онсегиз жыл толгьанды. Тутушургьа, ат юсюнде жюрюрге, кёп оюнланы

этерге, ариу сёлеширге, тынгылай, ангылай да билирге юйретгенме»,
- деп, Баян, кьюуаннгандан, кёлю толуп, кьартла таба кетди.

- Жашым, бу сыбызгыны санга берген Мызыланы Дугьурду.
Аны сен сокь, Думаланы жырын а мен айтайым. Аны жыры, макьамы
да кьыйындыла. Ариу тауушну быллай кюнде халкь эшитсе, бир
ёмюрге унутмай барыр. Бир кёр, жанымы кьыйыры, - деп, Баян
жырлап, Атарал согьуп тебиредиле.

«Уо, Думала, Думала, эл салайым,
Ёсдюрген кьызынг бла кьаргъанайым.
Уо, Думала, Думала, мен барайым,
Шу айбатлыкь сендеди, ён алайым.

Думаланы башында жьыйлдыла,
Ас кишиле уллу кенгеш кьурдула.
Кенгешлери ол болду: «Атланайкь.
Жаратхан Тейрибизге кьапланайкь».

Тейрибизни кьолунда кьар кьяасы,
Думаланы бетинде кьыз тамгъасы.
Кьыз тамгъагъа кьарагьыз, кьюуаныгьыз,
Андан сора ашыкьмай туралыгьыз».

Ас кишиле келелле, кьюуаналла,
Негерлери ашларын сурайла.
Ол заманда дум кьара кьой келеди,
Кишилеге адам сёзюн береди.

«Сиз, - дегенди, - кюнчыгьышха барыгьыз,
Дуниялыкьгъа андан сора базыгьыз».
Ас кишиле кёп заман жашадыла,
Леуан шыйыхны кьошуна бардыла.

Аны кьошу нюр жанады жарыкьдан,
Ашар заты хазыр болуп балыкьдан.
Кюн кёзюне бир кьараса кьюуанып,
Жылы озар аны бла жубанып.

Думалада омакь кьызла азмылла,
Жер тепдирип тепсеген субай жашла?
Аталары буздан бешик кеселле,
Аналары кьара будай элейле.

Кюн чыкьгьанды Думалагъа, жарытып,
Ас кишини кьара кьойлай арытып.

Леуан шыйых алгыш этсин таулагъа,
Аны къаргышы жетсе эди жаулагъа.

Сиз келигиз Думалагъа къараргъа,
Ас кызладан ариу кылыкъ алыргъа.
Къыз оюну – кече чепкен согъууду,
Аны жыры алты кыллы къобузду.

Ой, Думала, Думала, тур, кетейик,
Элибизге кюн батхынчы жетейик.
Думала туралмады, арыгъанды,
Жашын кёрюп, жулдузча жарыгъанды.

Ас кишиле ариу кенгеш этедиле,
Намаз ташны Думалагъа элтедиле.
Леуан шыйых къолан ташда жатады,
Дуниялыкъдан керти хапар айтады.

Шукур болсун жаратхан Тейрибизге,
Ийман келсин Думала жерибизге!
Ай, ариуум, бу жерлени кёрсенг а,
Ас кишини кыйматлыгъынг сезсенг а.

- Сау болсун Зан-Тууду! Ахшы жыр такъгъанды. Аны алан халкы ёмюрде да унутмаз. Жаным, Атарал, Дугъурну сыбызгысын сен а бек тап сокъгъан. Хар неге да хунери болгъан ахшыды. Сыбызгынгы тауушу атынгы омакылыгъына ушайды, адамны жүрек дыгъылын кьозгъай! – деп, Дугъур жашны согъууун махтады.

- Баян, Мамашлагъа сени Аллах кызгъанмасын! Бу сукъланчлы ёнюнгю учууна тынгыламагъанлы танг кесек заман болады. Жырдан ахшы дунияда не болур! «Ая, ариуум, бу жерлени кёрсенг а, Ас кишини кыйматлыгъын сезсенг?» - деп, къалай тап айтханды Мокъа улу! Ол малкъарлымыды? – деп, Дугъур Баянны кёзюне къарады. Адамла уа, энтта жыр айтыллыкъ сунуп, тынгылайдыла.

- Сары шинли, уллу санлы, ариу киши, къарыуу бла кёргенлени сейирсиндирген, Мокъаланы Зан-Тууду чегемли кыздан туугъанды. Мен аныча жырлаялмадым. Анга тынгыламагъан, айтханлыкъгъа ийнаналлыкъ туююлдо. Буруу-Аллында Зан-Туудуну жырына, бир кере тынгылагъанма. Я Аллах, ол къалай киши эди! Жырлагъандан башха аны иши жокъ сунар эдинг. Алай, Леуан шыйыхча, аны тилеги къабыл болганды. Ол юйретген атланы чариште тёрт аякылы озар амалы жокъ эди.

- Бу жыйылгъаныбызлай, аны юсюнден бир улхар эшитип къойсакъ, ахшы болмазмы эди? – деп, тепсегенден къанмаучу Баян Дугъурну инбашына тийгенде:

- Былай эшитгенме. «Жалпакъ-Башындан арлакъ, кюнбатыш жанына баргъанлай, «Жюрекле» деген жерге чыгъаргъа боллукъду. Мокъалары алайда тургъандыла. Кюз артында къошха биреулен келип, ахшы, семиз тууарны тас болгъанын айтханды. Ол келирден алгъа къошда жашла тууарны урлап сойгъанларына Зан-Тууду, ачыу этип: «Андан эсе мен ёлге эдим. Соыргъа жарарыкъ малыбыз кесибизде бола тургъанлай, ол огъурсузлукъну нек этдигиз?!» - дегенни айтханды. Айтсанг, айта тур, болгъан аман ишни артхамы къайтарлыкъса?! Отда къайнай тургъан къазандагъы эт урланган тууарныкъыды, сыдырылып алынган тери – эшик артында, анга къарагъанлай, иеси танырыкъды. «О Тейри, я Аллах, къазандагъы бише тургъан этлени къалдырмай буйрекле бла жюрекле этип къоюгъуз! Тилегими къабыл, жюрегими сабыр этигиз», - деп ичинден, тышындан а: «Къонакъ, къара кесинг, къазандагъыла былтырдан бери жыйылып тургъан жюрекле бла буйрекледиле», – деп, жюрекле бла буйреклени къалдырмай ашлаугъа Зан-Тууду кеси чыгъарып салгъанды.

- Сени тукъумунгу уручулугъу, кесинг да ол затдан къуру болмагъанынг, жырчылыгъынг, уллу кюнчюнг, оюмлау башынг, къарыусузгъа болушуучунг да манга белгилдиле, - деп, ол ингирде эт ашап, шорпа, боза да ичип, эл бла бир алгъыш да этип, Зан-Тууду берген къысыр ийнекни да сюрюп, къонакъ къошдан кетгенден сора, Мокъалары болгъан ишге сейир этгендиле. Ол кюнден сора жерни аты «Жюрекле» болуп къалгъанды. Ол ингирде Аллах Зан-Туудуну тилегин къабыл этип, бетин уялтмай сакълагъанды. Андан сора Зан-Туудуну сёзюне уллу магъана бергендиле, сыйлы да кёргендиле. Мокъалары, урлагъанларын да къоюп, жырдан, жомакъдан да юлюшлю болуп, Жюрекледе сют, къошларында къонакъла сыйланып, алай жашагъандыла, - деп быллай хапар айтханда, анга ийнанганладан эсе ётюрюкге санагъанла кёп болгъандыла.

- Ата, аны юсюнден энтта да бир зат айтчы, аны мен къалай эсе да сыйноп къойдум. Башхаладан тюрлю аны къылыгы, адеги да болур, - деп, Атарал дагъыда тиледи.

Ол кишини юсюнден айтып турсам, тамблагъа дери да таууссам. Сора ат чаришде уа ким чабар?

- Анга чаба-чаба турурбуз. Зан-Туудуну сартындан биз бир къауум затны баян этип къояргъа керекбиз, - деди Атарал. Арлакъдан, берлакъдан да келип, Сарыны тегереги къалын болду. Кеси да къууанды.

Нарт-Уя Тамагъында атын да бошлап, жамычысын атып, ат жерин, сауутун жастыкъ орунуна салып, жукълап тургъанлай, уручула аны атын сюрюп кетгендиле. Туруп къараса – ат жокъ. «Энди уа не хадагъа этейим? Кёрген адам иш болмазмы?» - деп, деп Зан-Тууду, ат жерин, жамычысын да къолтугъуна къысып, уллу жолгъа чыгъып, ёрге-энишге озгъанлагъа сорса –кёрген чыкъмайды.

Тейри, ким эсе да, айлана тургъан, узагъыракъдан келген, белгили уручуду», - деп, Астанатха (Хасания) тигелеп, бир бызынгылыдан ат тилеп, анга минеди. Ол дуняда Зан-Туудуну танымагъанмы боллукъ эди! Салып Узун-Къалагъа барады – тапмайды. Андан ары Терк-башына кетеди да, базарда айлана тургъанлай, биреулен атын сатаргъа чыгъарыпмы тургъанлай кѳреди. Сѳз айтмай, тѳгерегинде айлана, арлакъгъа-берлакъгъа бара, уручуланы юч-тѳртюн санайды. Ат алыргъа келгенле уа: «Да бу Зан-Туудуну атыды да, бери уа нек тюшгенди?» - деп, алыргъа, солургъа да базынмай, кенгирекни оза болгъандыла.

Андан кѳп тѳзалмай, Зан-Тууду, «сатыучуланы» къатларына барып: «Мен алама. Атны багъасын айтыгъыз, иесин да кѳргюзтюгюз», - деп тохтайды. Багъасын да айтып, «иесин» кѳргюзтгенлей – бир къара узун, Мокъа улудан аз алашаракъ, Зан-Тууду, бир ургъанлай, эки тѳше тургъузуп жибереди. Алайда сюелгенлени да тыйып: «Атымы жерин салып, кюмюш саплы къамичими, жибек кишенни да табып, былайгъа келтиригиз», - деп, муратын къысха айтады. Алайдан узаймай, ат жерин, къамичисин, кишенин да мажарып, къыйналып айланнганы ючюн ат багъасы ахча да берип: «Аллах бла тилейбиз, жойма бизни. Шайтан жангылтханды. Сени эрттерек таныгъаныбыз иги окъуна болду. Энди бу ишни къоярбыз», - деп, жалынып, уручула жырчыны атыны багъасын эки кере тѳлеп кетгендиле.

- Ата, Зан-Тууду аллай ахшы, айтхан сѳзю къабыл болуп къалгъан, жарлыгъа малын берип къойгъан киши болгъан эсе, ол урлап нек тургъанды? – деп, кѳлю бла сорду да, Атарал тѳгерегиндегиле таба бурулду. Сейирсинип, аланы да жерлеринден тебериклери келмейди.

- Жанларым, Зан-Тууду аманлыкъ затланы жаш заманында эте тургъанды. Узалса да, маллары, мюлкleri кѳп, бай жерлеге узалгъанды. Урлагъанын да атсызлагъа, малсызлагъа берип къой тургъанды. Инсан жаш заманында бир жангылады, акъылын, эсин, къарыуун да жыйышдыралмай, кеси аллына тюзелип да къалалмай, ажашхан кезиую болады. Этген гюняхлары, айыплыклары ючюн сокъураннган адамланы Тейри, Аллах да кечедиле. Зан-Туудуну сиз да алай ангылагъыз.

- Жашла, энди туругъуз. Чаришни бошайкъ да, тоюбузну, улхарыбызны да андан сора бардырырбыз, - деп, Баян аланы къозгъады. Атаралны бир жанына чакъырды да: «Жашым, сен ауурса. Ат, сени да кѳтюрюп, бирси атла тенгли чапханлай келалмаз. Чагъыдыйгъа женгилирек сабийни миндирип, чапмагъа къоярмы эдик?» - деп, аны оюмун сурады.

- Угъай, ата, Акътуякъ кесимден башханы унарыкъ туююлду. Менден башханы миндирсек, ѳпкелеп къалыр, - деди Атарал. Акъыллы жашны айтханын унап, Баян кѳзлерине къарагъанда: «Ата, энтта Сарыгъа бир затла сорур эдим, тамбла унутуп къоярыкъма», - деди Атарал.

- Сор, жашым, сор. Кёлюнгдегин айтханлыкыгъа хата болмаз, - деди Баян.

- Сары, ийманынг хакына, чаришибизни аллында башха миллетдеде жюриоген адетледен да бир зат айтсанг эди.

- Ай, балам, энди уа сёзню узакыгъа кетердинг. Ол кыйын сёзню да кыйдан тапдың? - деп кюлдю да, Сары айтып башлады: - Адам сёлешген этеди, сезеди, оюмлашады, сагышланады, суймекликни, куюнокню айтады. Дуния жашаууну сартындан оноулашады, кыйгырады, жарашыргъа, жарашмазгъа да, айырылыргъа, кышулургъа да боллукъду. Аны ахшы адам атагъан аты, жаны кибик кёрген бир заты, кесине кёре сыфаты, чомартлыгы, батырлыгы, ёхтемлиги биргесинедиле. «Гелеу кёрсенг, - жер сорма, келбет кёрсенг, - эр сорма», «Кёркемлиги жокъ эсе, терде турмаз», «Кёрсе - этер, кёчсе - жегер», «Олтуруун, туруун да бледи», «Элтирин, келтирин да сорур», «Бир Тейриге кюллукъ этер», «Атмаз ташын кёлуна алмаз», «Ийне тенгли хатыр кёрсе - ийнек чакълы багъалар» деген сёзле аны ючюн айтылгъандыла. «Адам» - деселе кыуанадыла, анга ийнанадыла, ышанып, кёзюне кырайдыла, сорадыла, ачуланадыла, болушургъа, ояргъа да кюрешедиле, эришедиле, деулешедиле, эркелеген, даулагъан, арсарланган, абызырагъан, кыалтырагъан, кыжырыкъланган, сабырланган да этедиле. Атын айтып чакъырылсала, жамауат анга кёре багъалагъанын хар адам башха тюрлю ангылайды. Мен санагъан этимликлени бир бёлегин кышуп ол хапарлашса, улхарлашса, кыаллай тюрлю болса да, анга бир багъа бичерге, акылын, оюмун сезерге тамамды. Адамны хайыуандан, жаныуардан, ташдан, агъачдан, не тюрлю затдан да башхалыгы бир бёлек сёз бла чекленеди. Ол таныйды, танылады, таныулуду, тангыланады. Ат- кишнейди, бугъа - ёкюреди, ийнек - мюнгюрейди, эшек - окъуйду, ит - юреди, бёрю - улуйду, айыу - ынгырдайды, кыаплан - гырылдайды, тауукъ - кыанкылдайды, жан тауукъ бла бёдене - токъуйдула, тауукъ, чыпчыкъ, кыш балачыкыла жоуюлдеген этедиле, кый, эчки, кыочхар, кыозу, улакъ, теке, эркеч макъыргъанда, тауушлары башхадыла. Жугъутур - сызгырады, жилин - сыкырлайды, кыаз ысылдайды, кыурт - сюркеледи, кеселке - пысылдайды, кыубаллекни, кыамажакъны, кыумурчханы, кишитиккенни, битни, бюрчени, аладан да ууакъ жанлары болгъан затланы тауушларын адам эшиталмайды. Сёлешалгъан, башы бла оюмлап, артдан келликни сартындан сагышланалгъан адамдан башха зат болса, дунияда жашау этерге жарамазлыгын Тейри кеси болдургъанды. Энди, Атарал, бери кыара, мен айтханны толу ангыла. Атынг сени башхаладан айыргъанлыкыгъа, адамла, тауушунга кыулакъларын бургъанлыкыгъа, бюгюн сенде кыаллай сагыш болгъанын сезалмайдыла. Аны ашын, сууун тапдырып, кюн сайын тауушунгу бирча эшитдирип, чабаргъа, кыоркымай секириге юйренип турсанг, ол сени, жумушунгу тындырып, бет жарыкылы

этер. Хайда, энди барыгъыз. Атлыла чаришге хазырланыпдыла, аланы сакълатмагъыз. Той сени ючюндю, оюнланы атанг хазырлагъанды. Атынгы айтдыр, халкъгъа бетинги кѣргюзт. Жамауатны кѣзюнде, жамау атлы болмай, чагъыдый атлылай къал.

- Жашым, сен ауурса. Ат арып къалыргъа боллукъду. Халына кѣре чапмагъа къой. Къамичини тишлеринг бла къысханлай, жалкъасына къапланганлай, аякъларынги къабыргъаларына жабышдыргъанлай, «Жулдуз» деген сѣзюнгю къулагъына чалындыра барырса. Андан сорасын ол кеси этер, - деп, Баян эсине салды.

Бир къарт къолун силдеп, Думаладан Булунгу таба чабарыкъ къыркъ атны артларында баргъан Жулдузгъа сейирсинип: «Оллахий, Атаралны аты алай барса, чагъыдыйлангандан озуп, къадыргъа айланып къалыр!» - дегенин онгсунмай: «Чагъыдыйны арты озар!» - деди Сары. Жюзжыллыкъ къартны сѣзюне къулакъ салгъанла: «Муну «чагъыдыйы» не болур? Аллах ючюн, аны билемисиз?» - деп, бир бирлерине сордула. Сары, аны эшитди да: «Жашла, ол сѣз аягъы от чакъгъан ат» деген тѣрт сѣзню биргесине байлап келип, «чагъыдый» деген жангыз сѣзге бурулуп къалгъанды», - дегенден сора ала атлыланы къайтырларын ашыгъып сакълайдыла. Он чакъырым – ары, аллай бир бери къайтхан къыйын, ташлы жолда атлагъа тынч туююл эди.

- Жашла, къарачыгъыз ары. Ант этеме, алда келген ат Жулдуз туююл эсе! – деп сагъайтханда, жангыз атны барысы да эследиле. Алай, Жулдузму эди, башхасымы болур, арсарсыз айтхан къыйын болса да, кѣпню кѣрген къарт алданмады – Жулдуз атланы алларында, солумай бир чабын чакълы алда келе кѣрюндю. Ол ат Атаралныкъы эди. Алай, О Тейри! Белги ташны къатына жетерге он атлам чакълы къалгъанда – Жулдуз жыгъылды. Тѣрт тѣппе туруп, чартлап баргъан Атарал, абызырамай, секирип аягъы юсюне болуп, къамичисин да тишлери бла къапханлай, ызындан жетип келген атлыланы кѣрюп, кеси жаяулай чабып, белги ташха къапланды. Ишни тапсызгъа санап, атны къатына эрлай жетген Баян асыл хайыуанны бурун сюеги тургъанын сезип, бичагъын чыгъарды да, кесип алды. Эки-юч такъыйкъадан Жулдузну ѳпке солууу тюзелип, кѣзлерин къагъа башлады. Атарал жашланы къуршоундан ычхынып, атны къатына чѣгюп, аны кѣзлерин уппа этди. Сары кѣмюк басхан чагъыдый аз кесекчикден ѳрге туруп, кирпичдеп, къуйругъун къымылдатды. Атны ѳлюмден къутулгъаныны белгиси ол эди.

- Жашым, уллу къыйынлыкъдан къутулдукъ. Ат да, сен да сау къалдыгъыз! Энди оюнубуз керти да къууанчха айланды. Шукур болсун жаратхан Тейрибизге! Уллу Аллах шагъатды, сен бюгюн жамауат аллында ийнакъ болдунг, - деди Баян.

- Ата, Жулдуз мени тилими ангылагъан этеди!

- Аны сен къайдан билдинг?

- Билмей а! «Жулдуз» десем, манга къарайды, кълуму жалайды. «Тохта» десем, тохтайды. Аман айтсам да ангыларыкъ болур да? – деп, Баянны кълуанчлы бетин эследи, ансы аны сълзюн эшитмеди. Ол заманда Баянны андан сълйгени болмагъланын Атарал ангылады.

- Баян, жашынг нартха ушайды. Аллах кълыйынынгы зыраф этмегенди. Тенглеринден игиди. Бет сыфатына къларап турлугълунг келеди. Эки кълзю бла кълашлары айбатлыкълны белгилеридиле. Сенде бир оноу болур, айт аны, - деди Сары, кълзлерин тепсеген Атаралдан айырмай.

- Оноуум буду: биз Тау-Артына барлыкълбыз. Тамбла кетербиз, Аллах айтса.

- Ахшы жолгъла барыгълыз. Маллагъла уа арталлыда кълыйгълырма. Аллах болушсун сизге! Сени муратынгы жамауат ангылагъланды: Атаралны сынаргъла, жол, онг кълргюзтюрге керексе. Аталаны жоллары бла бараса, сау бол! Жашха сукъланмагълан жокълду. Кълылыгълы ариу, сълзю махтаулу, келишли, чырайлы сабийди, - деп, Сары къл этдирди да, тешип, белиндеги кълмюш бел бауун къламасы бла бирча Баяннга узатды да: - Бу эки затны Атаралгъла бер. Быланы жыйырмажыллыгълымдан бери жюрютеме – огълурлу сауутду, кълрыулу, кълрыусуз, заманымда да къламаны кълнындан чыгълармагъланма. Сау-саламат жюрютсюн. Саууту биргесине болса, адам батырыракъл, базыныулуракъл, ышаннгылыракъл болады, кълатындагълына болушургъла хазырлыгълы кълрюнеди, - деди. Сарыны кълзлеринде хошлукълну, ыразылыкълны, бир уллу борчдан кълтулгъланча халны сезген кълыйын тълйюл эди.

- Сау бол, Сары! Ийнан Аллахха, алай эсе, манга да ийнан: Атарал бу саугъланы намысын сакълаялыр. Ол мени къллума тълшерин, юйюмде гыржын ашарын, сълзюме тынгыларын, мен айтханлай ёсерин отузжыллыгълымдан бери тълшюмде кълре келдим. Аллахны оноууна кълрачы, Сары!.. Аны кълргенли, кесим да тюрленнгенме, оюум, къллююм да башхача, саным, чархым да эркинирек болуп башлагъландыла. Дуния жашауун алгълындан эсе энди бек ангыллай, кесими Атаралгъла жарашдыра, кечеден-тангнга чыкългъланым сайын, Тейриге махтау сала келеме. Атаралны кълрмегенлей, бу жашаудан тайып кетсем эди, кесими эки ёлген сунар эдим. Жаннетде жатсынла аны тапхан анасы Айкълз бла атасы Боран! Келир жыл, Аллах онг берсе, барып, Атарал туууп ёсген жерни кълрюп келликме.

Баян бла Атарал Думаладан Булунгу таба тебирегенлеринде, кълнюнн кълзю ёрге, Башиллик таба къларап, тёлгерекдеги тауладан эсе, Кълапчагълай бла Суусузла алгъла жарый башладыла. Аланы ашыра чыкългълан Мызыланы Одун, Жаныкаланы Эби, Газаланы Деует, Баянны атасы Айдону гитче кълрындашы Сауур (Сары ортанчылары) эм бир бёлек жаш, кълыз да келе тургъланлай, Сары Думаланы жырын айтханда, таулада Ойтону тауушу эшитилип, ол даражаны кълрген ёмюрде да унутмазча болду.

«Уо думала, мен барайым, Шу айбатлыкь сендеди, ён салайым!»
- деген сёзлени ким унутур?

Ала тынч бара, жыр таууш да селее баргъанда:

- Ата, Сары, ийманынг хакъына! Одун, Деует, Айдо, Сауур, Баян эм мени атым да, къаллай магъананы тутханларын ангылат! – деп, Атарал кёлю бла тилегенде:

- Оллахий, жашым, кёз аллында махтасам, бузуп къояргъа да болурма. Алай, айтама, сен туумай къалсанг, халкъгъа бир огъурсузлукъ жаратылып, къызыл къан къарагъа айланыр эди. Энди уа къоркъмайма, сени бла бирге бизге огъурлулукъ келирине ышанама. Ол сёзлени сартындан соргъанынгы да ахшы этгенсе. Бююн, акъылбалыкь заманында алай сора билгенинг – акъылны, билимни да шагъатыды. «Акъылбалыкь заманы», - деп да аны ючюн айтадыла.

«Одун» - деген сёз, «олду» - «андады» - дегенден бурула келип, Одун деген адам атха айланып къалгъанды. «Эби» - къалай тап чалынады къулакьгъа! «Ишни эби бла эт» - десе, ангылашынамыды? Деует - темирчи- нартны аты болгъанды. Ол сёз «деу» бла «эт» деген эки кесекден къуралгъанды. Биринчи кесеги – «уллу», экинчи кесеги уа «болунду» - дегенча магъананы толтура: «Уллу киши» дегеннге тюз келеди «Айдо» - аны уа алайсыз да ангыларыкъса: «Айда» дегени билинип турады. «Сауур» - адамгъа аталгъан эсе да, атны саууруду. Жоргъа атны саурусуну къалай тепгенин кёрген болурса. Сени атангы аты «Баян» деген сёз ючюн соргъан болурса да, аны магъанасы да «ачыкълыкь» бла байламлыды. «Аллах ёмюрюнгю баян этсин» десе, аны да арсарсыз ангыларыкъса. Жашым, ол затланы биргенге ала бар да, сау къайт, - деди Сары.

- Сары, сен аланы къайдан, къачан ангылагъанса? – деп, анга дагъыда сорду.

- Жашым, энди, аланы айта турсам, кетеринг келмей да къалыр.

- Хо, айт. Былайда, Суусузла туурасында, бир кесек сюелгенликге, хата болмаз. Аны билирге сюеме.

- Огъесе, тынгылагъыз, барыгъыз да эшитигиз. Огъурлуну атасы Туууз къарыулу адам болгъанды. Къарыуун сынаргъа Дюгерге барып, ныгъышда айдагъы тамгъаланы юсюнден айтханларына тынгылап тургъанды да: «Аланла, ары адам барып келалырмы?» - деп соргъанды.

«Бармай а! Ары мен тюшюмде окъуна барып къайтханма. Андагъы малла бизни ийнекледен эсе кёп сют берелле. Кеслери да уллу, тогъайбашла болалла. Анда мен сюрюучю да кёрмедим. Субай адамла къара киедиле, къарыулула, чапхычла, уллу къая ташланы кётюрюп атадыла да, тауушларына тынгылайдыла. Айдагъы адамладан бири жерге тюшюп, токъмакъланы ёрге сызып къайтханларын, дагъыда ёрге атып ойнай башлагъанын кёрюп, кесиме аллай токъмакъла ишлеп, юйренип башладым», - деп, дюгерли айтхандан сора, Туууз

аллай оюнну кеси этип башлагъанды. Бир бири ызларындан юч токъмакъны кёкге сызып, ала андан къайтханда, жерге тюшюрмей тутаргъа юйренгенди. Адамлагъа, жаныуарлагъа, таулагъа аталгъан сёзлени ангыларгъа да анда юйренип келгенди. Туууз кибик кишиле бизге айтмасала, сиз бизге тынгыламагъыз, «туууз» деген сёз чабыргъа сукъгъан салам болгъанын да билмей къалыр эдигиз. Дюгерде манга кеси тилибизде сёлешедиле. Мамашладан юйле-юйюрле болуп жашагъанла уа Думаладагъыладан эсе кёпдюле. Тар-Жол, Аргъы-Башы, Азыр-Юркен, Кертме-Орун, Секиртмеле, Жюдюр-Ёзен, Федугу-тала, Аккыл-Ёр дегенча жер атланы ким да ангылар. Жашым, Атарал, сен аланы нек соргъанынгы мен билеме. Сора тур, ахшы этесе.

Ары, Тау-Аргына барсанг да, алай сора, жер, суу атланы эсинге сала кел. Андагъы тукъумланы кёбюсю мындан баргъанладыла. Жерлени, сууланы, кырланы, тауланы атлары да бизнича айтыладыла. Эбизеле бизге, биз алагъа болушхан да этип, болушлукъ да табып тургъанбыз. Энтта алай боллукъду. Къонакъгъа къалай къарагъанларына, олтура, тура юйренгенлерине, элде кеслерин къалай жюрютгенлерине, тиширыуда, эркегырыуда къаллай намыс сакъланнганына эс бур. Оюнларына къатыш, биргелерине кюл, сёзлерине тынгыла, санга сорсала – жууап эт. Ала оюнну, лакъырдыны, ариулукъну сойген халкъдыла. Ынтышлы кийинирге кюреш. Аягъынга, башынга сакъ бол. Аш, суу берселе, уялмай, юлюшюнню ала тур. «Уялгъан ырысхыдан жарымды». Аны унутма.

Башил-Ауушха чыгъып, Атарал тегерегине къарагъанда, къар тауладан сора да, айтып къолдан келалмазча, табийгъат тазалыкъны кёрдю: къара ташла жерлеринде, арлакъда отлай тургъан жугъутурла, Думаладагъы кырдыкладан башха ийисли хансла, адамны къапмаучу чибинле чууакъ кёк, жылы къар, чыпчыкъланы жырлагъанлары, къушланы учуулары да бир тюрлю, адам къычыргъан таууш, жаныуар хайыуанны къуугъан да жокъ. «Дунияда адам жашамаса да, бу айбатлыкъ, тамашалыкъ болуп турурму эдиле? Бу сукъланчлы дунягъа сейирсинген а ким этер эди?» - деп, кеси кесине сора баргъанда, Баян иги да алда, моргъул, тап ишленген ташны къатында тохтап: - Терк кел, бу ташны юсюнден айтама. Сен быллай затны алыкъын кёрмегенсе, - десе – Атарал, атлашына къошмай, къысха-къысха солугъанын эслетди, къарыусузлугъун билдирмегге кюрешсе да, болалмады.

- Къоркъма сен, ауушдан ары тигелегенлей, солургъа, атларгъа да тынч болуп, эсинг орунуна келип къаллыкъды. Тегерегинге, башынга да иги къарап, сагъышланмагъанлай, кёлюнню кётюрюп къой. Быллай кюнле кеслери алларына келип къалмайдыла. Аланы бизге ариулукъну, жигитликни къоруучусу Голлу жибереди. Былайда тепсеригинг, жырларыгъынг, къууанырыгъынг, биреу эшитмеген сёз айтырыгъынг келеди. Ант этерге, шуёхлукъну жюрюте юйренирге,

алгышха тынгыларгъа адам быллай жерге келеди. Айтыргъа, ангыларгъа, сагъышланыргъа, жарашыргъа да мында тап болады. Быллай тамашалыкъ кир ниетни жокъ этип къояды.

- Ата, сен бу жерде ненча кере болгъанса?

- Болгъанма, жашы. Хар болгъаным сайын башха тюрлю кърюнеди. Ино алайда, къырда жылтырагъанны къремисе?

- Къреме. Неди ол?

- Ол чыранды. Аны къатында бир гитче жукълап чыкъсанг, жети аурууунг жокъ болуп, алайда кърген тюшонг кертиге айланып къалады.

- Ата, ол а алапатды да! Мында бир кече къалайыкъмы?

- Къалыр эдик. Алай, жылы кийимибиз жокъ, юсюбюзге жабаргъа тонла алмагъанбыз. Артха къайтып келе, эки кече да къалырбыз. Энди уа алайда мен кърюзтген ташны алып кел, - деп, Баян гыбытны бухчагъын тешип, ашаргъа хазырлана тургъунчу, Атарал жонулуп ишленген ташны, къююнуна къысып, алып келди.

- Сау бол, жашым. Бу ташны сени кибик экеулен ол къаячыкъны къатында жонуп, юч солуп сюррегендиле. Сен а аны кесинг келтиралдың. Энди уа ташны юсюнден хапаргъа тынгыла.

Айт, ата. Сен билмеген дуняда не болур? – деп, арыгъанын, сынсыгъанын да унутуп, сейирсиннгенин билдирди.

- Бу ташны юч солуп келтиргендиле дегениме сен ийнанган да этмезсе, аны да ангыла. Андан эсе юч жылгъа таш алайгъа келгенди десем, тюз болур. Ташла тёрт болургъа керекдиле. Аланы уа Жаныкаланы Арау бла Ахын ишлеп, бир ташны келтирип, ючюсюне уа къарыулары жетмей, алайда къойгъан болурла. Быллай бийикде ишлеген къыйын болады. Къремисе къумурччаланы, ала да терк бармайдыла, чибинле да къаты учмайдыла. Адамны ачытып да къапмайдыла. «Хар зат жеринде турсун, жерине кере жияны болады. Тюрлендирген, ёзгертген да Тейри кеси этеди», - дегендиле эрттегиле.

- Аны юч жыл келтиргенлерин а, атам, къайдан билдинг? – деди Атарал, Баянны таныгъанлы сёз къошмагъан жаш.

- Сорууунг тюздю. Энди хар затха соруулу къараргъа да заманынг болгъанды. Къая тюбюнден былайгъа юч айланч барды да, алада тохтай келмеселе, амаллара жокъ эди. Ташны уа бурунгу жыл мен биринчи айланчлы башында къргенем. Былтыр таш экинчи айланчны къыйырында эди. Быйыл а аны экибиз да былайда къребиз.

- Атам, ала ташны мындан башха жергеми элтирик эдиле?

- Хоу, жашым, ташны жери ауушда болургъа керекди. Тёрт таш да анда турлукъдула. Ала аны ючюн ишленгендиле, - деп, алайдан узакъ болмай, отлай тургъан кийиклени кърдю. Бир кесекден ала юркюп, къачып башладыла.

- Чапчы, балам, ала тургъан жерге кенделен ёт. Хайыуанла жаныуарладан юркгендиле. Не зат эсе да, бир кёр, - деди Баян.

Атаралны жүрегине тынгысызлык келди. Таш-тузакъны алып, аягы аякъга жетмей, чабып келген жаш: «Ата, сүлесин!» - деп кычырды да, хурула артында марлап турган жыртхычны юсуне чыгып калды. Андан сорагысы уа, кыйын болса да, юйренген адамны ишиди - таш-тузакъ сүлесинни боюну катыш ал аякларына чөргелди. Бичагын чыгарып, соярга хазырланганлай: «Тохта, алай этме!» – деп, Баян, чабып келип, сүлесинни юсуне сүелди да:

- Тузакъны теш да, кыйры барлык эсе да, кетмеге кый. Андан энди хайуаннга хата болмаз, - деди. Тузакдан ычынган сүлесин, кезлеринден жиямуқлары төгюле, Баянны бетине кырап, кетерге базымай калды.

- Бар, харип, бар. Кет энди, - десе да, сүлесин жеринден тепмейди.

- Атам, нек кетмейди, мынга не болганды?! – деди Атарал, соруу, сейирсиную да бирге.

- Аны эсин алганма мен. Биз былайдан озгунчу, сүлесинни кетерге амалы жокду. Аны мен аузун да байлаганма. Ол энди, мен эркин этгинчи, хайуаннга тиялган да эталлык туююлду...

- Тюрлю-тюрлю чырмаула чыгып, ташны хапарын да айтмай кыйдунг.

- Угай, аны уа айтыркыма. Аллай ташланы сен билирге керексе. Тур, барып, азык да ашайкы. Кеч болгунчу, Тау-Артына аумасак, жарамаз, - деди Баян.

Кийikle узайдыла. Кюнню да татыуу калмаганды. Ашай турганлай, Баянны кырыны буруп башлады. Арлакыга, берлакыга да барып кердю – кырыны каты бурады, тезалмайды.

- Жашым, чабып бар да, тау туюнде хуржелиле ёселле, аладан алып келмесенг, ёле мен, - деди Баян.

- Мен ары чабып, бери кыйтхынчы, санга не болганын билмей тураллык туююлме. Кётюргенлей барсам, хуржелиге теркирек жетдирликме, - деп, заманни андан ары созмай, атасын кююнуна алып, баш энишге чабып кетди. Жиярыгы тамагына тыгылып, жияп да кюялмай, тау туюне жетип, кесинден да ауур кишини кыртшыха тап салып, хуржелиле жыйып келтирди.

- Ата, ашай керчю! Мен сютча мысты да келтирейим, - деп, арлакыда излеп, ёрге, энишге чабып, ууучун дарман хансладан толтуруп келе, хуржелиледен ашай, кырын буруудан ычхынып, селеширге онг табып, бет кыны орунунда, атасын керюп:

- Ата!Ата! Сау болуп калды! О Голлу! Ариулкыну, жигитликни да кюруучу, мен сени ёмюрге да унутмам! – деп, Атарал жияды, уллу кычырып жияды. Аны тауушун Ойто кытлап-кытлап, таудан-тауга жетдирди.

- Иги болдунгму, ата?

- Хуржели сау этди да кыйду. Хайда, жолубузгы чыгайкы, - деп, Баян аууш таба тебиреди. – Кюн алыкын ёргедеди, жел да жокы, хауа бузулургы ушайды. Ары жанындан бери, бери жанындан ары

аугъан да кёрюнмей, некди былай?

Жолоучула таш къатына келселе, алайда – сюлесин, ауузун ачып, кетер мураты жокъду!

- А-а-а, харип, аууз байлауун тешерге унутуп кьойгъан эдим!- деди да, Баян, нелени эсе да айтып, жаныуарны ауузун жабылырча этди.

- Олтур былайчыкъгъа. Ташны хапарын да айтайым. Ауушдан ары къутулсагъ а, къыйын тьююлдю, баш энишге барлыкъбыз да, не кеч болса да, элге жетербиз, - деп, олтуруп, айран ичдиле, эт, гыржын да ашадыла. Бийикде адам кёп ашайлмайды, ичериги да келмейди. Атарал, баям, бу къайын ташды. Жюз жылланы бузлап, жылыгъа чыкъгъандан сора уа, эрип, бузулуп къалмайды. Аллай ташла бизни таулада кёпдюле. Юй ишлегенде, боюна ташха, эшик, терезе башлагъа саладыла. Къыйын таш, отда куюноп сууугъанлыкъгъа, бузулмайды. Жаныкаланы Арау бла Ахын да ташланы от жагъагъа салыргъа жонгандыла. Келтирип, жерлерине салыргъа заманлары уа болмай къалгъанды. Ташланы былайгъа келтирип, от жагъа къурап, къалауур кьош ишлерик эдиле. Бар, не кеч болсакъ да, жетербиз, ташладан бирин келтир.

- Охо, ата! – деп, Атарал чабып кетди. Барса уа, сюлесин алайда! Аны да башын сылап, къатында да бираз чёгюп, жонулгъан ташланы ауурурагъын инбашына салып, терк окъуна алып келди.

- Эркин этсенг, къалгъан экисини да алып келирем? – деп, атаны кёзюне къарады.

- Бар, бала! Ишни жартылай кьойгъан аманды, - деп, Баян айтып бошагъынчы, чабып кетди да, эки ташны да къолтукъларында алып келди.

- Жашы, былай ауур кётюре турма, чархынгы бузарса. Аны заманы артда келир, - деп, ташланы бирге тийишдирип, сауутларын, мужураларын да алып, арсарсыз жолгъа чыкъгъанда, сюлесинни эседиле. Къарап къалгъан сюлесин, бата баргъан кюн, къарангыгъа кёмюле башлагъан таула кёргенни эсинден ёмюрде да кетмезле. Таулула, ауушда къаты желни сууугъуна чыдап, терк окъуна онгтюшоннге къутулургъа ашыкъдыла. Кечикген малланы мюнгюреген тауушлары бла бирге Баян эм Атарал Мулах элге киргенде, эбизе тилден башха сёлешгенлени да айыртлап ёте барып, эки къатлы кьошунбаш юйню къабакъ эшигини аллына тохтап:

- Ким барды юйде? – деп сёлешди Баян.

Аз кесек замандан узунуракъ арыкъ жаш чыгъып:

- Атабыз юйдеди. Жууукъ болугъуз! – деп, жарыкъ болду.

- Орасанланы Герийни жашы Барсаны юйюмюдю да бу?

- Хоу, акъсакъал. Герий улу Барса мени атамды. Бусагъат чакъырайым, - деп, огъары отоулагъа ёрлеп, атасын чакъырып келди.

- О, къапланны къамичи бла тыйгъан Баян, таулу кьонагъым, нек

арсар болуп турса? – деп, кюн тийгенлей жарыды. Баян бла Барса кьучакълашханлай танг кесек турдула.

- Бу уа кьайсы жашынгды? – деп, Атаралны кьолун тутду.

- Бек гитче буду. Аны хапарын артда эшитирсе, - деп, Баян кюлерек да болуп, юйге кирип баргъанда, Герий ёретинлей сакълап тура эди.

- Ай, жашым, Баян хан! Къалай ахшы этдинг келгенинги. Олтурчу былайгъа, бет турушунга да бир къарайым! Аман кёз къарамасын санга, къарыунг, акъылынг да биргенгедиле. Андан бери бир келмей къалай турдунг? – деп, Герий Баянны, сёз айтыргъа кьоймай, башын, бетин да уллу кьоллары бла сылады.

- Къалайды тау элледе жашау, къаллай уланла ёселле, мал, мюлк бла къалайсыз? – деп, Герий бир бири ызындан соруп турду. Аны хар нени да билирге суйгенин кёрюп, Баян сёз кьошмай тынгылайды. Иничкебел, суу къамишлей бюгюле, сылыу кьыз, бир кьанганы элтип, экинчисине къармашды. «Къалай ариуду! Ол къашланы, дугъумла кибик кёзлени, тюз кьыйылгъан эринлени, жюрюшню бир кёр!» - деп, Атарал ичинден сейирсине тургъанда:

- Къызым, Айза, Къара кезлеуден суу алып келчи. Аны суу бла этилген чайдан кьонакъларыма ичире, алгъыш этеригим келди. Кечди деп кьоркъа эсенг а, Атарал биргенге барсын. Хайда, ханым! – деп, Герий оюмун айтып бошагъынчы, Айза, багъыр гёгенни алып, Атаралгъа ышарып къарады. Мулахлы кьыз онг жанында, таулу жаш сол жанында, Къара кезлеу таба кетип баргъанда, жарты ай чыгъып келе эди. Сёзню неден башларгъа билмей, тынгылап баргъан Атарал:

- Сиз айгъа къалай айтасыз? – деп соргъанда, Айза аны кёзлеринде кьууатны эслеп кьойду. Ажгин жюнден согъулуп тигилген чепкен жашны юсюне тап жарашханы, гён чарыкълары бла шыбыртсыз атлашы, жюрекни дыгъылын кьозгъагъан сёзю мыйысындан табанына дери жетгенин кьыз кезлеу кьатында сезди.

- Айза, нек тынгылайса, мен айтхан сёзню ангыламадынгмы?

- Ангылагъанма, Атарал, ангылагъанма. Сары айгъа бизде да «ай» дейдиле. «Алтын ай боз туманнга батмасын, жигит улан хайырсыз сёз айтмасын», - дегенни эшитмегенмисе?

- Угъай, ол сёзлени мен билмейме.

- Да сора сен не билесе да? Баян, дуня сейирлиги Баян санга хапар айтмагъанмыды? Ол айтхан жырныдамы эшитмегенсе? – деп, кюлюмсюреп, кьыз аны хайран этди. «Былай сёлешгенлей, соргъанлай, кезлеуден суу да алалмагъанлай, тебиреп юйге да баралмагъанлай, мен анга да жууап бермегенлей бироз турсакъ эди», - деп Атаралны кёлуне келгенде, гёген Къара кезлеуно сууундан толуп къалгъанда:

- Сен не сордунг? Баяннымы сагъындынг? Къулагъыма алай чалынды («чалышыу» деген сёз – «музыка» деген магъананы бергенди. Ол алай тохтап къалса эди!).

- Атам Баянны сартындан айтыр кюн келир. Аны былайда башларгъа да болур эди, алай ол узун улхарды. Аны мен айтып тебиресем, сен эригип къалыргъа да болурса.

- Бюгюн, былайда айтмаймыса да?

- Айза, сенича ариу айта мен билмейме. Алай, мени бек суйген адамны юсюнден айтыр ючюн кюн жарымы да азды, - деди Атарал. Ай ёрге келди, Къара кезлеу жарыды, суучукъну чалышыуундан башха таууш жокъду.

- Ахшы. Алай эсе – кетейикми? – деди Айза. Къызыны белини ийилгени, гёгенни инбашына тюшгени, ызына бурулуп, аны кетип башлагъаны Атаралгъа хычыуун кёрюндю. Алай, андан сора ауузуна сёз келмей, сорургъа, айтыргъа да билмей, тынгылагъанлай юйге жетдиле.

* * *

- Къара-Ханны согъууун эшитдирчи, - деп, Баян къабыргъада тагъылып тургъан юч къыллы къобузну алып, Герийге узатды. Жумушакъ, бирси кюн къайнагъан бозадан тартып, аякъны къонакъгъа узатды да, къылланы къалтыратып кёрдю Герий.

«Ай, Къара-Хан, ай жаным, бери кел. Седиреген къой сюрююню кесинг кёр!

Къой сюрююню Къара-хан кёралмады,

Кётюрюлюп, тенглерине бармады.

Тар къаяла къучакълашып къалдыла,

«Къайдасыз?» - деп, къууанышып сордула», - деп жырлагъанда, кенг, моргъул отоу жарып, дуня чалышып башланганча болду. Къобузну къылларындан бурулуп чыкъгъан таууш тар отоугъа сыйынмай, терезеледен сыгъынып ётюп, арбаздагъы алма терекни бутакъларына къонуп:

«Тар къаяла къучакълашып къалдыла,

«Къайдансыз?» - деп, къууанышып сордула», - деген сёзле уа къулакълагъа къатланып тургъанда:

- Ойтону тауушуду бу, ол жырлайды былай. Сен аны эшитген да болмазса! – дегенни айтды Герий. Сёзлени тауушларыны сейирликлери къыллагъа чалышып, жырчыны сорууна Баян жууап къайтаралмай, чалышыуну бузалмай да бираз турду.

- Эшитгенме, Герий. Ойтону жырын кесим да билеме. Ойтону анасыны сарнауун а бизни Сарыгъа айтдыргъы эдинг! Къарт болса да, энгта да аны ауазына тынгылап турлугъунг келеди...

- Сёз сёзню чыгъарады, экигизден къайсыгъыз таматасыз?

- Тейри, тенгши окъуна болурбуз. Жюз жарым жыл мындан бурун Думалада аны тутушханына къарагъан эдим. Сары да манга алай соргъан эди. Тенглебиз, унутуп къоярма – салам элте бар!

- Сау бол, Герий, кеп жаша! Саламынгы элтирме. Сау-саламат

къайтсам, кесим умут этгенлей, ишим тап болса, уллу къууанч этип, Голлуну сагъынырма! – деп, ёрге къобуп, жерине олтурду.

- Хы, кесинг эсиме салдынг. Аламат болмагъан эсек да, аууздандыкъ. Сорсакъ да айып болмаз, не жумуш бла келгенсе? - деди Герий, Айза бла Атарал къайтхынчы билирге суйюп.

- Ары-бери бурмагъанлай, ишими айтып къойсам, башха адам къюлюп къояргъа да болур, сен а тюз ангыларса. Мен алай сунама...

- Эй-а! Сен ишинг - алтын, жашауунг – экркин, къарыу, кюч бла сени адам озаллыкъ туйюл. Сенлай адам бошунагъа айланмагъанын мен угъай, сау Гюржю ангылар! – деди Герий керти кёлю бла.

- Атаралны тутушургъа алып келгенме. Тюнене анга онсегиз жыл толгъанды. Не зат эталлыкъ эсе да, бир кёрейим.

- Тохта, кеси жашынг туйюлмюдю?

- Сени Тейри сыйласын! Кесибизни жашланы Къарачайгъа жибергенме. Ала экиси да төрт жылдан къайытырыкъдыла. Алай, аладан эсе да, Атаралгъа бек ышанама. Бу дунягъа жаратылгъанлы айтхан сёзюмю Атаралча багъалагъан, ангылагъан сабийге жолукъмагъанма. О, Тейри, Голлу, Аллах, сизге шукур болсун! Ол манга жолукъмагъанлай, дуня жашауум тауусулса эди, туугъаныма да ыразы болмаз эдим. Энди уа – дуня меникиди!

- Сен ол сёзлени керти кёлюнг бламы айтаса?

- Хоу, Герий, керти айтама. Аллаи сабий алыкъын жер башына чыкъмагъанды десем, ётюрюк болмаз. Кесинг хыйсап эт: юч жылны ичинде былай нек этдиресе деп сормагъанлай, къапчыкъ бла бир ташны башында кётюргенлей, юйден къошха дери барып, андан юйге дери къайтып ким туруп эди? Аны юсюне – ийнек саууп, къой кютюп, бичен ишлеп, отун этип тургъанына къарасанг – сейир этериксе!

- Тутушургъа уа иги юйретгенмисе? Тамбла къарыуун сынасам ёпкелемезмисе? – деди Герий. Алай айтып, ол къууанганын билдирди.

- Да билгенимден, кесим кёргенден къалдыргъаным болмагъанды. Алай, сен айтхан, сен билген да ауурлукъ этмезле. Сени бизге андан уллу ахшылыгъын да болмаз эди.

- Тамаша! Таулу Басият энди бизге жашын сынаргъа келгенди! Къалай ахшы этгенсе! Жюз экижыллыкъ Герий Баянны жашыны тутушханына къарарыкъды! – деп, къууанып, уллу къычырып, ёрге тургъан Герий Айза бла Атаралны кирип келгенлерин кёрюп:

- Жашым, Суу Анасына уа жолукъмадыгъызмы? – деди.

- Ата, жолукъдукъ. Къолубузну тутуп: «Ахшы жолгъа барыгъыз, аманлыкъдан къалыгъыз», - деп ашырды. Сора ма бу аламат ташны сауугъагъа бергенди, - деп, тёп-тёгерек кёк ташны Герийге узатды.

- Бу таш сени къолунга тюшген эсе – бир огурулулукъ келтирликди. Тас этме муну, - деди къарт, ышарып.

Ичинден къууанганын тышындан билдирмезге, Герийни лакъырдасын сезмей озаргъа Баян болалмады. Аналтыжыллыкъ Айза

Къара кезлеуну сууун къайнатып, дугъум ийисли чайны, Атарал жаратылгъанды бери кёрмеген затны, келтирип, мияла аякъла бла берген заманда, отоугъа жангыдан монглукъ, ырахатлыкъ келгенча, къыл къобуз жол орайданы сакълагъанча болуп къалды. «Къонак келсе – къут келеди», - деучюлери да андан болур.

- Дуния жашауу былайды, Баян. Келгенигиз ахшы болду. Тамбла уа танг атар, Аллах айтса, сиз айтычулай. Арыгъан да болурсуз, тынчайыгъыз, - деп, Герий таулуланы къонак отоугъа тюзетди.

* * *

Барса, атасындан да эртте туруп, маллагъа къарап, багъып, тюплерин кюреп, ийнеклени саууп башлагъанда, Атарал, чыдаялмай, арбазгъа чыгъып, къара-къолан бузоучукълагъа суйюмсюреп къарады. Барсаны, таулулача угъай, сол жанындан саугъанын жаратмады. Арыкъ бузоулагъа да эриди, Айза сауулгъан сютно алып кетгенлени кёргенде уа, къайнагъан сютге жылы гыржынны бушто этип ашарыгъына ийнанды. Барсаны къызыны аякъ алышы, кийими, жарыкълыгъы да тюненеден эсе эркин, базыныулу, сукъланчлы кёрюндю. Атарал бу арбазда ёсгенча, Айза анга кюн сайын кёрюнюп, Баян бла бирге акътуякъ тайны тартып жыл узуну айланганча, ингирде да бери къайтып тургъанча эди. Алайынлай Герий, Атаралны къатына чакъырып:

- Жашым, былайгъа кел, онг аягъынгы бурунунда туруп, эки-юч кере секирчи, - деди. Жюз экижыллыкъ кишини женгил жүрюгенине къарап турсанг, аны тутушуудан уллу хапары болгъанын сорур кереги жокъ эди.

Атарал онг аягъыны бурунунда тура кетип, ёрге секирип, сол аягъына кёчдю. Андан сора, урчукъча, тегерек бурула кетип, чабып барып, адамны кёкюреги тенгли хунагъа этегин жетдирмей, ары жанына къутулду. Атаралны санларыны ойнагъанларына къарап:

- Аперим, жашым! Кючюнг барды. Энди кел да, къайсы аягъынг бла сюе ёсенг да, манга чалдау сал, - деп, эки башлыкъдан бирин жашха узатды.

- Ата, ол къалай жарар да? – деп, Атарал акъсакъалны кёзюне угъай, эки къатлы ююю баш атлауучларында сюелген Айзагъа къарады.

- Аны ючюн къайгъырма. Намыслы, сыйлы бол! Сени мен сынап, болумунга ышаннгылы, ийнаннгылы болуп, Тыфыл-Суугъа биргенге барыр умутум барды.

- Алай эсе, Аллах, сен кечирирсе! – деп, Атарал, Герий айтханча, онг аягъын элтип, къарт кишини сол аягъына чалышдырды. Алай къарт, къая кибик, эки бутун да кенг этип тохтады. Сора, онг аягъыны юсюне шишча туруп, аз бюгюлюп, сол жанына атып жиберсе – Атаралым, эки бурулуп, арлакъда тюшдю. Турду.

- Чалдауну салсанг, ахшы жаш, арталлыда мычыма. Аны салырдан

алгъа, къалай, къайры атарынгы оюмлап, тутушууну алай башла. Эсинге ал: ичинден чалыуну бир кюннге ючден кѣп къатлама. Таулула тобукъгъа алыргъа уста болуучудула, ол амалны этерге юйрен, жан суюкге алып атыуну уа адам тыялмайды. Башха амалланы баян санга тап юйретгенди. Боюнунгу бла белинги уа не къарыулу адам да бюгюп кѣрсюн! Тутухшан адамынгы муратын ангыламай, кесинги амалынгы этме. Этип башласанг – ычхындырма, сындырыргъа, ачытыргъа да болурса, уста тутушхан, адамын жыкыгъан этсе да, ачытмазгъа кюрешеди. Анга сакъ бол. Къарагъанла аллай гѣжефни суюген этедиле. Жыгъылыргъа да болурса, алай, туруп бара, бетинги тюрлендирме, ачыуланма –намыс алай сакъланады...

- Айза ханум! Батырлагъа ашарыкъ хазырмыды? –деп, Герий жашындан туугъан кызгъа сѣлешгенде, Барса, бишген этни табакъ бла алып, баш юйге кѣтюрюлдю. Анда хар затны да жарашдырып, башдан аякъгъа дери акъ кийинген Айза:

- Ата, къонакъларынгы къангалары хазырды! – деп сѣлешди. Тийре къартла да анда Герийни алгъышына тынгылайдыла:

- Азыкъ аз болса – нѣгер харам болады,
Бу юйде азыкъ таркъаймасын;
Къонакъ келсе – къут келеди,
Быллай къонакъла келе турсунла.
Барлыкъ болсала да, ышанып,
Орасанлагъа барсынла.
«Айда, Баян, маллы», - дейди,
Атаралны Тейри санга берди.
Аны бла юйюнге намыс келди,
Сизни тургъан элигиз Думала эди.
Думалачы Къара-Ханны унутмагъыз,
Суу Анасын эрттен сайын сынсытмагъыз.
Аугъан чѣпню элтген желге урушмагъыз,
Хазыр ашны, къарап туруп, сууутмагъыз!
Алтын, кюмюш да табарсыз, ашыкъмагъыз,
Игини, аманны да кѣрюрсюз, - къуумагъыз.
Къара кезлеуде кир адыры жуумагъыз,
Ёмюрде да къыйынлыкыгъа жолукмагъыз.
Сиз бюгюн Орасанлада къонакъсыз,
Кѣргенлеге башдан-аякъ жомакъсыз.
Олтурсагъыз, турсагъыз да омакъсыз,
Ишигизни тамам этип къойгъансыз.
Эй, Баян-киши! Сен сейирлик адамса!
Тамбла жашынг бла тутушургъа бараса,
Аны ючюн улхар башын саласан,
Дуниялыкъдан юлюшюнгю аласан.

Атарал, Айзаны киргенин, чыкыгъанын да кютюп, ашдан, суудан артыкь уллу хайырланмаса да, заман бу халда, тауусулмагъанлай барып турса ыразы эди. Баян бла Барса, бир бирлерине къарап, дуня сартындан соралла, къартла да лѣкъумланы, жалбауурну махтадыла, бозадан, гыпыдан да тартадыла. Хар затха да къууана.

Айзаны жарыкълыгъын да эслеп:

- Баян, мен да, Айза да Атаралны тутушханына къараргъа барабыз.

Барса уа, юйде къалып, малгъа, журтха къарасын. Сюе эсе уа, бизни бла окъуна келсин! – деп, тие келген кюнню бир энчи белгисин эслегенча:

-Атаралны хорларына мен ийнанама! Тюнене бир алапат тюш да кѣргенме. – «Сен бармасанг, боллукъ тюйюлдю», - дегенди атам Зайсан! Сен кьал, жашым. Къысыр ийнек да союп, юч кюнден биз келирге хазырланып тур! – деди Герий.

- Ахшы, атам, сен айтханлай болсун. Сени оноунгу билгенча, тѣрт атны да хазырлап къойгъан эдим. Эрттерек кетмесегиз, кечигип къалырсыз. Тамбла базар кюндю да, мегеуюлге билдирип къояргъа тап боллукъду, - деп, Барса жолоучуланы ашыра, Айзаны сол жанында Атаралны кѣрюп, аны мор чепкени бла кызыны узун этекли кыызгъыл кьапталы бирге келишгенлерин, анда сукъланчлыкъны магъанасын сезди. «Ой, жашлыгъ а!» - деп, кѣлюне келди.

* * *

Тыфыл-Сууну² уллу орамында адамгъа тиймей ѣтген кыйынды. Атаралгъа бла Айзагъа къарап-къарап къоядыла. «Тамбла аланлы Атарал бла тутушурукъ базаргъа келсин!» - дегенни билселе да, бара тургъан ол болгъаны бла уа кишини иши жокъ. Халкъ базаргъады: аллыкъ, берлик да, атарыкъ, сатарыкъ да, урларыкъ да, урлатырыкъ да, кѣлексизле да, семизле, арыкъла да, бийле, бийчеле да, сабийле уа, жаланаякъ, къаракѣз камысык сабийле, уллуладан эсе къууанчлыдыла. Базарда болмагъан затны кѣрлюк тюйюлсе; жылы хычинле, ичинде къашыкъ ѳре тургъан айран, жезик боза, чыммакъ бал къалачла, къакъ этле, алма къууут, кертме, нартюх, будай къууутла, бишген эт, шорпалары да къатларында. Тау элледен, Къарачайдан келген чепкенлени, башлыкъланы, кълалпакъланы, ышымланы, бѣрклени, чабырлыкъланы, къарагъа боялгъан гѣн чарыкъланы, чалгъы сапланы, мюйюзлю агъач сенеклени, гоппан аякъланы кѣргенде уа, саулай алан халкы Тыфыл-Сууну уллу базырына жыйылып кълалгъан сунуп:

-Айза, бизни адамла былай кѣп бери кълалай жыйылгъандыла?! – деп сорду Атарал, къууанчын, сорууун да бирге тѳе.

- Мени бери кюн сайынмы келген сунаса? Былтыр атам бла

² Тыфыл-Суу – Тифилиси –мытыл суу, жылы суу,

бир келгенме, бюгюн экинчи кере, аны да сени хатерингден. Ансы бу къатыш халкъны, алайда бичен кётюрюп баргъан кишини, суу сата тургъан сабийчикни, къобуз согъуп жырлагъан тиширыуну да кёрмей къалыр эдим, - деп, экиси да алтын, кюмюш, накъут, налмас, къанауат, къатапа, ысхарлы, хазырла, къамичиле сатылгъан жерге бардыла.

- Алаймыды! Мен а мында сени айдан бир бола тургъан сунама...

- Огъесе, алайды. Базарда айланып, кюл тегер заман бизге къайда! – деп, къыз жетген адамча селешди. Экиси да сейирсинип бошагъынчы:

- Жашла, айыуну керемисиз? Аны да тутушдурургъа келтиргендиле, - деп, Баян аланы улхарларын белдю. Бир уллу санлы къарасакъал киши аузу байланган мор айыуну чынды бла тыйып, тепсете тургъанын кергюзтдю. Алайдан арлакъда, керюмдю тюбюнде, тап къыртышны ындырча тегерек ызлап, адамла басынып къалмазча, тыйгычла салып, тутушур жерни къурайдыла.

- Эй, адамла! Бюгюн Алан халкъны онсегизжыллыкъ гёжефи мында жыгъшырыкъды! Аны бла къарыун сынарыкъ бери келип, бир алтын сом телесин. Уялып къалмагъыз, ол ырысыгъа жарымды. Къоркъгъан да этмегиз, жыгъылгъанны жер кётюрюп, аны айыплыгъы жокъду. Эртте заманладан бири да ол бизни халкъланы адетлериди. Адам быллай заманында сыналмаса, батырлыкъ, жигитлик терелген кюн табылмай къалады. Сынагъыз кесигизни. Бу бизни уллу оюнубузду. Оюнну уа Тейри адамны ариулугъун, жигитлигин тенгледирер ючюн чыгъаргъанды. Сизни бет сыфатыгъызыны сакълагъан, жигитлигизни жакълагъан Голлу да Элия-Сыртдан къарап турады. Хайдагъыз, бир кесекден жыгъшыу башланады! – деп, мегеуол къара ажирни юсюнден къычыргъандан сора, тутушурукъ жигитле кеслерин белгилетирге чыкъдыла. Аланы биргелерине келген ёкюлле да керюндюле. Эген, ортагъа келип, хар гёжефден бир сом алып, бирер кёк минчакъ берип барады.

Жыгъшырыкъланы саны жюзден атлагъанда, ол:

- Эшитип къоюгъуз! Оюнубузда адетибиз, адамлыгъыбыз, кишилигиз сакълансынла. Бир бирге хыны этген, тюртген, теберген болмасын! – деп, эген, къысха сакъаллы, субай санлы, чырайлы киши селешгенден сора, жыйылгъан халкъ шошайды, андан ары айтырына тынгылайды:

- Бюгюн сиз Алан халкъны гёжефи Атаралны керлюксюз. Ол сизни жашларыгъыз кибикиди, алача ёсгенди, жырларгъа, тутушургъа юйренгенди, къарыун сынап ючюн, таулагъа ёрлегенди, сууукъ дорбуналада къалгъанды, ашамай он кюнню чыдаялгъанды. Сизни ичигизде аны жыгъаргъа базынырыкъла табылрла. Алай ол жаш, ол гёжеф, хар не жаны бла да, Атаралдан озгъур болургъа керекди. Аны адамлыгъы, тёзюмлюгю, атасын, элин да сие билиую аныча базыныулу туююл эсе, ол, бизни къууандырып, таулугъа тенг болмаз!

Ол эде болсун. Аны бла бирге атасы да келгенди. Элли бешжыллыкь Баянны алыкьын сыртын жерге салгъан адам табылмагъанды! Атаралны тутушургъа да кеси юйретгенди. Кьыркь-алтмыш жылгъа дери жашагъан гюржюлю гёжефледен аны бла жыгъышып, кесини жашлыгъын сынагъандан сора да, хорларыкь адам бар эсе – кёрсюн. Ол уллу саугъа аллыкьды. Кесин адамлагъа сюдюрлюкдю.

Тыфыл-Сууда туууп ёсген кишиле! Узакъдагъы элlege да хапарлагъыз. Келсинле кеслерине базыннганла, суу ташланы ууатыргъа юйреннгенле, терен кьоллада бастырыкьла сюйрегенле, кьалалада тот сынжырла эгегенле, кюн бетледе жумарукьла эслегенле, быллай жерде нёгерле излегенле, жыгъышыргъа келигиз, атыгъызны айтдыргъыз!

- Жыйылгъанла! Къарахалкь! Эген сизни кёрюмдюге³ чакъырады! Жыгъышырыкь гёжефле хазырдыла. Къарагъыз, кёрюгюз жигитлени! – деп, эгенни болушлукьчусу сёлешгенден сора, кьалмай, базарда алычула ары кьуюлдула. Мегеуол кёрюмдю таба къарады, кеси да ары тебиреди. «Атарал а кьайсыды?» - деп сорса да, жууап эшитмеди. Хар кимни бети жарыкь, сейирликге къараргъа хазырдыла. Базардагъыла сатыуну бла алыуну, былхымсыз сёзлени кьоюп, ариулукьну бла жигитликни сайларгъа келгендиле.

* * *

Энди алайгъа, кёрюмдюге, адамла сюелгенлей, тутушханлагъа къарарыкь жерге бир кел: байлыкьларына кёре кийиннген бийчеле, аланы къарындашлары, бийле, къарт кишиле, аланы къатынлары, жашла, кьызла да, - къарахалкь, тюрсюнлю кийиннген сан-минг адам. Барысы да къарап, жыгъышыуну башларын сакълап тургъанлай:

- Жамауат! Айтхылыкь элим, Гюржю! Бюгюн, айбатлыкь эм жигитлик сыналгъан заманда, ёлюп кетген батыр аталаны, аланы ёсдюрген аналаны эсигизге тюшюрюгюз. Ахшылыкь, берекетлик да бериучю сизни кьурасын!

Энди уа гёжефлени сынап башлайыкь, - деп, эген, Тохараланы Арбато кьолун ёрге тутханда, кёрюмдю тюбюне Атарал, Айза да кьолундан тутханлай, акь кёлеги, къара кёнчеги бла, белине боз бетли башлыкь кьысып чыкьды. Аны чабырларына къарап, халкь сейирсине тургъанда, Айза, кёк минчакьны берип:

- Аппабызны атасы Зайсан мен туугъанда: «Муну бла Айзагъа огьурлулукь келир», - дегенди да, аны тил тюбюнге салып тутуш. Ким биледи, ол санга бир онг берир эсе уа. Аппа айтханча, атанг юйретгенча жыгъыш, кьоркьуу а эсинге келмесин, - деп, гюреннге ашырды.

— Гёжефни аты Эршетди, тукьуму Безгенладанды. Аланлыча,

³ Кёрюмдю – бир жаны сырбыт, тёбен жаны тюз жер, кьыртыш, адамла басын-мазча, тыйгьычла салынып этиледи.

таулагъа ёрлеп айланмагъан эсе да, жыгъышыргъа жер кётюрю. Амал эталсанг, Тейри болушса, жигитликден къалдыргъанынг а сени да жокъду, иш тап болур, - деп, жашны кёлюн кётюрдю. Узун бойлу, бёкем санлы, чырайлы жаш, акъ башлыкъны ашыкъмай белине къысды да, ортагъа чыкъды. Экисини да къолларын тутдуруп саламлашдырды да, эген тутушмагъа къойду. Атарал, даулашмай, эки къолун ёрге этип, Эршетни тутмагъа къойду. Ол а онг къолу бла Атаралны быдыр тюбюнден тутуп, сол къолун бош къойду. Гёжеф алай тутса, аны сакълыкъдан этгенин бил да къой. Аллай адамда не амал, не базыныулукъ кёрмейсе.

Эршетни онг жанындан, Атарал сол къолун артхаракъ учуртуп тутду эм онг къолун быгъын тюбюне сала-салмаз, аз энишге ийилип, «хоп» дегенден сора, ёрге чыгъарып кетип, андан келтирип, сол жанына атып, юсюне къонуп къалды. Къарагъанла, эслерин да жыйгъынчы, жыгъышханланы къайсысын сайларгъа билмей тургъанлай, Атарал, Эршетни тургъузуп, къаты къучакълады. Эген къатларына келип:

- Аланлыгъа махтау! – деп, Атаралны инбашына тийди. Эршет къызарды, уяларакъ халда гюренден тышына атлагъанда, Атаралны ортада къалгъанын эследи.

- Солугъан да этмегенлей, Атарал экинчи кере да тутушады. Ким чыгъады? – деди эген.

- Не болса да, адамла кёрюрле. Махтанган сунмагъыз – мен тутушама! – деп, орта бойлу, ауур салмакълы, базыкъбел жаш чыгъып, эгенни къолун тутду. «Жигитди, батырлыгъы барды», - деп, тёшдегиле аны къылыгъын жаратдыла.

- Баршели Эрбет бла Атарал тутушадыла! Иги къарагъыз. Гёжефлеге къытыу салыргъа да боллукъсуз, - деп, экисин да тутушмагъа къоюп, эген кенгирекден къарап:

- Эрбет, асыры жатып тутаса. Жигитге алай къоркъургъа жарамайды! – деп, тырман этди. Ол кезиуде омакъ бийче къыз:

- Мен Атарал ючюн тюмен салама! – деп, арлакъдан сёлешди.

- Ахшы, жарайды. Ким жыкъса да, сени тюменинг аныкъыды, ариужан, - деп, тюзлюкчю гёжефлени тегереклерине, башларына къарады. Эрбет сакъды. Тырманны эшитсе да, ёретин тутаргъа къоркъады. Алгъындан эсе энишгерек тутуп, Атаралны талчыкъдырырданды. Амал да этмейди, амал да этдирмейди. Ол хал кёп бармаучуду, алданып къалыучуду адам.

Гюренни тегерегине тёртюнчю кере айлана келгенде, Атарал, кесин Эрбетни кёкюрегине къысып, артха, сол жаныракъ атып къойду. Аллай атыудан къутулургъа жангыз бир амал барды – атылгъан жанына кесинг да аталсанг. Алай Эрбетде ол тукъум чёрчеклик эсленмеди. Барып, сырт узунлугъуна тюшдю.

Эрбет да къыйналып турду. Юсюн-башын къагъып, ышарыракъ болуп, нёгерлери таба озду.

Кюн ёрге келип, кыздыра башлагъанда, отуз адам жыгъышып, Астан деген гёжеф айырылды. Узун, келишли жаш тюрлю-тюрлю амалла этип, бешуленни жыкыгъандан сора, андан кьоркба башладыла. Тутханын кесине кысып, ичинден чалып, онгсузгъа кьалдырып, ол алай жыгъа эди. Къарыуу, чёрчеклиги болгъан анда билинеди.

- Адамла, жигитликни багъаларгъа юйреннгенле! Арымагъан эсегиз, Астан бла Атаралны тутушургъа чакъырама, - деп, эген сёлешгенде:

- Чыкъмагъа кьой! Керти гёжефни кёрейик. Кеслерине да жюзюшер сом салабыз! – деп, эки чырайлы кыз кычырдыла. Кёпню кёрген, белгили кьарт кызла, хуржунларына базына болур эдиле, кьатлап да кычырдыла.

Алай эсе, аланлы Тарал бла гюржюлю Астанны жыгъышмагъа кьояйыкъ, - деп, ол экисин да бирге жолукъдуруп, тутушмагъа кьойду. Кьапланланы ёрелешгенлерин кёрмегенле алагъа кьарасынла.

Ёмюрлери, келишлери, амаллары да бир кибик къарыулу жашланы жыгъышыулары сейирлик боллугъун сезип, Айзаны кьоркба башлагъанын эслегенле:

- Ол кызны кёремисе? Кьоркыгъандан болур, бети кетипди. Атарал къарындашы ишми болур? – деди.

- Эки бир кибик гёжеф жыгъышсала, амалны этерге ашыкъмагъан хорларыгъы белгилиди. Алай къарагъанла алача чыдаяламыдыла? Хайда тутуш, хайда оюн! «Эки жигит демлешгенде, кюн да тохтап къарайды», - деген эрттегилиле керти айта кёреем, кюн, тагъылып кьалгъанлай, жеринден тепмей, кьаты кыздырады. Къарагъанла тауушсуздула, жатаракъ тутхан гёжефле терлегендиле, ала айланганларын тохтатханлай, дуня башха тюрлю болуп кьаллыкъчады. Гёжефлени кызаргъан бетлери, сытылышхан халлары, тартышыула, сытышыула да адамгъа тенгликди, суймекликни, бир бирге тюз ниетден къараргъа хазырлагъан заманда – «хоп» - деген сёз эшитилгенлей, Астан Атаралны аякларынын жерден айырып, онг жанына сызды. Алай ол сызыну ахырында Атарал аякларыны юсюне туруп, Астан этгенни кьатлап, экиси да тенг жанларындан тюшдюле. Сан-минг адам бирден кычырып, кюнню, тохтап тургъан дуня жарытыучуну, уятып, бармагъа кьойгъанча болду.

Атарал жыгъылып кьалгъан сунуп, Айза башын кётюрюп къараялмайды, Герий бла Баян да шыбыртсыздыла. Кьалай-алай болса да, экеуден бири жыгъылырыгъын, хорлагъаннга махтау келип, жыгъылгъаннга уа ачыууракъ тиеригин кьарт Герий ангылайды. Тюнене билген амалларын юйретип, къарыуун, кючюн ёнчелеп, кесин да суйюп кьойгъан Герий Атаралны жыгъылырына ийнанырыгъы келмей эди. «Кьалай ариу жашладыла! Аланы ёсдюргенле бютюнда махтаулудула. Быллай жигитлеге къарагъанда, кьартлыкъдан хапарынг болмай кьалады», - деп, бир уллайыракъ

адам, шахардагъылагъа уа ушамайды, эгенни къолуна бир чулгъамны берип, эки гёжефни къучакълады. Алайдан кете:

- Сиз бюгюн халкъны ийнагъысыз. Кёп жашагъыз! – деди. Алай айтып, ол уллу ыразылыгъын билдирди. «Не болса да, бир къарайым», - деп, гюржюлю къыз, башын кётюрюп, Астан бла Атаралны сыгъыныша тургъанларын кёрюп, къууанган бетин Баян эслегенде, аны ичине сюймекликни учхуру тюшюп тургъанын сезди.

«Тейри, энди уа атар кезиу меникиди», - дегенни айтып, иги хазырланып, Атарал Астанны жан суюкге алып, алгъа атхан кибик этип, башы къатыш артха силдеп жиберди. Силдеу асыры терк болгъандан, Астан кеси да ангылаялмай къалды. Кёрюмдюню, тегерекни да сырып олтургъанла, сюелгенле да бирден къычыргъанда, Атаралны жыкыгъаны сылтаусуз эди.

- Адамла, сюйдюмлю жамауат! Атарал гёжефни жыкыгъаны сылтаусузду! Бу жол сиз керти гёжефни кёрдюгюз. Жигитлик бла бирге ариулукъ, кёрмеклик да туууп къалгъанын унутмагъыз! Бюгюн былайда бу эки жашдан, Атарал бла Астандан, сюйдюмлю адам бармыды?! Жыгъышыу, сынашыу инсанны ма былай ишлейди.

Къарагъанла, къууанганла да, къууаналмай, жубанып тургъанла да, сау болугъуз! Жыгъышыу тамбла да боллукъду. Бюгюн а юлеригизге барыгъыз, - деп, эген селешгенде, адамланы кёбюсюню кетериклери да келмей къалды.

Ариу Айза, къууанганын жашыралмай, аппасын къучакълады. Боюнундагъы эки жаулукъдан бирин алып, Атаралны бетин, боюнун сыйпады. Атаралны тегерегине жыйылып, тыфылсуучула сора-сурай тургъанда, Герий келип, аны къучакълады. Теренден къарагъан сабий кезлени угъай, жыйырмабешжыллыкъ керти гёжефни къара кезлерин кёргенча:

- Жаш, сен тюненеден эсе эсли эм акъыллы кёрюндюнг! Аперим, амалны бек тап этдинг! «Уста» деп ма аллайгъа айтадыла. Астанны амалларын, къарыуун да сезген болурса. Бир юч жылдан аны сыртын адам жерге салалмаз. Жангылгъан этди ансы, ол сени хорларыкъ эди. Къарт Герийни ол сёзлерин ангылагъанладан бири:

- Ата, бу жашны сенми юйретгенсе? – деп сорду.

- Угъай, аны мен юйретмегенме. Арлакъда селеше тургъан, къара шинли, бёкем кишини кёре эсенг, олду аны атасы, юйретиучюсю да, - деди Герий.

- Быланы тутушхандан башха ишлери уа бармыды? – деди ол адам керти келю бла. Атарал а ышарады. Ол аны лакъырдаасы эди.

- Ол кишини мингден артыкъ къою, жыйырма ийнеги, эки ажир юлюш жылкъысы (отуз тёрт) бардыла. Атасы бла жашы ол къадар малны кеслери жюрютедиле. Бармыды аланы тутушхандан башха ишлери?! – деди къарт, ышарып...

- Алай эсе, Тейри, алада уллу адамлыкъ болур, мал, ырысхы жюрютюп, тутушууну унутмагъан! – деп, сейирсинди жаш.

- Ай, балам! Сени атынг кялайды?

- Торс элинде жашагъан Арса-Бердини жашы Аргъынма мен, - деди сейирсинип сора тургъан жаш.

-Атанга жаша, Аргъын! Сурагъанынгы, билирге кюрешгенинги ахшы этесе. Сен соргъан сёзлени башхала эшитселе да файдады. Акъыл, этимлилик, адамлыкъ да алай туадыла, - деп, Герий, Атаралны чакъырып, кьолуна кьулач тенгли узунлугъу болгъан къазыкыны берди да:

- Бу къазыкыны болушлугъу бла бир-эки оюн кёргюзтчу, - деди.

Атарал, къазыкыны кьолуна алып, иничке кыйырындан онг кьолу бла тутханлай, кьуру кьумгъанны сабына къазыкыны бирси кыйырын илиндирип:

- Мен кётюрюп тургъанлай, бирси кьумгъандан суу кьуюгъуз, - деди.

Атарал ауур къазыкыны кьумгъанны сабына илиндирип кётюргенде, Аргъын аны суудан толтуруп башлады. Кьуру кьумгъан толгъандан сора да: «Бир, эки, юч, төрт, беш», - деп санагъынчы, Атарал къазыкыны узатып, кьумгъанны кётюргенлей турду. Аны этгенине артык уллу сейирсинмей, Аргъын кеси къазыкыны кьолуна алып, кенделен узатды. Алай къазык, суудан толу кьумгъаннга да жеталмай, аны кьолун энишге бюгюп кьойду.

- Къара муну! Мени кьолларыма не болгъанды? Мен быллай бир къарыусузмамы? – деп, экиси кьол къарыуларын сынап кёрдюле. Андан сора Атаралны тегереги кялын болду.

- Бу оюнну атына сиз кялай айтасыз? – деди Атарал, энди кёлю бла сейирсине да, кызара.

- Оюнну аты «Алан-Билекди». «Ардау». Минг жылланы бери бу оюн бизни халкыгъа кьуллукъ этип келеди. Бюгюн а аны сиз кёрюгюз, - деп, Атарал, къазыкыны сол кьолуна алып, суудан толу кьумгъанны «бир» деген кесекчикге кётюралды. Жашланы кёбюсю, къазыкыны алып, бир бирге ал кьоймай, кётюрюшюп кёрдюле – болалмадыла. Бу оюн, тутушча, сейирлик болуп кялды. Алайгъа Астан келип, къарай кетди да, арсарсыз къазыкыны кьолуна алып, сылап-сыйпап кёрдю. Къазыкыны кьумгъанны сабына илиндирип, кьолун сингирча кьатдырып, жерден ёрге айырды. Тамашагъа кьалгъан жашла, санаргъа унутуп:

- Сол кьолунг бла кётюрчю! – деди.

Астан къазыкыны сол кьолуна алды, алай къазык кеси чюелип кялды ансы, кьумгъанны кётюралмады.

- Сабийле, сиз манга айып этмегиз, махтанганнга да тергемегиз. Тутушургъа юйренгенча, муну да кёп кере эте турмагъан кётюраллыкъ тьуйюлдю, - деп, кьолуна алды да, къазыкыны кьумгъаннга илиндирип: «бир, эки» дегинчи кётюрдю Герий. – Къартайгъанма. Айып этмегиз. Алгъын жетиге санагъынчы кётюралычу эдим, - деп, Астанны кьатына чакъырып: - Аперим!

Сен бек къарыулу боллукъса, - деди Герий, аны мудахлыгына эриди. – Мудах а болма. Тутушханда ючеу-тёртеуден бири жыгъады. Жыкъгъанны уа къарыуу, адамлыгы да башхаладан артыгъыракъ, кеси да тэзюмлюрек болады. Тейри берген къарыуну сакълагъандан сора да, аны юсюне къоша, багъалай билирге керекди, - деген Герий, Атаралгъа бурулуп: - «Биз-Тургъанны» кёргозт. Ол бек тап оюнду. Тыфылсуучула аны да кёрсюнле, - деди.

- Къолумдагы къазыкъ кысхаракъды. Аны узунлугъу къулач бла жарым болуучуду. Къазыкъны бир кыйырын чюй этедиле, экинчи кыйырына быстыр топну кийирип, аны къазиреу чанчадыла. Быстыр топну тегерегине журунчукъладан беш тюрлюсюн тигедиле. Оюнну этер ючюн керекли зат олду. Журунчукъланы магъаналары: беш журунчукъ тюрк халкъланы бешиси - аланланы, гуннланы, хазарланы, болгарланы эм кыпчакъланы кёргозтедиле. Ол къазыкъны къазыкъ юсюнде тюшюрмегенлей элтирге керекди. Ким узакъгъа элталса да, ол хорлайды. Энди уа мени кёзлериме быстыр кысып, къарангы этигиз, - деп, Айзагъа бурулду. Боюнундагы эки жаулугъундан бирин тешип, Айза Атаралны кёзлерин байлады. Къазыкъны чюй кыйырын къол аязына тиреп, Атарал юч атлады. Андан узакъ баралмай, ол къазыкъны къолуна алды да, жаулукъну тешалмай бираз турду. Кёрюп, къарап тургъан Баян аны ангылады.

- Бюгюн эрттенликде берген минчагъынгы аузумдан шёндю чыгъарама, - деди Атарал.

- Кесингде турмагъа къой. Сеники болсун. Тамбла жыгъышсанг да, ауузда тут, ол санга болушхан этерикди, - деди кыыз. Бюгюн Баян Атаралгъа сёлешмесе да, ариу айтып кёлюн кётюрмесе да, аны ыразылыгъын ангылагъан кыйын туююл эди.

* * *

Кече узуну Атаралны кёзюне кълкыу кирмей, танг атаргъа татлы жукълап кълды. «Хо, жукъласын, арыгъанды. Бешеуленни бир кюн жыкъгъан алай тынч туююлдю», - деп, кюн ёрге келгинчи, Баян жашын уятмады. Алайындай, Герий, жюз экижыллыкъ къарт, келип:

- Баян, жашны уят энди. Заман болгъанды. Асыры кёп жукълагъанны иги да сунма. Керилсин, созулсун да, кете барайыкъ. Базаргъа халкъ тюненеден да кёп жыйылып, сакълап тура болур, - деп, гымых акъ сакъалын сылады. Арлакъда сюелип тургъан Айза, эригенми болур эди:

- Аппа, жукълама къойчу бираз. Сен кесинг да жаш заманында аныча болуренг. Ахыры, Атаралны бюгюн жыгъышдырмай окъуна къойсагъыз а, – деп, кёлю бла айтхан сунсакъ да, аланлы жашны хорлап чыгъарын ол кимден да бек сюеригин Астан окъуна сезген болур эди.

Кертиси бла да, базар тюненеден кълалын, тюрсюнлю, жарыкъ

кёрюндю. Темир чалдишде айыу ёкюреди, аны тегерегине басынган жашла, белгили пелиуанла улхарлашадыла. Герий, Баян, Айза омакь мор жыйрыгы бла, Атарал да, кенделен салынган узун, бекем агъачха таянып орталарында турганлай:

- Адамла! Айыу бла тутушурга ким чыга эсе да, бери керюнсюн. Жыгалганнга жюз сом сауга берилликди, хорланган а беш сом салып кетерикди. Пелиуанла, чыгыгыыз бери! - деп, мегеуол ат юсюнден кычырды. Аны эшитгенден сора айыуну тегерегине бютюнда басындыла. Алайынлай, ауур, кьарасакьал киши чыгып, айыуну кьучагына кесин кьыса келгенлей, ол ал аяклары бла бирден уруп, салам буштукьча тентиретди. Алдагыла кьоркьдула. Алай кьарасакьал, кенчегин да тута, кетип башлагьанда, халкь бирден кюлдю.

- Энди уа ким чыгады? Кьоркьмагыыз, чыгыгыыз, айыуга бир жыкьдырганлыкьга сизге хата болмаз. Бу адамла ичинде ёсгенди, кьарыулуну сыйларга да юйренгенди. Беш сомну кьызганмагыыз, - деп, кьараганланы кюлдюрдю.

- Мен бир керейим, - деп, узун бойлу, бекем, отузжыллыкь гежеф, беш сомну узатды да, хазырланып, айыуну аллына турду. Кьарасакьалдан башха тюрлю, онг жанындан ийилип, тюбюне кирип, бир аягындан тутарга мурат этген кишини кьолтугуна кьысып, айыуну тюбюне салды. Андан ары малтатмай, кюлкюню тюбюнде кеси кьутхарды, ансы халек этерик эди.

-Кёрдюгюзю, айыу бла тутушхан кьалай хычыуунду! Келигиз, маржа⁴, кьарыуугьузну сынагыыз!- деп, ол дагыда чакьырды.

Ашыкьмай, тынч атлай, ортага чыгып келген кишиге: «Анга кьара, не этеди ол? Аны халы бир тюрлюдю. Керюрсюз, ол бир еейирликле ~~этмеее!~~» - деп, ~~кьараганладан бири айтыр айтмаз;~~ тюрлю киши:

-Айыуну баш бауун манга бер да, кесинг арлакьга кет. Бугьоуун да кесим тешеме, жыгышхан да мен этерикме. Тутушуп бошагьандан сора аууз бауун да кесим салып, кьолунга тутдуурма. Алай сен манга кьош уучум бла бир алтын берирсе. Айыу мени хорласа неда мен айтханымы эталмай кьалсам, санга аллай бир ахчаны мен берирме,- деп селешди.

Айыу ёкюргенин кьойду, халкь тынгылайды, Герий бла Айза сейирсинип кьалдыла. Атарал жарыды, ол киши уа Баян эди. Аз кесек замандан кьарс урулду:

-Батыр! Батыр! Жыгышсын!- деп кьычырдыла.

Айыуну иеси бираз тынгылады, алгында ышарганын кьоюп:

- Ахшы, болсун алай. Да айыу адамлага секирсе уа кьалай болур? – деди.

- Анга сен жарсыма, ол мени ишимди! – деди Баян. Аны халы,

⁴ Маржа-ырысхыны, харекетни болдурган кьоруучу

сёзю, тыш кёрюмдюзю базыныулу, алдаусуз эдиле.

- Болсун алай. Айыуну нохтасын кьолунга ал! – деп, ол хазырлыгын билдирсе да, аны бет кьаны кетип эди. Халкъ сакъ кьарайды, халлары кьоркьгъанчады, адамла кьыжгъал-мужгъул этип башладыла.

Баян, келип:

- Ай, аман сен, тутдурчу кьолунгу бери. Тутушуругъунг келе эсе, ауузлугъунгу бошлайым. Мен санга харамлыкъ этмем, - деди да, айыуну аууз бауун тешип алды, уллуканы бошлап, туурасындан кьарады. Аны не кьачар, не секирир акъылы жокъ, арт аякъларыны юслерине туруп, тутушургъа хазырланды. Айыуну халы Атаралгъа эриулу кёрюнюп, алгъаракъ атлады. Айза бла Герий да жууугъуракъ кьысылдыла. Баян айыуну кьучакълап, кьулагына неле эсе да айтды. Энди айыуну бети ышаргъанча, гёжефни тилин ангылагъанча кёрюндю.

- Сар-Жан, бюгюнден ары сен айыуну такъма! Жиберип, агъачха кетмеге кьой. Сен кьытдыргъанса – ахчаны келтир. Бу энди мени бла тутушурукъ туююдю, - деди Баян.

- Тохта! Да хорлагъан алаймы болады! Аны сен кьоркьзутхан этгенсе! – деп, уллу сёзден да кьычырыргъа тартды.

- Бар, айыугъа кесинг айт, унай эсе – тутушайкь, - деп, Баян бир жанына тургъанда, Алапай⁵ аны кьатына барып, башын боюнуна салды. Адамла кьууандыла, гюрюлдетип, кьарс урдула, тутушхан жаныуаргъа кьарагъандан эсе, танымагъан адамны сёзюн, акъылын ангылагъанына бютюнда сейирсиндиле. Ойнарыгъы келип, Алапай, Баянны бетин сылап, ал аякълары бла кьарс урду, тауушу уа чыкъмайды. Гёжеф аны кьучакълайды, ауузун ачдырып, ичине кьарайды, анда неле эсе да излегенча этеди. Сора экиси да кьыртишге олтурадыла да, Алапай баянны башын сыйпап, кёкюрегине кьысады, аягъындагъы чабырланы тюплерине, бауларына кьарайды.

- А-а-а! Сен кёп жашагъын! Алыкын быланы неле болгъанларын билмейми тураса? Мен чабырсыз таулагъа чыгъалмайма, тутушхан да эталмайма, жолда баралмайма, тепсеялмайма, - деп, Баян, туруп, тепсеп башлады. Кьарс уруп, айыу да тегерекге айланады. Ол кезиуде Сар-Жанны⁶, этегине алтын, кюмюш ахчала кьуюлуп, кёп болдула.

- Айыуну хакъы ол этегингдеги ахчала болсунла. Кесин а манга кьой. Хому? – деп, Баян Сар-Жанны кёзлерине бетин кьалды.

Этегиндеги ахчаланы да алып, сюйюнмегенлей, айыуну иеси гюренден ташына чыкъды. Алапай бла Баянга кьарап, адамла кьарс урдула. «Аперим, таулу! Сен хорлагъанса, айыугъа шуёх болгъанса,

⁵ Алапай – аланла айыугъа алай атагъандыла. Аны кьоланлыгъы, тюклюлюгю ючюн айта эдиле.

⁶ Сар-Жан – жаныуарланы юйретиучю, аланы хакъы бла жашагъан адам. «Сар» - кьызгъанч, ышаннгысыз адам.

Сар-Жанны амалсызгъа къалдыргъанса!» - деп, андан-мындан кычырдыла.

Майданда хал тюрленди: айыуну къатына келип, къоркъмагъанлай, тюгюне тиерге кюрешедиле. Адам бла жаныуарны келишалгъанларына къууанганларын билдиредиле. «Аш, суу керек эсе, келтирейик», - деп, Баяннга билдиредиле.

- Сау болугъуз. Аны ашауу, жашауу да энди мени бла биргеди, - деди ол. Атарал, Герий эм Айза да алайда, эрттеден бери айыу бла бир арбазда жашагъанча эди халлары.

* * *

- Эй, тыфылсуучула! Айыуну сёз бла жуушдургъан кишини да кёрдогюз, ауур салмакъларын кётюралмай, тёнгереп тюшген былхымсызлагъа да къарадыгъыз. Тутушуу алыкъын бошалмагъанды, жыгъышырыкъла кёпдюле. Батырланы, керти гёжефлени кёрлюксюз бюгюн, - деп, эгенни болушлукъчусу сёлешгенден сора, тутуш башланды.

Жюз жылладан бери батырланы жыгъышханларына къарап, багъалай юйреннген тыфылсуучула, аталарыча сабыр, акъыллы кишиле: «Ашот, Аума, Саурус, Аталай кибики батырла уа энди чыгъарламы?» - деп, бир бирлерине сорадыла.

- Эген, Аума батырны туудугъу Орта, кесине кёре гёжефни чыгъарын сурайды, -деп, ата къарындашы Шота Ортаны чыгъарды. Аны бла жыгъышыргъа Тагъы элден Оттай батыр чыгъады. Экиси да беллешип, жыгъышып тебиредиле. Сол къолун бошлап, Орта ёргерек тура келгенлей, урдух кибики бюгюлюп, Оттай, жатаракъ болуп, сол жанына атып, аны тюз сыртындан салды. Анга къарс уруп, атын айтып кычырдыла.

Аланы ызларындан беш къауум гёжеф чыгъып, Ташат деген кючлю жаш белгили болду. Бир кесек солумагъа къоюп, эген аны бла тутушургъа суйгенни чакъырды.

- Аны бла мен жыгъышама! – деди Астан. Эки кере жыгъылгъынчы, гёжефлени къайсысы да чыгъып, тутушургъа эркинди. Ёмюрлери, тутушуу халлары да ушашла Ташот бла Астан чыкъгъанлай, къушмуш тауушла эшитилип башладыла.

«Астан жыгъар», - деп ёчешгенле, «Ташот хорлар», - дегенледен кёп эдиле. Эки бир кибики уста тутушхан жигитни жокълагъанла санап-сайлап бошагъынчы, Астан, жилинча бюгюлюп, Ташотну жатып атды, алай ол, бурулуп кетип, жыгъылгъаннга саналмады. Андан сора Ташот, кесин атдырмай, тегерекке кёп айланды. Экиси да арып, аман терледиле, андан-мындан тырман да эшитдиле, алай амал этерге ашыкъмайдыла. Айлана келген кезиуде Астан, хазырланып, Ташотну кесине къаты кысып, аллын онг жанына бураракъ этип, сол жанына къаты силдеди. Бу жол Ташот гёжефни сыртындан тюшгени сылтаусуз эди. Ёчешип къытдыргъанла, къытханла да Астанны

жыкыгыанына бирден кыуандыла.

- Энди уа Атарал бла тутушурга бек кючлюледен бери чыкысын. Бу экисинден бири уа Астан бла жыгышырыкыды, - деп эген билдиргенден сора, танг кесек заманны кымылдаган кёрюнмеди.

Эген сёзюн экинчи да кыатлады, алай аны бла чыгарга базынган эсленмеди.

- Эген, Атарал бла экинчи да чыгарга мени эркин эт, - деди Астан. Эген аны сёзюн эшитсе да, чакырмай, башын ийип, бироз турду. Сора айтды:

- Ахшы, чык бери. Арыган болурса деп, мен сени аяган этдим. Алай, кесинге аллай бир базаына эсенг, сени тыймайма, -деп, эген экисин да тутушмага кюйду. Атаралны эки жылга таматалыгы Астанны жүрегине тынчыкык бермегенин ангылап, кыраганла аны махтадыла. «Чёрчекди», - деди.

Эндиги тутушну юсюнден атасы бла кенгешген Атарал алгындан эсе сакъ эм эслирек болурга кереклисин ангылады. Астан да алай оюмлап, ёрелешгенлей экиси да кёп турдула. Кёп кере тутушуп, кесин сынаган адам, кырыууна, амалына кёре жыгыша, аны ашыкмаганы, жангылып жыгылганы да кечилип, кыраганлагга суюлюп кялды. Алай: «Алдатмам, не этала эсе да кёрсюн» - деп, тирелгенлей кёп турганнга уа, жыкыган окууна этсе да: «Кеси жыгылды, ансы аны адам кюркютур халы жокъ эди», - дейди. Амалын, онгун, кырыуун да унутуп, асыры бек базынгангы бла ынтырылып, кюркютур турганнга: «Кюй, аллайла ёмюрде да гёжефле болулкы туююдюле», - дейди. Айлана келген бир кезиуде Атарал сол аягы бла ичинден чалындырып, Астанны артха, алга да атмаганлай, кётюрюп иги кесек туруп, башы кытыш, ёргеден айландырып, артха атды. Аллай амалны кыйынлыгын кеси сынамаган билаллыкы туююдю. Атарал, амалны кыйынлыгындан кюркымай, кыраганладан эм Айзадан да уялгандан этгенин жангыз бир адам – Баян биле эди. Алай Атарал Астанны артха аудуралмай, туюбуне туюшуп кялды. Айза эки кюлу бла бетин жабып кёпмю турду, азмы мычыды, эсин жыйып, жыгышханла таба кыраса, - бу жол Астан жыкыды. Алай, сую эсе, Атарал ючюнчю кере тутарга эркинди. Гёжефле ючюнчю кере тутушурга унамасала уа, артда жыкыган хорлаганнга саналады деп, эгенни ангылатханын эшитди. Атаралны жыгылганына баян жарсыган да этмеди. Аллай бир кыйналмай, кытдырып кюйса окууна ыразы эди.

Атарал, Баянны кыатына келип, бир жанына бурулуп, не айтаса - дегенча кырады.

- Тутуш, ашыкыган а этме. Кёп кырап да турма. Астанда сени амалларынг жокыдула, кырыууну артыкы болмаганын а мен билеме. Хазырланып, жан суюкге алып ат.

Башлыкыны тешип, аз кесекден жангыдан кысыды. Атаралны

гюрен ортасына чыкыгъаны аны арсарсыз жыгъышырыгыны белгиси эди.

- Эки гёжеф, Атарал бла Астан, ючюнчю кере жыгъышадыла. Уллу саугъа, минг сом алтын ахча, жыкыгъаныкыды. Жыгъылгъан, жыкыгъан да махтаулудула. Дунияда жыгъышхандан иги зат жокъду. Анга кюн тохтап, тейри сейирсинип къарайдыла. Туююшюрге хазырланып тургъан аскерле гёжефлени шылтахындан тохтап, жарашып къаладыла. Алагъа ырысхы, байлыкъ да, тёше-мёшеле да тюкге кёрюнмейдиле. Гёжефлени муратлары тау башлада, ажаллары инбашлада, намыслары, сыйлары уа Тейриле къатларында боладыла.

- Ай, аманла, жыгъышыгыыз, дуняя сизге къарайды! – деген тюзлюкге къараучу артхаракъ тургъанлай, тутуш башланды. Эндиги жыгыш алгыннгыгъа ушамады, Астан гёжеф, арсарланып, Атаралны бурулургъа кьоймады. Атаралны эки кёзю Айза таба къарадыла, ариу нюрю тёрт санына жарады. Къарт Герийден уяларакъ болду гёжеф, Баян айтхан сёз а ётюп бара мийисинден. Кёп да айланмай тегерекге, сермеп алып кёкюрекге, бурулуракъ этип ёрге, «хо-хо!» - деп, таууш чыкыгъанлай, Атаралым кеси къатыш Астанны онг жанына атды алай. Ол атыудан кьутулургъа мадар табылмады, амалны юйретген Баян жангылмады.

Эки гёжеф кьучакълашып иги кесек турдула, халкъ да кьарс уруп, уллу кычырып махтады. «Кёп жашагыыз! Жыгылырыкъ гёжеф болмаса, жыгырыкъ пелуан да ёсмейди», - дедиле.

Оюнну, тутушну да эген бошалгъаннга санагъанлыкыгъа, Баянны ортагъа чыгып, бир-эки оюн кёргюзтюрюн, бир бёлек сёз да айтырын тиледиле. Айза, алгъа чыгып, жаулугъу бла Атаралны терлегенлерин сыйпады. Къарт Герий, экисин да бирден кьучакълап:

- Айда, жигит, ай аперим! Бир юч жылдан алай къаты тутушурукъса, аллай къарыу келликди санга – аны уллу Аллах кеси биледи! Ол кюнню унутма, аман сен! – деди да, Баяннга бурулду. Алай ол анга чийин билдирмеди, ауузундан сёзюн да чыгъармады, аз ышарып кьойду.

Астанны къатына чакъырып:

- Сен а, ахшы жаш, ёпкелемей, тутушургъа бютюнда къаты кюреш. Арсарлы боласа, кьоркъаракъ тутушаса. Хар амал минг кере къатланса, ала тынгылы ишленселе, гёжефни жюз батырдан бири хорлар. Махтаулукъ олду, - деди Баян.

- Сау бол, ата! Акъылынг, эсинг бла кёп жаша! – деген Астанны энди алайдан кетериги окъуна келмеди. Жигитни шуёху да кесине тийшли болургъа керекди.

* * *

- Атарал, балам! Тыфыл-Сууну кьучакъладынг, адамлыкъларын кёрдюнг, пелиуанла бла жыгышып, кесинге ушаш жигит Астанны нёгерликге тапдынг. Дунияда адамны бир ахшы, керти нёгери

болургъа керекди. «Астан санга аллай нёгер болалыр», - деп, мен бюгюн айталлыкъма. Аны дугъумла кибик (алай кызылагъа айтычудула) кёзлери адамны алдаяллыкъ туююдюле. Анга берилген къарыу, чёрчеклик жер башында юлюшюн алаллыкъ инсанни жашаталлыкъдыла.

Сени юсюнгден сёзюм а башхады: жюзден артыкъ гёжефден сени бири да хорлаялмады, онсегизжыллыкъ Атаралны амалларына Тыфыл-Сууда чырмау болаллыкъ жаш алыкъын кёрюнмеди. Сени белгили атанг а, айыуланы жукълаталгъан, тиллерин ангылаялгъан Баян, жыгъышып, сыртын жерге салдырмагъан киши, сау болсун! Аны кьолунда ёсмесенг, затны болдурургъа андан юйренмесенг, жыгъышыргъа, адамны сыйларгъа кюрешиуюнг анга ушамаса, сенден бюгюн магъана чыкъмаз эди, - деп, эген сёлешгенде, жаш кёп затны ангылады. Ауузундагъы минчакъны алып, сол хазырларыны аллындагъысыны тубюне асырады. Аны эслеген Айзаны жюреги жарып, узакъгъа, ингирги шахарны башына къарагъанда, Атаралча ариу, андан жигит бу дуняда эр киши болмагъанча кёрюндю.

- Энди уа Атаралны атасы Баян ортагъа чыкъсын да, жашын къалай юйретгенин, ол анга не халда кёрюннгенин айтсын, - деп, эген аны сёлеширин тиледи.

- Эген, тюненеден бери сени сёзюнге, акъылынга, жыгъышхан гёжефлеге къайгъыргъанынга къарап турама да, сенден насыплы адам жокъ сунама. «Дуняда адамны къарыууна, жигитлигине багъа биче келген киши кесин эслеяла болурму? – деп, бюгюн мени сорлугъум келип турду. Жюз жарымдан жыл санауу озгъан киши, жашла бла бирге ёсе, оюмлай тургъан заманда, сени къартлыкъ бла хапарынг жокъ.

Тау артында, Тау аллында ёсген жашланы жыйып, жыл сайын жыгъышдыра турсакъ, Герий, Шах кибик атала уа аланы тутушханларына къарап, кеслерини жаш заманларын эслерине туюшоре жашасала, берекет, къууат да бизден кетмез эдиле.

Атаралны жыгъышыргъа къалай хазырлагъанымы билирге суюе болурсуз да, аны мен толу айталмам. Алай аны акъылын, халаллыкъын, адамлыкъын мен бир затчыкъ бла кёргюзтейим.

Таудан аууп келе тургъанымлай, къарыным ауруп, жаным чыгъаргъа жетди. «Ёлюп къалама да, энди уа не мадар этейим?» - деп, сыр-сагъышха къалдым. Ауругъанымы Атаралгъа билдирмей, сау болуп къаллыкъ сунуп, бираз турдум. Болалмазлыкъыма ийнанып: «Бар, къая тубюнде дарман хансладан алып кел!» - дедим.

«Угъай, мен сени кётюрюп барайым ансы, санга бир палах болгъан сунуп, жюрегим кыйналып турлукъду», - деп, кьоюнуна кётюргенлей, чабып, тауну тубюне жетдирип, дарман чапыракъладан ашатып, сау этди. Ауруй тургъанымлай, бир такъыйканы кесимлей кьоймай, мени, ауур адамны, кётюргенлей, барып къайтыргъа Атаралдан башха ким базыныр эди?

Астан, балам! Къарыуунг, акъылынг, чырайынг бла да санга алай кѣп жаш тенг болалмаз... Адамгъа сѳймеклигинг, анга болушургъа хазырлыгынг Атаралгъа тенг эсе, бу дуняда насыплы жанладан бири сенсе. Мен алай айтханда: «Жашын махтайды», - деп, кѣлюне алай келмесин. Бир кюн сен Атаралны бютюнда ахшы танып, кѣрюрге, сѣлеширге да излеп башларса.

Бусагъатда уа, суу боюнуна барып, къучагыгызгъа сыйынган бирер ауур ташны алып келигиз. Андан сора мен сизге къаллай оюн кѣргюзтюрююме къарарсыз», - деп, жашланы жагъагъа ашырып, айыуну къатына чакъырды да, неле эсе да айтды. Айыуну Баянны къатында къубултуп, кесин анга ышып, бѣркюн къолуна алып, тѣгерекге чабып кетди. Адамла къууандыла, жангы иесини къатында аны ышангылы жюриогенине сейирсиндиле. Алапайгъа энди къоркъмай къарайдыла. Ол халкъгъа юйорсюноуп къалды.

Кюле, ойнай, лакъырда эте тургъанлай, пелиуанла бирер уллу ташны келтирип, Баянны аллына атдыла.

- Жашла, ташларыгызны къалайгъа жетдиргениме къарагыз, - деп, суу ташланы инбашына алып, ѳрге атып кѣре, ауурлукъларын ѳнчеледи. Атаралны ташы ауур болуп чыкъды. Баян, аны алып, энишге ийилип, артына бурулуп, атып жиберди.

- Энди уа сиз да алай атыгыз, къарыуларыгызны сынагыз. Мени белгимден а озаргъа да болурсуз, - деп, атыучу жерни бош къойду.

Онбеш жаш тѣгерек кѣк ташны атып-атып кѣрдюле. Алай Атаралдан къалгъанла Баянны белгисине жууукълашаламадыла.

- Жашла, юйреннген бла юйренмегени ортасы ма алай болады. Къарыусузгъа бла этимлигизге сакъ болугъуз. Адамлыкъны багъасын сиз анда ангыларсыз, - деди.

- Энди уа къаллай ташла келтиргенигизге бир къарагыз, - деп, ташланы алып, бирин бирине уруп, ууатып башлады. Ташланы ууата келип, сынмай къалгъан Атаралны ташын, сылай-сыйпай кетип, эки къолу бла алып, алгъа ийилип, артына атып жиберди. Таш учуп кетип, жангыз къолу бла атхандан эсе иги кесек арлакъгъа барып тюшдю.

- Тюз мен этген халда бир кѣрчюгюз, - деп, Баян жашланы атмагъа къойду. Алай атып кѣрмеген, юйренмеген жаш адамла ташны аныча сызаламадыла. Къарагъан халкъ кюлюп, дауургъа айланды.

- Мен энтта да бир атайым. Жалан этими кѣргюзтгеним ючюн айып этмегиз, - деп, тешинип, кѣк ташны къоллары бла къысханда, эзип къоярыкъча кѣрюндю. «Хоп» - деген ауаз чыкъгъандан сора, таш, салам буштукъча, чулгъана кетип, алгъын белгисинден игида арлакъда къонду. Тѣнгереген да этмегенлей, таш тюшген жеринде къалды. Анга да къууандыла.

«Охо-о!» - деп сейирсиндиле. Айза, туруп барды да, Баянны кийимлерин кийдирирге болушду. Кеси ѳмюрюнде адамгъа таплыкъны этип, къууандыра юйреннген Баянга къызны къылыгы

хычыуун кёрюннгенин ангылап: «Къалай адепли кызычыкды. Аны къоллары жарашып къалгъанларына къарачы!!» – деди теренден.

Баянны бети жарыды, халкъны теренинден-теренине къарай, бийлени, бийчелени да санап келип, аланы барысын да Айза бла тенгешдирип кёрдю. «Дунияда тиширыулары арасында Айзадан келишиуло, ариу жан болмаз. Юч жылдан анга онтогъуз жыл толгъандан сора аны сыфатына бир къара! Кызы Атаралны суйгенин мен билеме, Атарал а ангылаялырмы аны? Не да болсун, мен ол экисин бирге къошаргъа керекме. Алай болмаса, мен тынчяллыкъ туююлме. Тохта, элге бир къайтайым, кёргенлерими бир айтайым! Энди Атаралны бютюнда тап ишлерге керекди. Аны амалларын тыфылсуучула биледиле, ол а амаллары андан да башха тюрюлерин этерге юйренмесе, боллукъ туююлдю», - деп ичинден сагышлана:

- Адамла! Тойлада, оюнлада ёсген кишилени жашлары! Жыгышыудан, таш атыудан да эрикген болурсуз. Жашны къалай юйретсе тап боллугъун кесим сынагъанма да, аны сизге айтайым.

Бизде, таулулада, эки жылны сабий бешикде ёседи. Аны бешикдеги заманы анасыны жырларын эшитип, атасыны оюнларын кёрюп, алай ётеди. Экижыллыкъ сабий сёлеше, жюрюй башлайды. Ма ол кезиуден тебиреп, аны юйрете, ойната, кюлдюре турургъа керекди. Кюльорге, ойнаргъа, лакъырдыны ангыларгъа юйренмей ёсген сабий юйорге, элге да файдалы адам болалмаз.

Сабийни бешикге тюшген заманында кёрген оюнну «Бешик ташды». Бешик сизде, бизде да бир кибикди. Аны төрт къулагъы, эхчерге уа эки башмагъы боладыла. Баш жанындагъы эки къулагъына кёк чалыу, аякъ жанындагъы эки къулагъына да акъ чалыу байлайдыла, бешикни узунлугъуна жетер кибик төгерек тартма бла баш жанындагъы чалыудан аякъ жанындагъы чалыугъа дери тартып къысаргъа керекди. Къоздан уллу болмагъан төгерек ташчыкъланы ючюсюн тешип, бешикни узунлугъу бла баргъан тартмагъа сууургъандан сора, сабий ойнарыкъ «бешикташ» хазырды. «Ол юч таш нени кёргозтедиле?» - деп сорургъа боллукъсуз.

«Ташчыкъланы бири - анасын, ортасындагъы - сабийчикни, ахырындагъы уа атасын белгилейдиле», - деп, аланлары заманындан бери айтыу алайды.

«Да ол сабийге не хайыр берликди?» – деп, алай да соргъандыла.

«Уянганы сайын сабий ташчыкъланы алгъа, артха учура, алыргъа кюреше, сёлеширге хазырлана, аланы алынып къалмагъанларына сейирсине, кёкдеги жулдузлагъа бла ташчыкълагъа къарай да тенгешдире, жылтырагъан жулдузлагъа, ташчыкълагъа къууана ёссе, аны акъылы, оюму да бирге тюз болмазмы?»- дегендиле.

Сабий къолчуклары бла ташчыкъланы тартхан сайын, боюнчугъун, башчыгъын да кётюре турса, анга терк къарыу киреди, асыры семириуден сакъланады, кеси аллына бир тюрюлю жыргъа ушаш затчыкъланы да къурай, эртте окъуна сёз негер болуп тебирейди.

- Сен жашынгы алаймы юйрете, ёсдюре келгенсе? – деп сорду бир киши. Баян анга терк жууап кьайтармай: «Керти хапарны бюгюнмю айтып кьояйым, огьесе экинчи келгендеми айтырма?» - деп кеси кесине сорду да:

- Атарал башха тюрлю юйрене ёсгенди. Аны Аллах манга суйюп бергенди, кесине махтау болсун! Атаралны юсюнден юч жылдан келсем, айтырма. Бюгюн аны хапарын айтмасам, ёпкелеп кьалмазыгъызны тилейме,- деди да, айыу таба кьарады. Кёзю-кьашы бла кьатына келтирип:- Тейри жол буюрса, Голлу онгарса, тамбла биз элибизге кетербиз. Шёндю уа Алапай бла тутушургъа суйюген бар есе, бери чыкьсын. Аны тырнакъларындан, гимхотундан да кьоркьмагъыз, ол сизге хата этмез,- деп ышандырды.

Ашыкьмай, хазырланып, Атарал чыкьды. Узунлугъу Алапайдан алаша туйюл эсе да, эни, бёксюмю тюклю айыуну кьучагъында мадарсызыракъ кёрюндю. Тёгерекге бир-эки кере айланганда, Атарал Алапайны кётюрюп аталмады. Айза аны эслеп, кьоркьуп, аппасына кьысылды. Ючюнчю айлана келгенде, гёжеф онг аягъы бла ичинден чалып, артына атаргъа умут этди, алай болалмады. Атарал жыкьса, жыгьылса да, артыкь уллу жарсымагъанлай, тап, айыу хорласа окьуна ыразы боллукьча, Айзагъа энди алай кёрюндю. Къарагъанла окьуна айыуну суйюп, тубюнден, башындан туруп, анга хорлау тилей эдиле. Болсада Атарал айыуну бошлап, жаягъындан уппа этип, бармагъа кьойду.

- Баян, кесинг тутуш! Сени кьарыуунгу кёрюрге сиебиз. Кесинг тутуш,- деди эген. Аны сёзюн кьатлап: «Тутуш, тутуш!» - деп, - жыйылгъанла бары бирден кьычырдыла.

Баян, тынгылай кетип:

-Адамла! Кёлюм барып, мен айыу бла тутушаллыкь туйюлме. Манга ол кесими юйюмде ёсген балам кибик болгъандан сора, аны тутуп, жанын кьыйнагъаным жарашырма? Андан эсе, гёжефлени бек кьарыулуларындан экиси чыкьсынла. Ала не ауурла да болсунла. Алай, ала бла тутушханда, мен табан уруш да этерге боллукьма. Чыкьсынла бери,- деп, муратын кьысха салды.

-Экиси бла биргеми? - деп сорду эген, ышаргъан да этип.

-Хоу, экиси бла бирге. Сюе эсегиз, ала ючеу окьуна болсунла,- деди Баян. Базарда сатыучу, алыучу да кьалмай алайгъа жыйылгъанчады. Ауuzu байланмагъан айыу, кьатындагъы кьарт Герий, нюрлю Айза, Баян батыр, чьрайлы Атарал энди уллу халкьгъа бютюнда суйдюмлю кёрюндюле.

Кёп да мычымай, тюненеги деуле, айыу бла тутушханла, гюренни кьыйырында кёрюндюле.

-Айтып кьояма: бир ургъанлай, Баян бугъаны ёлтюреди, айыулары тубюне салып, байлап кьояды, бёрюню кьуууп тутады, экижашар ууаныкны кётюрюп кетеди,-деп, эген тутушургъа хазырланганлагъа эсгертиди. Тюнене айыу бла тутушханла угъай,

аладан да ауурла: Бейтин, Эйтин эм Сейтин, ючюсю да Аума батырдан да деуле, кюлюмсюрөп, Баянны аллында тохтадыла.

-Жашла, бу оюнда жыгышыу, табан уруш, кюл кыйырыу да бирге боллукъдула, аны эсигизге салама. Сиз Баянны эки кюлундан эки жанына тартып, ачытыргъа боллукъсуз. Тюбюгюзге салып, жауурунларын жерге жетдирсегиз, тамамды. Аякъларындан биригиз, кюлларындан экинчигиз тартып, хорланнганына боюн салдырыргъа эркинсиз. Табаны бла уруп адуургъа, кюлугъузну кыйырып жунчутургъа, экигизни бирге уруп алсиретирге кюреширкиди, не да болсун, ючюгюзню бирден жерде тыялмаса- Баян сизни хорлагъаннга саналлыкъ туююлду. Не ол, не сиз, амалсыз болсагъыз, таууш этип билдирирсиз. Алай келишейик. Хайдагъыз, эталгъаныгъызны аямагъыз, жорукъдан а чыкмагъыз. Ма кыйртыш, ма сиз, уллу Тейри сизге кырайды. Кюнню бата тургъанын да кѳресиз.

Оюнду быллай тюрлюсюн ѳмюрдѳ да кѳрмеген тыфылсуучула сагъайдыла, арлакъгъа, берлакъгъа да ѳтюп, сабийле кырайддыла, элен чархынлай, тѳгереклерине айланып, эген терслик этдирмезге кюрешеди.

«Сиз базынмай эсегиз да, кесим бир кѳрейим»,- дегенча, эллижыллыкъ Баян, отузжыллыкъ заманындача, ѳрге секирип, ауур Бейтинни эки аягы бла бирден уруп, бияры жетдирди. Ол а, тѳнгерей барып, Эйтинни кыатында тулукъ таууш этип тохтады. Адамла ахтынып, тартынып да бошагъынчы, экинч урум Сейтиннге жетди да, ол да Бейтинча жыгылды. «Бу туруу - туруу туююлду!»- деп, Эйтин кесини ауур салмасын Баяннга атды. Эки нѳгери да тургъунчу, ала анга олушхунчу бош кюреше эди ансы, хазна зат эталмай, артха сюрюндю. Ол такыйкъада Баян, бир жанына бурулгъан кибик этип, сол аягыны балагъы бла Эйтинни боюнуна уруп тѳнгеретди. Аны жыгылгъанын кѳрмеген адам, бирѳу айтханлыкъгъа, ийнаналлыкъ болмаз: кыалай ѳсе да, чулгъанып, жюн буштукъча, тапсыз, учурулуп кетди.

Артхаракъ туруп, ючюсюн да ѳреленмеге кюйдю да, сиз да кѳрюгюз дегенча, энишге ийилип, Баян аланы кюлу бла чакъырды. Тишлерин кыжырыкъландырып, юч деу да кеслерин Баянны юсюне атдыла дер эдинг, бирден атыла да билмедиле, бирем-бирем секирдиле да, Баян аланы буруп, кыйырып атады, кыатыракъ жыгъар ючюн а табанны жетдирип да кюяды. Атасыны кыаруун бюгюнча ачык кѳрмеген Атаралны кыуаннганын, сабийча сескенип сѳлешгенин ѳслеген Герий, кыартлыгъын унутханча, жеринде чыдаялмайды.

Кыргышда урушхан, жыгышхан тѳртеулен тин-герлеуге кыалгъандыла, деулени эм базыгъы Эйтин энди алай хыра кѳрюндю, тийгенлей, тылы кибик, аууп барады. Баян, кыаруун аяп, кесин ортагъа артыкъ бек да атмай, келе келгенлей, Сейтин бла Бейтин аны эки кюлундан бири, эки аягындан да бирисин туталдыла. Аз мычып, сыртын энишге айландырып, кыргышха атаргъа тебирегенлей,

тартынып, бир кьолун ычхындыралгъан Баян, жилинча бюгюлюп, экисин да бирге жыйышдырды. Ай, алайынлай, ычхынган кьолу бла Сейтинни сакъал тюбюнден жетдирди!

Сакъалы сынган Сейтин кьаны бара жатханда, Бейтинни кьекюрегине да табан тийип тьнгереде. Жунчумагъанлай, терк окьуна ёрге туруп, Баян Эйтинни кьолгъа алды. Суу буштукъ кибик, ол, энди ычхыныргъа да кьарыуу кьалмай, кьайры тартса - ары бара, эки нёгерини кьатында жыгьылды. Ол такъыйкьада эген Баянны кьатына келип, онг билегине тийип, ёрге тургьузду. Хорлагъаныны белгиси ол эди. Кьарагъан халкь, кьарс уруп: «Баян, Баян пелиуан!»- деп кьычырды. Алайгъа бек алгъа айыу келип, кесин жангы иесине ышыды. Баян пелиуан Алапайны кьучакълагъанда, асыры кьууаннгандан, Айза бла Герий жилия кьалдыла. Узатылган кьолладан ахчаланы алып, эген элекге жьы элди. «Баян, Баян!»-деген кьычырыгъ а тохтамайды.

Тыфыл-Сууда юч кюнню кьёге булут кьонмай туруп, тьртюнчю эрттенликде жаууп башлагъанында: «Кьонакъланы кетерлерин суймей, Аллах эриген этгенди», - деди.

-Аланла! Энди сиз кетип барасыз. Ахшы жолгъа барыгъыз! Жигитлик оюнланы кьргюзтдюгюз, айыу бла тутушуп угъай, аны тилин билип хорладыгъыз. Ойнай, кюле билгенигизни кьргюзтдюгюз. Ёмюрлени тутуругъу Тыфыл-Сууну таш орамларында жюрюген тиширыулары ауузларына: «Ариу Атарал», «Батыр Баян»- деген сьзле тюшюп, кече, кюн да сизни сагъынып турадыла. Ала жашла тапсала, сизни атларыгъызны атарбыз. Андан ахшы, андан иги тьре бармыды?

Сиз келе да, бизде кьонакь бола, биз бара да, сизде жашасакь – дунябыз жарыкь болур!

Энди уа Баян батыр бир-эки сьз айтсын. Жигитлигин кибик, аууз тылпыуун да эсибизде сакълайыкь, - деп, Орасан эген айтхандан сора аллай кьарс урулду, «Сьлеш, Баян батыр», - деген айтым кьёге тьйрелип кьалганча, кьулакълагъа кьатлап-кьатлап келип турду. Тынч-тынч атлай, Баян, кьая жаркьасы кибик, ортагъа чыкьгъанда, кьарс бютюнда кьаты болду, битеу базар тауушдан толду, бата баргъан кюн эм сыртла да айбатлыкьгъа байландыла.

- Туугъанлы бери жилигъанымы эслеялмайма. Бюгюн сизни аллыгъызда, асыры кьууаннгандан, жилиргъым келе турама. Адамны кьууандыргъандан, аны жюрегине хошлукь салгъандан ахшы зат дуняда болурму?! Бир кьысха хапарчыкь айтайым...

- Айт- айт! Тангнга дери да сьлеш, - деди базардагъыла.

-Экеулен жолоучулукьгъа чыкьгъандыла. Бара кетип, арыгъандыла, азыкъларын да тауусхандыла. «Азыкь аз болса – нёгер харам», - дегенлей, нёгерлени бири экинчисине: «Бетинг бир аманды, былайда сен ёлюп кьалсанг эди!» - дегенди. Аны айтханы нёгерини жюреги бек аурутхандан, ол, баралмай, олтуруп кьалгъанды. «Кьой,

ол айтханча аман болмам, ёлмем, хо»,-деп, кеси кесине кёл этдире турганлай: «Сен ёлгенликге, сууну агъыуу тохтармы дейсе, кете барайыкъ»,-деп, хыликкыракъ да этип, экинчи да къакъды этгенди нёгери. «Сен мени жюрегими къалай къыйнадынг эсенг да, сени жюрегинги Аллах алай къыйнасын! Мен а, жюз жыл жашаган атаны жашыма да, ким биледи, жашап окъуна турурма», - деп, кёлюн ахшыгъа буруп, Аллахны да атын айтып, кетип барганлай, бир къарт жолугъуп: «Бюгюн экигизден биригиз ёллюксюз»,-деп, жокъ болуп къалгъанды.

«Аны айтханын эшитдингми? Сен ма бюгюн ёллюксе!» -дегенни айтып, ол адам кюлгенди, асыры къаты кюлгенден, къарынын тутуп, бир жанына аууп, жаны алайда чыкыгъанды.

«Биреуге къабыр къазсанг- кесинг ары тюшерсе», - деген керти кёреме»,-деп, экинчи нёгер алайда ташха белги салып къойгъанды,-дегенди да, не айтырыкъ болурла дегенча, халкъгъа тынгыласа – сёз эшитмейди, мудахдыла.

- Биз а тёртеу болуп келгенбиз да тёрт кюн туруп, ариу бетлеригизни кёргенбиз, берекетли жашауугъузгъа къууанганбыз, лакъырдагъызгъа тынгылай, алапат тилигизни ангылагъанбыз.

Сизге тёртеу угъай, тёрт минг къонакъ келсе да, алдау сёзлю болмасын!

Тёрт кюн угъай, тёрт жыл жашап къайтса да,

Аман бла сагъынмазсыз!

Ариу бетигизни айбат нюрюн минг жылладан сора да унутмасын!

Берекетли жашауугъузну мюлкю, ырысхысы ёмюрде да тауусулмасын!

Оюнугъуз, лакъырдагъыз а болганлай, айтылганлай турсун, къазаныгъыз сууумасын!

Тилигизни зынгырдагъан Ойто тауушу сан-минг жылдан сора да бузулмасын!

Гюржю бла бизни арабызда огъурсуз адам нёгер болуп айланмасын.

Азыгъыгъыз болмасын, тюз бетигиз сазланмасын, Герий кибик къартларыгъыз къууансынла, Астаннга ушаган жашларыгъыз аланы къатларында жубансынла.

Эй, Эбизе! Биз экинчи келирге уа бютюнда айтхылыкъ жомакъ къура!-деп, Баян уллу, ариу билегин ёрге кётюргенде, кёкден алтын жаугъанлай, тауушлу къарс урулду. Къарс тохтай барлыкъ да болур эди, алай, таулу акъ къол жаулугъун къоюнундан чыгъарып, мылы кёзлерин жапханда уа, къарсны тауушу кёкню кюкюретгенча эди. Аллай даражаны кеси кёрмеген айтханнга ийнаналлыкъ туююлдо, таланган!

Къарс чартлай кетип селейгенде, майдандагъыланы да кёбюсю, къол жаулукъларын чыгъарып, жиямсыраган кёзлерин сюртдюле. «Жашауну бетин кёрюу ол болур»: - энгта айт, таулу! Сёзюнг

тохтамай, ауруунг тас болсун!»-деди халкъ. Аллай бир сёз айтып, дуниядан кетгенни жашауу тас болмаз, сыфаты унутулмаз.

Ол кезиуде Атаралгъа къарагъан аны биле-биле ёсгенин, дунияны къууанчын ангылай башлагъанын сезерик эди. Шаумырзы бутакъларыча акъ бармакълары, бёкем билеклери, кенг жауурунлары, жукъаракъ эринлери бла тюз тартылгъан буруну Атаралны келишли, уллу санларына ушап эдиле. «Акъылбалыкъ заманны ызы былай келе болур», - дерсе. «Мени атам къалай тауушлукъ адамды, ол болмаса, къаллай кюнлени кёрюп эдим мен!» - деп келди Атаралны кёлуне. Сабийликден чыгып, ол энди жашлыкъны дугъур эм белгисиз жолуна ашыкъды.

* * *

Булутсуз кюн, къарлы таула, бата баргъан ай. Аланы барысын да бирге кёрюп, Думалада:

«Уо, Думала, Думала, эл салайым,
Ёсдюрген къызынг бла къаргъанайым.
Уо, Думала, Думала, мен барайым,
Шу айбатлыкъ сендеди, ён салайым!»-

деп жырларгъа онг тапхан адам насыпсызмыды? Баян жырлап, Атарал эжиу эте тургъанын кёрген эллилери:

- Къайтыпмы келдигиз? Айтчыгъыз хапар: не кёрдюгюз, эшитдигиз? - деп, кезиу-кезиу сордула, алгъышладыла, атасын, баласын да къучакълап, олтурмагъа къойдула, жылы-жылы саламлашдыла.

- Улхарла, Баян, не кёрдюгюз эсегиз да, айт,- деди Мызыланы Осман.

- Элге да кирмей, тюз былайда?!-деп, сейирсинип, Османны къолундагъы мужурасына кёзю жетди. Аны сюнгюсю, чум агъачдан ишленген тынгылы сабы, иесине кёре, бёкем эдиле. Аллай мужура бек багъалы сауутха тенгди.

- Мужурамы хакъына, ма былайда! Тёбентин, огъартын келген да тохтап, тап болуп къалдыкъ да, - деди лакъырдачы Осман. Сора мужурасын жерге чанчды. Улхаргъа тынгыларыкъларыны белгиси ол эди. Ала ойнай, кюле, тохтау-похтауу юсюнден сёлеше тургъунчу, алайгъа Газаланы, Мусукаланы, Келеметланы, Жаныкаланы, Этезланы кишилери келип, къалын болдула.

- Азыкъларын жарты жолда бошатханлагъа ушап къалсакъ, кечирсин Аллах,-деди Баян, ушакъны башлап къояргъа ыразылыгъын билдире.

- Кечирир. Айт, Маржа, сарыуубуз чыдамайды, - деген Осман, жамычысын, кийизин да жерге жайып, кеси барысындан да алгъа олтурду.

- Къаллай шахарды Тыфыл-Суу? Элли минг адам жашагъан элдеги базарны байлыгъын айтып жалчыталмасам, кёлюгюзге тиймесин.

Адамны эки кёзюнден башха анда сатылмагъан жокъ! Бахсан, Чегем, Черек, Бызынгы ауузладан, Уллу Къарачайдан келтирилген чепкенле, жамычыла, къалпакъла, кийизле, ийленнген териле, тонла, ышымла, чабырлыкъла, гён чарыкъла, аякъла, къашыкъла, чалыу, къайсы бирин айтайым,- чалгъы сапла, сенекле,- кёп зат! Ма ол базарда Алапайны къытдым, жюзге жууукъ гёжефни арасында Атаралны сынадым,- деп, Баян, айгуну башын сылай, къатында олтуртду да, Атаралны юйге жиберди. Ызындан къараб а тынгсыздыла.

- Атарал бек къаты жыгъышады. Анга тенг Астан деп жангыз бир жаш табылды, ансы къалгъанларын алып-салды. Базардагъы халкъ къарс уруп, жашны намысын уллу кётюрдю. Ма бу къадар алтын ахча анга берилгенди! Осман, ал да, жолла, кёпюрле ишлерге къорат, къарысузлагъа, жарлылагъа да бер,- деп, уллу акъ башлыкъны анга узатды.

- Санагъан а этмеймисе?-деп, олтургъанла кюлдюле. Ай, чегемли кюлюу а !

- Аны не санарыгъы барды! Элибизни мен а сизденми бек сюеме?! Атаралны къытып алгъан алтыны сизни кюлугъузда тас болмаз,- деп, Баян бозадан ичди.

- Ахшы. Сау юлюшлю болсун, ырысхыдан толсун! Нарт дауундан къутулалгъан кишилеге саналсын! Эки-юч да къайтып, Тыфыл-Суугъа баралсын! Дагъыда, дагъыда къытып, эл ийнагъы болалсын!-деп, Осман да бозадан тартды. Сора, ууучуна алып, ахчаны алтын тауушуна тынгылады.

- Оллох, мирзеуча тегюледи да! Бумуду адамны атасына къанлы этген! Быллай кёп алтынны уа кюлумда бир да тутмагъанма! –деп, мараучу алтын тёбени, эки ууучуна алып, ары-бери да къуюп кёрдю.

- Хоу, Осман, инсанны бетин жойгъан алтын, адамны хурметсиз, хурнотлу да кёргюзтген сары темир буду. Мынга алданыргъа, муну бла къаргъаныргъа жарамаз. Алай, сары темирни къарыуун, барыуун да кёре тургъанда, халкъгъа да сартындан керти сёзюу айтыргъа уа борчлубуз,- деп, белгили киши Баян айтханда, Гюржюню юсюнден хапаргъа тынгыларыкъла, аны унутханча, мудах халгъа кёмюлюп, Алапайны да эслемей, бозаны, сууукъ этни да унутуп кюйсала боламыды? Улхаргъа таулудан сюйюп тынгылагъан болурму?!

- Осман, жууугъум, бу жылтырауукъ затны хатасы бир эки жюз жылдан бизни ёмюрлюк тауларыбызгъа жетерин мен сезип кюйдум. Гюржюдеча, таулула да, байлыкъгъа итинип, къалала ишлеп, эки-юч къатлы юйле салып башларыкъдыла. Аллай юйледе жашагъан жигит жашлагъа бла омакъ къызлагъа уа алтындан, кюмюшден этилген затла тап жарашырыкъдыла. Аллай адамла уа, чабырланы тешип, чурукъла кьерге сюерикдиле. Аланы уа кийимлерине кёре ашаулары, ичулери да боллукъдула. Шёндю жокъ эсе да, артдаракъ табылырла аллай кийимле, ашарыкъла да. Аны юсюнден бюгюн сагъышланмасакъ, бизге тапсыз болур. «Къорасынла атала! Дуния накъут, лаулан ийис

этгенде, биз а чепкен къарыдан чыкъмай, таш уялада жашайбыз», - деп, бизге тырман этерле. «Аман кюн» деген ол заманда келир, - деп, Баян айыу таба бурулгъанда, арыгъан Алапай, боюнун ал аякъларына салып, кълккып тура эди. Олтургъанла уа, тынгыларыкълары келип, ашагъанны бла ичгенни арталда унутхандыла. Адам сёз кьошмайды, кишини сорлугъу да келмейди, къымылдагъан да этмейдиле.

- Жамауат! Анда мен кёп сейирлик зат кёрюп къайтханма! Ай юйюнге, таш ууатхан, зыгъыр элеген бир жерде жюз адам ишлей эди! Къара сахтияндан тигилген эки чурукъну жыртмагъанлай тогъуз-он жылны киерге болады. «Аллах! Бизни таулары тюбю бла тешик къазып, ары жанына ётерча амал болса эди! Сора, анда тауушлукъ жемишле, кёгетле бизге келип кълыр эдиле», - дейме ичимден. Ол жемишлеге уа «цийтрусла» деп, алан тилиндеча айталла! Мен а: «Бу цийтургъанлары кёбюрек берци!» - деп, Атаралча айтып, къапчыгъыма къуйдуруп, тургъан юйюбюзге келдим. «Ата, бу татыулу жемишлени атларына кълалай айтханларын билемисе?» - деп, кёзюме къарады Айза.

«Билеме, къызым, билеме. Алагъа «цийтургъалла» - деп, Атаралны элиндеча айталла» - десем, ол а, сабий бетчиги къызарып: «Да Атарал сени жашынг туююлмюдю?» - деп сорду да, кесимики болмагъанын сезип къойду. «Энди уа кълалай болсун? Тейри, кертисин айтып къоймасам, артда терк тюзеталмам», - деп ичимден, энди аты чыгъа келген жашны хапарын айтдым. Къызчыкъны бети жети кере тюрленди: къызарды, агъарды, кёгерди, дагъыда къызарды. Къызчыкъгъа керти суймеклик жаратыла келип, аллыма чыгъып кългъанын ангыладым. Мен, алтынчы он жылны санап башлагъан киши (Я Аллах! Кесибики кишилеге санагъаныбызгъа айып этме, къорунг болайым!), аны жюрекчигини сайлай билгенине асыры къууаннгандан, Атаралны келип кългъанына да эс бурмай, айта береме! Анасы бергенни айтырыкъ, энди аныча жаш мени аллыма келмез! Кесин манга эслетмезге кюрешип, шыбыртсыз чыгъып кетди. Аллах айтса! (Кишиле, хапарны алтындан башлап, къызчыкъны бетине къаратыпмы къойдум?) Аланы къадарлары бир эсе, ол экисин бирге кьошмай тынчаймам. Къызчыкъны ариулугъун айтып, сизге мен жетишдирам...

Кюнню батып кетгенине да къайгъырмай, Османлары тынгылайдыла. Юч къатындан бирин къатында туталмагъан мараучу Османны бюгюнча тынгылагъанын ким кёргенди? Ай, Осман, Осман!

- Къоркъма сен, Осман, бюгюн жыл санауунг къыркъ бешден атлагъан эсе да, жаным сау болуп, сени мен къатынсыз къоймам. Кесинге ушаш бир бёкем, сукъланчлы къызны алып келирме санга, - деп, лакъырда этип айтса да, Баянны сёзю кертини орунуна жюрюгенин тынгылагъанла ангылай эдиле.

Суусузла-Башы бла озуп батхан кюн къызыл къаялада арталлыда жарыкъ къоймай, чегет жанларында къарангыгъа кълдырды.

Болсада, уллу таш аллында олтурганланы туругъа кёллери бармай, Алапайны да сылай, Баян батырны улхарына тынгылайдыла.

- Ийманынг хақына, айт, Османнга къаллай къатын аллыкъса? – деп кюлдю Баяндан да озган чамчы Зута. Кюлгени да хычыуун.

- Узун чачлы, ат байлаучу кибик, къарыулу, сукъланчлы къыз дегенме да! – деп, кюлген да этмей, онг къолун ёрге тутуп айтды. «Туругъа заман болгъанды», - дегенни белгиси эди ол.

Атарал бир чапханлай юйге жетди. Эшик аллында жубана турган анасын кёрюп, къучакълагъан да этип:

- Анам, келдик! Ата, кишиле бла хапар айта, Уллу-Таш аллында къалгъанды. Ол да кёп къалмай келликди, - деп, юйге атлар-атламаз, эки жашны тышына чыгып келгенлерин кёрдю.

- Жашым, сау-саламат къайтханыгъыз ахшыды, къууанч хапарла келтире тур. Биз санга айтычу Асал бла Файрул атлы жашларыбыз а ма бу экисидиле, - деп, Атаралны алагъа жууушдурду. Къууанып, жашланы къучакъларгъа керилгенде, алада кесича ачыкълыкъны кёрмей, Атарал къолларын энишге бошлады. Жашланы халларын жаратмаса да, кёрмеген кибик этип:

- Келигиз юйге. Атагъыз да мычымай жетер. Ичинде сёлеширсиз, - деди аналары.

- Анам, мен атлагъа, бугъагъа да бир къарайым, атам алагъа жарсып тургъанды, - деп, Атарал бауда багъылган бугъаны кёрмей, секирип тышына чыгып, арлакъгъа-берлакъгъа да къарады, алай, болмагъан бугъаны къайдан кёрлюк эди! Ашыгып баудан чыкъгъаныча, муштухул юйге кирип:

- Анам, бугъа орунунда жокъду! – деди.

- Ай, балам, ай, жаным! Атанга не айтыргъа билмей, хайранма. Тюнене жашла кирип баргъандыла да, аладан юркюп, чынтдыны да юзюп, къачып кетгенди, - деди аналары, жарсып.

- Охо, анам, алай эсе, чапханлай барып, табып, атам кёргюнчю, аны мен сюрюп келейим. Бузоу заманында барыучу жерине кетген болур да, узакъ туююдю, - деп, анасыны жүрегин асыры жумушатыргъа сойгенден, жарты тешилген чабыр бауун къысаргъа да заманын къызгъанып, баш энишге уруп кетди.

- Жашла, этмегиз былай. Акъыллы болургъа керексиз. Сизни бу халыгъызны кёрсе, атагъызны жүреги къыйналыр. «Беш жылны киши юйюнде туруп, эс жыйгъаныгъыз бумуду?» - деп, ачуланыр. Тюненеден бери аууп турган сенекни ёрге сюеген тенгли бир зат этмегенсиз. Айып туююлмюдю бетигизге? – деп, аналары бугъа турган жерге барса – чындыны кесилип тургъанын кёрдю. Артха къайтып:

- Андан эсе, мен ёлге эдим! Бугъаны жибин нек кесгенсиз? Ата юйюгюзге этерик ахшылыгъыгъыз олмуду? – деди ана, жүреги асыры къыйналгъандан, сёзюн сёзге да тагъалмай.

- Сизни Атаралгъа энчи къарагъаныгъызны бизге элде

айтхандыла. Туугъан жашларыгъызны ары тюртюп, биреуню кимилдисин кьоюнугъузгъа кысып, сиз кимден не ахшылыкъ табарыкъсыз? – деген Файрул анасын сын кьатдырды. Аны ауузундан сёзю чыгъалмай, «тыкъ-мыкъ» эте тургъанда:

- Кесигизникилге эталмагъан ахшылыкъны башхагъа бергенликге, сизге элде ыразымы боладыла? – деген Файрул ананы арталлыда чёкдюрдю. Айтханын тюз сунуп, дагъыда кьатлап, беш жылдан бери кьакъды сёз эшитмей жашагъан анасы игида сындырып муратда аууз ачханлай:

- Анам, кьарачы, бугъаны тапдым! Чындыны кыйыры чырпылага илинип, кетер амалы болмай, ач болуп тура эди, - деп, ызындан келген думкьара бугъаны баугъа жыйышдырды.

-Хо, балам, хо. Атанг кёргюнчю тапханынг иги болду, ансы жүреги кыйналыр эди.

- Анам, Файруллары нек излемендиле? Ол алай узакъгъа да кетмеген эди. Чындыны да кыйыры кесилип турады, - деп, Атарал тарыкъды, жашла аллай иш этерле деп эсинде да болмагъанлай.

Жүреги сытыла тургъан ана айтылгъанны эшитсе да, тюзюн айтырыгъы келмей, тынгылап кьалды.

- Бугъаны нек излеменибиз бла сени чотунг болмасын, Атарал-кьаратал эсенг да! Тапдынг эсе, жерине такъ да, турмагъа кьой! Ансы сен кесинге асыры кёп жүкню аласа! – деди Файрул, арсар-бурсар бола кюрешмей. Атарал: «Былада менде болгъан оюм жокъду. Ол а жарарыкъ туююлду, Тейри!» - дегенни айтып ичинден, тышына уа сёз да чыгъармай, тилин тишлери бла кысып кьойду.

- Уллу жаш, терс сенсе. Этеринги билмегенлей, кесинги киринги биреуге жакъгъанынг а ненгди? Сени ол сёзлеринг атангы кьулагъына чалынмасынла! – деп, ана кьатыракъ айтды.

- Эшитсе – эшитсин! Андан кьоркьуп, кьалтырагъанлай кьачаннга дери жашарыкъбыз? Юй, мюлк, мал да бизникиле ушайдыла да! – деди Файрул. Сора, арлакьда кьапчыкыны сермеп алыргъа узалгъанлай, ол кьолгъа алай терк келип кьалмагъанын кёрюп, табаны бла урду. Аягъы ачыгъанмы этген болур эди: «Къуруп кьалсын юйюгюз! Ташланы бери кьуймасагъыз», - деп кьаргъады.

-Жаш, кесинге таянмагъанла бла асыры кёп кюрешесе! Тьярмы эдинг сёзюнгю? Кьапчыкыны табанынг бла уругъа, кьаргъаргъа да не ишинг бар эди? Ташланы ары сенми кьуйгъан эдинг? Былхымсыз! – деп, кеси ёмюрюнде ауур сёзю ауузундан чыкъмагъан Баллай, кьаты тепди. Арлакьда келе тургъан эрин кёрюп, басылды, ансы бу ачылгъанлай, ичинде кьайнагъанны бироз тегерик болур эди.

- Жашла уа келип турадыла да! – деп, ата кьолундагъыланы жерге салып, тобугъунда ёсдюрген сабийлерин бирем-бирем кьучакъларгъа хазырланды. Аталыкыны кьолунда Асал бла Файрул акьылдан толуп кьайтхан сунуп:

- Келчигиз бери, кьаллайла болгъан эсегиз да бир кёрейим! – деди

Баян дагыда. Жашла аталарын кучакълагъан этдиле, алай, алада кѳууанмакълыкъ, тансыкълыкълъ сезилмегенде: - «Мен а, Тейри, сизни мындан башха тюрлю адамла болгъан сунганма» - деп, ичинден айтса да, тышындан а: - О-о-о! Къаллай кишиле болгъансыз! Къара мыйкъларыгъыз, чырайлы санларыгъыз, - дунияны ёрун, кыбырын да билирге хазырсыз! – деп, омакъландырыгъа кюрешсе да, ата жашлагъа ыразы болмагъаны ачыкъ эди. Бюгюн айтылмагъан сёзле аны ичинден бир заманда тышына чыгъаргъа керек эдиле.

* * *

«Баянны сагъышы энди уа не болур? – деп сормайсыз.

Ол а танг эрттен, адамла юйлеринден да чыкъгъынчы, Леуан шыйыхны ташыны къатында олтуруп, сагъынган-къагъынган да этмегенлей, Суусузла таба къарап тургъанлай, Атарал юсюне чыгъып къалып:

- Атам, айып этме манга. Мен тюненеден бери жукъламагъанма, - деп, андан да ары айтырыкъ болур эди:

- Кесим билеме, балам. Мени сагъышым да олду. Сени къалай жашарынг мени оюмумдады. Былайда, бу сыйлы жерде айтама: жюрегинги къыйнама. Айтханыма боюн салып, алгъынча тынгылы, басымлы болгъанлай тур. Тюнеге айтышыгъыз мени башымда от жандыргъанды. Бугъаны къачханын, жипни кесилгенин, санга былхымсыз сёзле айтылгъанларын - барысын да эшитгенме. Аны къой, Алапайны агъачха жиберип къойгъаныма уа не айтаса? - деди Баян.

- Ахшы этгенсе, атам! Айлансын анда. Ол бизге келе туруп да? – деп, алгъынча кѳууанып айтса да, аны жюрегинде бир тыйгъышчыкъ тирелип тургъанын эслеп:

- Келе уа туруп. Айыу бизни ёмюрде да унутмаз. Алай, жюрегинде экили тамгъаны кетер. Алайсыз, сен кесим суйгенча ёсаллыкълъ туюлсе. Адамны эси-бусу, аягъы-къолу, жомагъы-тою да азат болгъанлай турмаса, акъылына, адамлыгъына да жарымлыкълъ тюшерикди. Жашла бла уа бирге ишлерсе. Ала санга, сен алагъа болуша, жарашып къазанлашагъыз, малыбыз, мюлкюбюз онгуна айланырла. Андан сора уа, къала да орнатып, атыбызны айтдырырбыз. Оюмну бек башын айтайым: таш къапчыкъны энди, башынгда угъай, сыртында жюрютюрюксе. Алгъынча, алагъа кюнден бир таш къошуп, ташланы саны, эки минг юч жюз отуз беш болгъанда, ол кюнню манга айтырса. Андан арысын а, ангылагъан болурса, Аллах айтса, биягъы Тыфыл Суугъа, Герийлагъа да барырбыз. Ариу Айза уа, бютюнда тап ишленип болур, аны да кёрюрге, - дегенде, Атаралны бети жарыды, аз ышарып, атасыны чыгъа тургъан хазырларын тюзетди, бёркюндеги къаты кѳаураны да кетерип, аны, сол жанында чёкдю.

- Жашым, билемисе, сен къатымда болсанг, мени башыма

кѣп тюрлю ахшы затла келедиле. Айзаны бютюнда омакъ, кюле, лакъырда эте, сени уа бюгюнден да къарыулу, айтхылы, оюмлу бола баргъаныгъызны кѣреме. Бир адамгъа ол затланы азмы сунаса? Бюгюн а барып, малларыбызны да кѣрейик, бичен ишлер жерибизге да къарайыкъ. Таначыкълагъа уа тансыкъ болмагъанмыса? – деп, Баян ѳрге тургъанда, тау башындан кюн къарап, кюнлюмлени жарытып башлады. Аланы, эки уллу адамны, ашыкъмай баргъанларына къарагъан да кѣлге асыду.

- Жерни башында жюрюген, тюбюне тюшгюнчю, этер ишин, жашар журтун битдирип, халкъ эсинде сакъларча бир затны болдуруп къоймаса, аны кѣрген кюню бошду, - деди Баян.

- Алайчыгъын толу ангылаялмадым, атам! – деди Атарал.

- Тюшюндюрейим. Мен, сен да айта туруучу Думаланы жырын Зан-Тууду деген бир киши такъгъанды. Жырны халкъ, унутмагъанлай, айта да сукълана, Зан-Туудуну эсге келтирип турлукъду. Ол аны бла ѳлюмсюзю. Сени атынг дуниягъа билинирча гѣжеф эталсам, бир ариу кызны, Айзадан сыйлы кыыз а болмаз, санга алып келсем, мени да бирле ауузларында сакъларла. Тейри берип, санга да эки-юч жашчыкъ туусала, ала уа мени тобугъумда ойнасала, биз къарт болургъа, ала да бизни ийнакъларча болсала, кѣрген кюнубюз зырафына кетмез сунама.

* * *

«Къатында олтургъан кызны этегине къолу бла тийгенден эсе, аланлагъа тау башындан дюле хансны алып келген тынчды», - деп, бурунгулула айтыучулай, Айзаны этегине тиялмагъан Атаралны жаны-тини да Тау-Артында, бютюнда баянны сѣзюнден сора, суймекликге байланып, энди уа ычхыналмай къалды.

* * *

Асал бла Файрул алда, аланы ызларындан Атарал бла Баян къош таба тебирегенлеринде, биргелерине не ат, не ит кѣрюнмегенлерине угъай, къапчыкъ бла ташланы кѣтюрюп, инбашында ойната баргъан Атаралгъа сейирсинип къарагъанла:

- Баян энтта да бир тюрлю оюнла чыгъармаса кѣрюрсюз. Атарал къолуна тюшгенли, ол биле-биле жангыргъанды. Таланнган, кече, кюн да анга къайгыргъанлай, юйретгенлей, этерин кѣргюзтгенлей турады!

- Хар элде окъуна аллай бирер адам болсала, дуния ахшыгъа айланыр. Атарал тау артында кытып алгъан башлыкъ бла бир алтынны Мызыланы къатынсыз Османнга нек бергенин а билемисиз? - дегенча хапарланы кими тюз, кими уа семиртип жая эдиле.

Былхымлы киши, Мызы улу Осман, жаш гѣжефни кытып алгъан мюлкюне жолла, кѣпюрле ишлетиригин а хазна сагъынмайдыла. Алсын Осман къатын, къоратсын алтындан, жарысын жюреги

– аманмыды ол? Болмайыкь биз заран, суюйк бир бирибизни, кюлейик, ойнайыкь бирге, болушайыкь кьатын, кьыз алыргъа, эрге, тѳрге барыргъа да. Алай ахшы болмазмы?

* * *

«Нарт эсенг, хар заманда хазыр бол:

Айтханынг, айтырыгынг да белгили болурла», - деген сѳзню эсине тюшюрюп:

- Баян! Айыулары жукълатыучу киши, бизге жол чыкьгъанды! – дегенни айтып, кесинден да эрттерек туруп, Осман келди да, ашыкьмай, салам берди.

- Не болгъанды? Хатадан Аллах сакъласын! – деп, чабырларын да миделинден шыртрай, арбаздан тышына атлап, жарыкь бетли кишини кѳрюп: - Сау кел! Халынга кѳре – хата жокьду да? – деди Баян.

- Тюз сезгенсе. Бюгюн жангы кѳпюр бла ѳтюп, Абандылагъа барлыкьбыз. Аланы Гени атлы кьызларын келтирликсе, - деп, Мызы улу уяларакь айтды.

- Эрттерекден да ма алай этерге керек эдинг. Аллах ыразы болсун, къалай ахшы иш мажардынг! Иги кьызды. Аны санга Тейри сакълап окъуна тура болур эди. Мени хар заманда ма аллай жерлеге чакьыра туругъуз! – деп, ызына къайтып, жашлагъа оноуун айтды да, хазна мычмай, тор ажирге жер салып, жолгъа чыгъарды.

Ол сѳзден башланып, Осман да юйюрлю, жерли болду, Мызылагъа огъурлу келин жарашып, бир жылдан сау суюкли жашчыкь тууду. Анга бешик ишлеп, юч тѳгерек ташчыкьны да кѳк чалыу бла баш жанына тагъып, Баян Османни юйюне элтди. Алайда бу жырни да кеси этди:

Жашчыгъымы аты болсун Атарал,
«Ишлеп бердим агъач бешик, жат алай.
Ойда, балам, тойда балам, кел бери,
Санга айтдым ариу сѳзню мен энди!

Жукъла, жукъла, жукъла, бала, Атарал,
Баш жанынгда ташчыкъланы санаял.
Уянсанг – кюле-кюле, жубанырса,
Гени атлы ананга къууанырса.

Айда, балам, Атаралым, олтурчу,
Туу Османни юйюн кюлюп толтурчу.
Жашым ѳссюн бешигине къууанып,
Жилимасын, минчакь бла жубанып».

Сора, ийменмейин, узун тартып жырлады, жаш кьатынлары да

кюлдюрдю, жубандырды.

- Гитче Атаралчыкыны уа, атасы ишлетген кёпюр бла ётюп, жау, бишлакь ташыр кюнлери кёп болсунла! Атасыны халал кыйынын жюрюталсын, эл аллында ийнакълансын, чагъыдыйны ёзенледе чапдыралсын! – деп, алгъыш этди.

Къыркъжыллыкь Османни кёлю таула тенгли болду. Ёрге туруп, Осман, Атаралны къаты къучакълап:

- Санга ушагъан бир адамы болмагъан эл тюп болуп къалмай къалай туруп?! Сени эсиме келтиргенлей турсам, хар заманда жолум болады! Биз сенсиз къалай жашар эдик? – деди.

Толу бетли, келишли Гени не затланы оюмлагъанын билген кыйыын эди. Алай эрини Баянча нёгери болгъанына къууаннганы уа керти эди.

* * *

- Ата, бюгюн къаллай ишни мажарсакъ сюесе? – деп сорду Атарал.

Аны къара мыйыкъларына алыкъын жюлгюч жетмегенди, алай биле-биле узун да, бёксюмлю да кёрюннген жаш энди керти гёжефге ушагъанын хар ким да айта эди. Ызындан къарап: «Тфу-тфу!» - деп тюкюре эдиле. Къапчыкь бла ташланы кётюрюп озгъанын кёргенле энди, кюлген угъай, сукъланнган эте эдиле. «Бизни жашларыбызны да алай юйретсе уа не боллукь эди?» - деп, жел ызындан сёлеше эдиле. Атарал а ташланы эрттенликде къошха, ингирликде уа юйге кёрюрюп келе эди.

- Байрым кюндю, жашым, бек огъурлу кюн. Бу кюн бир бек уллу ишни не ёнчелеген, неда хыйсаплагъан этиучюдюле. Не ючюн сордунг аны? – деди Баян, отун жаркъаны юсюнде метекени созулуп баргъанына сейирсинип къарай.

- Къапчыкъдагъы ташчыкъланы саны эки минг бла юч жюз отуз беш болгъанды. Бу ташны уа къапчыкъгъа атаргъа кёзюм кыймай, къолума алып келеме. Кёрчю муну, бир тюрлю затды! – деди жаш.

- Аны мен билеме, балам. Сен кётюрюп айланнганлыкьгъа, санын а мен да унутмайма. Алай, атабызны къарындашы Бегин ёлгенли эки ыйыкь озмай, биз жолгъа чыгълмабыз. Ары дери уа кюн да бузулур, сууукь келир, ауушдан ётген да кыйыын болур. Андан эсе, келир жазгъа кесибизни хазырлайыкь.

Тау артында бизни сакълап турлукъларын билип, мен аты чыкьгъан мараучу Темирни жибергенме. Тау, аууш да тыялмагъан, женгил аякълы Темир, Герийлагъа да къайтып, хапар алып келир, - деп, Баян бир жанына къарагъанда, метеке жаркъадан тёнгереп тюшдю. Баян, жаркъаны Атаралгъа бере, айтды:

- Муну кёремисе, шытысы тауусулгъанлай, тюшдю да къалды.

- Нек болду алай? – деди Атарал, ийилип, метекени къолуна алып.

Метеке аны кьолунда сюркелип башлады.

- Некми? Кьургъакъ отун метекени шытысын жутуп кьойду. Шытысына жабышып жюрюген кьуйрукъ кьабынны башха амалы жокьду.

-Ташда баргъанлай турады да?

-Хоу, ташда барлыкьды. Кесинг оумла: таш метекени шытысын эмемиди? Ташда, бютюнда сууукъ ташда, ол узакьгъа барлыкьды. Метеке, азыкь излей, кече нек чыкьгъанын а билемисе?

- Угъай, ата! – сейирсинип жууаплады Атарал.

- Салкьын кече метекени шытысы кепге жетеди. Узагьыракъ барып, ашап, суу ичип, жерине алай кьайтады. Биз алыкьын аны да хыйсапламайбыз.

- Адамла метекени нек сьймейле, ата! – деп, дагьыда сорлугьу келе, башы сагьышха кьалып, жаш кьапчыгьы бла ташланы кетюрюп, жолгъа чыкьды. Таш кьапчыкьны кетюрюп айланганлы жетинчи жыл барады.

- Керекли, керексиз затланы адамла алыкьын барысын билалмайдыла. Метекени адам сьймез жери жокьду. Айтып кьояйым: аны жауу, тытысы да дармандыла. Мараучула, уучула уа, метекеге кьарап, таугъа ёрлерге юйренедиле. Жалан аякьлай неда мылы чабырла бла кьаялада айланыргъа тынч болады, - деген Баян, Алапайны кёрюп, терк атлап тебиреди.

Иесин эслеген айыу кеси чабып аллына чыкьды.

-Алапай, ариуум, кьалай тураса? Нек кёрюнмей айланаса? Нёгеринг а жокьмуду? – деп ийнакьлады, кьучакьлады, кёзюн, башын да бёркю бла сылады. Артмагьындагьы азыкьларындан ашатды.

- Ата, боюн жанында жарасына кьарачы, суу чыгъа турады!?! – деп, Атарал Алапайны ал аягьын кетюрюп кьараса, кьурт этип, иринден толгъан жерин кёрдю.

-Аллах кьыйнарыкь, ким эсе да чыгьен бла ургъанды. Барчы, арлакьда мурсаланы башларындан жулкьуп кел, - деди да, кьаты, кьургъакъ агъачдан ийне этип, чанчып-чанчып, айыуну кьуртлары чыгъарып башлады.

Акьыллы жаныуар, адам этген хайырны ангылап, тепмей, сынсымай, тыншчыкь турады. Кьуртланы кетерип, иринни сыгьып, мурсаны сууун тамдырып, юсюне туз кьуйду. Бираз кьарап турду да, кенгерген жараны кьодана халы бла тикди.

Айыу кьууаннганча, ахшылыкьны ангылагъанча, адамны адамдан айыра билгенча эди. «Энди уа мындан кьалай айырылайыкь? Адамны амамын Тейри урсун!» - деп, Баянны кёлуне алай келди. Айтылгъан сёзюно эшитмесе да, аланы кюнлерин аягъанча, артына кьарай да, бара, мурулдагъан ауазы чыгъа, айыу чырпыла ичине ташайды.

- Кьалай ахшы этдинг, ата. Энди сау болур да? Бюгюннге дери бизге кёрюнмей нек тургъанды? – деп, Атарал жарсып-жарсып сорду.

- Аны узагьыракьда юйюрю барды, ансы ол бизге кёрюнмей

турмаз эди. Сора жараны терсейирин да ол кьайдан билсин? Бир-эки ыйыкьдан энди сау болур. Ары дери ол энтта бизге бир кёрюнюр, - деп, кечирек да келип, сауулуп кыстала тургъан ийнеклени кёрдюле.

* * *

Къош аллындагъы къалын мурса да чалынып, парий да кьуйругъун булгъай, баян бла Атаралны алларына келгенде, Осман, Файрул эм Асал да кенгирекде кёрюндюле.

- Баян! Сююнчюнг мени! Герий салам айтдыргъанды! Айза уа барыгъызны да бек соргъанды! – деп, кенгден кычырды.

Османча адамлагъа къарасанг, дуняны магъанасын теренден ангылайса. Аны келишине къара: кюле-кюле, ауузу бла кёзлери бирден сёлеше, иши тынгылы, атлашы базынгылы, къатында бироз олтурлугъунг келеди.

- Ай, сау келе тургъун! Юйюнге да къайтхынчы, мени малларымы жокъладынг. Менден къайтмаса да, Аллахдан къайтсын, - деди баян, сора Атаралны ташдан толу къапчыгъын алды да, бир женгил затчыкъныча, арлакъгъа салып, юсюне олтурду.

- Осман, олтур къатымда. Бу хырык сени атанг Алакёзню да кёргенди. Айт Тау артындан хапар, - деп, Баян тынгыларгъа хазырланды.

Атарал а, арлакъгъа кетип, Османни мужурасын кёлуна алып, бура-сылай кетип, сызып жиберди да, тюшген жерине чабып кетди. Асал бла Файрул да, терлегенлери келип, чертлеуюк чыбыкъланы кётюрюп, арлакъгъа атдыла.

* * *

Баянны кесини эки жашы бла Атаралны орталары сууукъсурай, амандан хадагъагъа кете баргъанына къарап, сёз айтыргъа уа базынмай тургъанлы юч жылдан атлап баргъанда:

- Сени тёзюмлююгюнге, акъылынга сейирсинедиле, адамлыгъынга сукъланадыла. Алай, Баян, айт манга: Файрул бла Асалны Атарал бла жарашмагъанлары не хыйсапданды? Менден бек сени сюйген бу дуняда болмаз. Сени ич сырынгы уа мен да билалмайма. Алагъа къарачы – экиси бир жанында, жангыз Атарал аладан кенгирекде. Бу хал мени жүрегими къыйнайды, - деген Осман ахтынды.

- Жанынгы къыйнама, мараучу, къачып баргъан маралны ызындан къарап, ышара билген кишини баласы. Биз Тау-Артына барып къайтхандан сора, жашла кеслери жарашырла. Сен мени тёзюмлюге санай эсенг, мени бла бирге ол кюнню келирин сакълап жаша. Ныгъышлагъа бар, тынгыла, сёлешген да эт. Бизни юсюбюзден къалай, неле айтханларына уа къатышма, тёзген эт. Мен да алай эте жашайма. Бюгюн андан кёп хапарны сен менден излеме. Артда уа... тёзалырма ары дери мен да! Тынгыларса сёзюме. Къапчагъайны

төппесинден кычырырма, Оллахий!

- Баян-батыр! Ол сёзюнгю бюгюн айталмаймыса?

- Угъай! Аланла туумагъан сабийге ат хазырламагъандыла! – деди Баян.

- О-о-о, Тейри! Баянны Гюржюге барып къайтыр кюнн терк жетдир! – деп шыбырдады. Жууугъуракъдагъы Атарал окъуна эшитген болмаз эди ансы, ючюсюнден бири да къарамады.

-О-о-о, Осман бай! Тейрини къулу! Ол кюн терк келип къалгъандан эсе, аны келирине ийнанып: «Келеди-келеди, келсе уа не береди?» - деп, къууанып сакъласакъ, кесибизге алай ахшыды! Къууанчны сакълап жашагъан адам терк къарт болмайды, – деп, Баян кёзлерин кыса башлагъанын эслеп, юсюне жамычыны жабып, Осман чалман эшерге кетди.

* * *

Жукъудан къанып, уяна тебирегенинде, къойла орунларына жыйылып, ийнекле сауулуп, сют да къайнап, хар зат да хазыр болуп бошагъандан сора:

- Файрул къошда къалып, сууугъан сютню басдырып, бишлакъланы да чыккырлагъа жыйсын. Биз а юйге барайыкъ, - деп, Баян алларында тебиреди.

Атарал юйренген таш къапчыгъын кётюргенде, Осман ышарды.

- Бош ышараса, Осман бай, Тау-Артына бизни бла келликсе да, Атаралны оюнун анда багъаларса. Ары дери уа аны иши ма алай боллукъду. Жашауну сейирлик тамгъасына жетерге башха амал жокъду, - деп, Баян Османни инбашына къакъды.

* * *

Ол жыл Чегем ауузунда кыш сууукъ болмады. Жаз башы уа терк келип, малланы гимхотлары кырдыкга илине башладыла. Думаланы адамлары сабан тойгъа хазырдыла: къатынла бозала биширип сюзгендиле, учала биширилгендиле, Къабартыдан, Къарачайдан, Дюгерден эм Ногъайдан да атлыла келип, пелиуанла, гёжефле да тамашалыкъ таулагъа къарай айланадыла. «О-о-о, Тейирини оноуу бузулмай, Голлу ариулукъну, жигитликни сакълагъанлай, Апсаты да малларына къоркъмагъанлай, Сабан тойла жыл сайын да бола-бола, жашау алай барып турса!» - деп, хар кимни да кёлуне алай келеди.

- Чегемлиле! Айыуну кесин кёргенден сора да, ызын излеген кишилени жашлары! Сабан тоюбузгъа келип къонакыгъа, бизни адетибизге, тоюбузгъа къарап, адамлыгыбызгъа багъа берликдиле. Ариу кылыкълы, жыр тамгъабызгъа, сөйдюмлю кызыларыбызгъа, сөгюусюз ёсген жигит жашларыбызгъа къарарыкъдыла. Аны ючюн а сиз къонакылагъа хурмет этигиз, гыржыныгызыны бла айраныгызыны кызыгъанмагызы. Къууанч Тейриден келеди. Ол къайтып да Тейриге

барады. Аны эсде тутханлай, тепсеп, жырлап, кесигизни сынагъыз, тутушханда уа, хорларгъа итинигиз, чагъыдыйланы учханларына къарагъандан сора да, кесигиз юйретген атланы жюрюшлерин таплагъыз. Жигитлик, усталыкъ, адамлыкъ да алай жашайдыла! – деген Осман, ортагъа чыгып, акъ гюлмендили кызыны тепсерге чакъырды. Мандайланы Эслини кызы, тепсегенин бузмай, аякъ алышы къанкъазны тебиуюне ушай эди. Тепсеучюле, бири бирин алышып, уллу къууанчха жол ачдыла. Тепсеулени барындан да бек къарагъанла «Думала тебиу» бла бирге аны жырын Атарал айтханда ыразылыкъларын: «Жырни тауушу бла бирге аякъ алыш, адамны кёлюне къалай тап жарашады», - деп билдирдиле.

-Адамла! Ай жарыкъда ындыр басхан кишилени жашлары! Энди уа гёжефле жыгъышырыкъдыла. Атаралгъа тенг болуп ким чыгъа эсе да, жыксса - саугъагъа акъ башлыкъ, андыз жамычы эм беш алтын сом аллыкъды! – деп Осман сёлешгенден сора, ойма⁷ тауушсуз болду.

- Мен тутушама аны бла! - деди къара шинли, уллу санлы жаш.

- Къайсы элденсе? Не жерлисе? Айып этме, аны да айт, адет алайды, - деди Осман эген.

- Малкъар ауузунданма. Мысакъланы Къара-Бийди атым, - деди жаш.

Ол сёзлени эшитгенде:

- Аны мен таыйма. Бу аты чыкъгъан батырды. Къара-Бий бла Сары-Бий деп, Малкъарда эгизле ёсгендиле. Бу жерде аланы жыгъарыкъ адам табыллыкъ туююлдо. Тутуша да кюрешмегенлей, мен анга женгдиреме. Сиз а, аны къаруун сынар ючюн, пелиуан ташны берип, атмагъа къоюгъуз, - деди Атарал.

Сёз айталмай, сейирсингенлей, думалачыла танг кесек заманны турдула. Алай Атарал, эки атлап, Къара-Бийни аллына барып, къучакълагъандан сора, къычырыкъ, хахай тауушла къаялада Ойтону уятып, дуния сейирликге айланды.

Осман эген, къучакълашханланы къатларына барып:

- Оллахий, Тейри! Сени тюшюмде, тюнюмде да кёрмегенме, алай, кёргениме уа къууандым! Оллох! Къаллай келбетли жашса! Сен жашагъан жерге Аллах берекет берсин! Къыйналмай келалдынгмы? – деди.

Къара-Бий ышарды да, башы бла хоулады.

- Сени хапарынга юйде тынгыларбыз. Шёндю уа, инбаш ташны ат да, халкъны ыразы эт, - деп, айгъа ушаш, тегерек, уллу, жер бетли ташны аллына салды.

Къара-Бий, ташны, тюбюнден онг къолу бла тутуп, ёрге алды да, къыйналмай инбашына салды. Сора жеринде тургъанлай, энишге ийилгенча этип, ташны алгъа тюртюп жиберди. Барып ёнчеледиле.

⁷ Ойма⁷ – батыу жер, тегерекден олтуруп, сюелип да къарарча, тап, жумушакъ жер.

Дагыда атды: таш игида арлакъгъа тюшдю.

Къара-Бий бир кесек къарап турду да, ташны эки къолу бла къагып-къагып, сылап-сыйпап кёрюп, жерине салды. Адамла таш барыр жанындан кетип, кенг турдула

- Он атлам! – деп билдирди Осман.

Ташны Атарал атды.

- Алты атлам! – деди тюзлюкчю.

Андан сора тутуш атышыугъа айланды. Кёпле къарыуларын сынадыла. Алай тёрт атламгъа да жеталмады.

Къара-Бий ташха экинчи узалгъанда, чибин учса да эшитилирча, шош болду. Жел да урмагъанча, сууну тауушу да жутулгъанча, адамла былайда эрттеден жыйылып, сакълап тургъанча эди.

Уллу къара ташха сол аягъын салып, андан артха секирип, Къара-Бий ташны тюртюп жиберди. Алгъын белгиден юч атлам арлакъда тюшген таш, тепмей, жерге жарашып къалгъанда: «Тюшген ташча», - деп, сейирсиндиле.

Ташны алып, энди кёпле да атып кёрдюле. Алай, беш атламгъа да жетдирилмай, ачысунуп къалдыла.

Ташны экинчи да алып, Атарал атды. Ол да биринчи белгисинден жалан эки атлам озду.

- Жашла, къарыуугъуз жокъ сунуп, ёпкелеп къалмагъыз! Къарыуугъуз кёпдю сизни. Аны сиз кюн сайын ийлерге, ышылыргъа, ташха кесигизни жарашдырыргъа, атышыуну сюе барыргъа керексиз. Къарыу алай ёседи, - деди Къара-Бий.

- Энди, Баян, кёлюнге тиймесе, айыуну манга жибер да, тутушуп бир кёрейим. Алагъа мен жолугъа тургъанма, алай юйренмеген айыула хорлатып къоя эдиле, - деп, Къара-Бий кесин Алапайгъа хазырлады.

Атаралны къарыууна, ёсююне къууана, сейирсине келген думалачыла, Къара-Бийни суюп: «Тейри, быллай адамны уа кёрмеген эдик! Къарыуунг, саулугъунг бла кёп жашагъын», – дедиле. Алапайны оймагта кёргенлеринде уа, гюрюлдетип, къарс урдула. «Не болур! Къайсысын хорлар?!» - дедиле.

Айыуну бошлап, Баян, ызындан къарап:

- Къара-Бий, эслеп тутуш! Алапайны кёлюне тийме, ёпкелерге бек байтамал болуучуду, - деди да, Къара-Бийни къалай этерине тюрслеп къарады.

Эген а, айыуну къатындан арлакъгъа кетип, халкъгъа алыкъын белгили болмагъан гёжефни жуукълашмагъа къойду. Айыуну хорларына къарагъанла ишексиз эдиле. Аны ючюн а, жарсып: «Харипни жыргып къоймагъа эди», - дедиле. Ол заманда Къара-Бий бла Атарал тутушдула. Алай айтхан тюз болмаз эди: айыу адамны къучагъына сыйындыралмады, ёрелешгенде, ала экиси да тенг окъуна кёрюндюле. Алайынлай, Къара-Бий артын айыуну аллына айландырып, аны ал аякъларын къолтукъларына къысып, алгъа

бюгюлюп, сырты бла тёнгеретип, жерге урду. Айыу, кьатыракъмы тийген болур эди да, «хып» деп, бауур таууш этди.

- Къара-Бий! Андан ары кюрешме! Сен хорладынг! – деп, Баян эгенден да алгъа кычырды.

Айыуну ычхындырып, ёрге турмагъа кьююп, Къара-Бий аны кьучакълады, бетин, боюнун да сылап:

- Муну былай юйретген Баян жашаулу болсун! – дегенде, оймагдагъы халны айтып ангылатыргъа кыйын эди.

Жыгъылгъан айыу ючюнмю, кьарыулу Къара-Бийни эржюреклиги ючюнмю, огъесе адам бла жаныуарны келишалмагъанлары ючюнмю – айтыргъа базынмайма, алай, адамланы кюле, жилямукълары бла кёргенде уа, кёлге хычыуун эди.

-Адамла, кешенеде жатхан сыйлы адамларыбызны туудукълары, кюле, ойнай да билген аланланы учхунлары, ашатмай-ичирмей хапар сормагъан кишилени жашлары! Бюгюн, бу сыйлы, сыйкъан жерде эсиме келгенни айтама: келигиз Атаралны Тау-Артына элтейик? Бу халы бла аны жыгъарыкъ жаш анда табылмас сунама, - деп, белиндеги башлыгъын тешгенде, Баян, кьатына келип:

- Къара-Бий. Айып этмесенг, сени бла тутушуругъум келеди. «Баян тели болгъанды», - деп, къарагъанланы кёллерине келмесин, - деди да, деу Къара-Бийни жылы кёзлерине къарады.

- Эшитгенбиз сени «кысыр ташынгы» хапарын. Биз атхан таш олду. Бу ташны сен жыйырма жыл мындан алгъа онбеш атламгъа аталгъанса. Мен а отузжыллыгъымда, бюгюн, аны онюч атламгъа жетдиралгъанма. Сени ол замандагъы кючюнг менден эркин эди. Биз, ары жанлыла, сени кесинги кёрмегенлей, алгыш эте жашайбыз. Мен бери сени кёре келгенем, ансы сабан тойдан хапарым жокъ эди. Сени былайда манга жолукьдургъан Тейриге шукур болсун! Да сора мен аллай киши бла анга алтмыш жыл толгъан кюн кьалай тутушайым? – деп, уллу кьолларын кенгнге жайды.

Къара-Бийни халында адамлыкъны бла халаллыкъны эслеп: «Игисагъан, тутушургъа унамаса эди!» - дедиле.

- «Баян-таш» деп, дунягъа айтылып кьаллыкъды. Аны халкъ айта да, атадан балагъа кьалдыра барыр. Мен бюгюн ол кишини кьучагъыма кысып, бюгерге кюрешсем, Уллу тейри мени санларымы кьурушдуруп кьоймазмы? Угъай, Баян киши, кысыр ташны иеси, мен сени бла тутушаллыкъ туююлме. Сен Къара-Бийни алай ангыла, - деп, арлакъда сюелип, ал аякъларын кёкюрегине кысып тургъан Алапайны кьатына келгенде, адамла анга айтхан сёзледен эсе, аланы ыразылыкъ халлары кёп затны юсюнден сагъышландыра эдиле.

Адамлыкъ хар кьалайда да эсленмей кьалмай кёреме! Кеня эрттегиле бери кьайтмасынла: «Эр кёрсенг – келбет сорма, гелеу кёрсенг – жер сорма», - деп, тюз айтхан эселе!

Думала Ариу жерди. Бир минг жылдан кьалай тюрленир Думала? Анда жашагъанла (къарачай-малкъар) алан тилин унутмай жашарламы?

«Унутмазла! Жер, таш, адам, баян, азан, ауаз», - деген сёзлени жер жутуп, адамланы харип этип кьоймаз. Минги тау, Кьапчагьай, Коштан тау, Дых тау, Мусос тау, Сьуйюншланы Мусос, аны кьошу, Баян киши, Атарал да унутулмазла», - деп, кьулагьыма таууш келди.

Баян, Осман, Кьара-Бий эм Атарал экинчи кюн Тау артына тебирегенде: «Ахшы жолгъа! Кьууанып кьайтыгьыз!» - деп, думалачыла ашырдыла.

* * *

- Ата, бюгюн кёлюм кётюрюлюп, жүрегим бир ахшы зат излегенча болуп турама. Ол алай нек болур? – деди Айза аппасына. Сора, Герий жууаплагьынчы, арлакьда кьайнай тургьан хуппегини булгап кьайтды да, аны кьатында сюелди.

- Адамны халы алай болса, жүреги кьууанча тартынса, хар зат да тынч болуп кьалгьанча эсе – юйге сыйлы кьонакь келеди, неда кьонакьла кёп боладыла. Кьызым, ма алай болады! – деп, Герий Айзаны кёзлерине кьараса, алада керти кьууанчны кёрдю.

Айзагьа жыйырма жыл толгьанды. Ол энди кёркемли, сылыу, саулукьлу, хар неге да кьолу жарашхан кьызды. Аны кьара-кьолан жыйрыгьы ёшонюн тартып, арт бёксюмюн кьысып, сукьланчлы кёрюндюреди.

Жаланаякь, жукьаргьанбет, ариубурун Айза атлагьаны сайын бир жумушну мажарып, жырлап, арбазда айлана тургьанлай, кьабакь эшик кьагьылды.

- Юйдебиз! – деп, тышына кьыз кеси чыкьды.

Аны аллында сюелгенледен экисин Айза кёрмегенди, артдаракьдагьы экиси уа: «Ой, Аллах! Аны жүреги излеп тургьанла: - Баян – атасы кибик кёрген багьалы адам, Атарал – дуняда аныча акьыллы, этимли, сьойдюмлю жан кьайда!» Кьычырып кьояргьа аздан кьалып:

- Баян, сизмисиз?! – деди Айза.

Аны кьучакьлады. Атаралгьа, жүреги бек тартса да, эслемеген кибик этип, Османнга кьолун узатды, аны ызындан Кьара-Бий бла саламлашды. «Сени уа кьалай этейим?!» - дегенча, уяла-кьызара, бек артда кьолун Атаралгьа узатды. Жумушакь, акь кьыз кьол гёжефни кьолун кюйдюрюп кьойгьанча эди. Баян бла Атарал таныгьан арбаз кенгирек, арлакьда кьарт кьоз терекни да кюнбатханнга айланган уллу бутагьы сынып, парий да жокь.

Жюзжыллыкь Орасан улу Герий, чыгьа келип:

- Сау келигиз, таулада айланган кьонакьла! – деп, Баянны саламына жууап этди да, кьалгьанлагьа да кьол узатып, кьонакь отоугьа чакьырды.

Тау-Аллындан келген уллу айлау⁸ адамдан толду. Терк окьуна

⁸ Айлау. Уллу отоу. Хан айлау - жюз адам эркин сыйынган жер.

ашарыкъ, ичерик да тепсиле юслерине ташылдыла. Алгъыш айта, жыргъа, жомакъгъа да тынгылай, Герий кеси айтды:

Баян бай десем, жюрегинг аурумасын. Сен керти да байса, сырлыкъырлы адамса. Атаралгъа салгъан къыйынынг бу дуняда эсленмесе да, заман жели сюрюп кетмей, халкъ ауузунда сакъланып, санга Ойто тауушу бла къайтыр. Тёрт жылгъа уа жаш ёгенди, къарыулу болгъанды, сюеги-саны да къатхандыла. Энди ол, мен кёрюп турама, керти алан болгъанды. Ай, жашлыгъ а! Анга сен салгъан акъыл, юйретген амал, жашау жорукъну ангылауу насыплы эшигин ачарла. Ол насыпны ангар Аллах къызгъанмасын! Баян, сен а биягъы жашны сынаргъа келгенсе да, анга да Тейри болушсун!

- Ай, иги аууз ачылсын санга! Бу жол бизни муратыбыз башхады. Мараучу Осман, Къара-Бий батыр да аны ючюн келгендиле, - деп, къым-тымыракъ этди Баян.

- Эй-а! Андан да уллу ишигиз барды сора? – дегенни айтып, Герий кюле-ойнай тургъан къоншуларына къарады.

Ала да жгъал-мугъул этдиле, бютюнда жарыдыла. Тау аллында жюрюмеген ичги-чагъыр къолдан-къолгъа ётеди. Аны татыуун бек алапат билмеселе да, Къара-Бий бла Осман къызаракъ болгъандыла. «Тартыгъыз! Татлы, шербет сууду бу», - деп, ары, бери жанындан да сёлешип, жюреклери, кёллери да ачылып къалды.

- Айт аны да. Патчахны къызын тилей келмей эсенг, къаллай ишди ол а? – деген Герий, къонакъланы тынгылатып, сагъышлыракъ этип къойду.

- Энди аны уа мараучу Осман айтсын, - деп, Баян, ары жанына къарады.

- Герий эфенди, сиз муслийман диннге къуллукъ этмей эсегиз да, алай айтыргъа эркинме. Кимни бек сюе эсенг да, анга бизде алай айтадыла. Герий, сени жашынгдан туугъан къызчыкъны, ариу Айзаны, Атаралгъа тилей келгенбиз, - деп, Осман сёзюн бошагъандан сора, Герийни халы башха тюрлю болду. Къолундагъы агъач аякъны уллу, гырхы къоллары бла ары, бери да буруп, нени эсе да излегенча, тегерекге, башха къарады.

- Анга уа не айтхын? Ожакъдан къурум тюшгенлей. Ол сёзге бу ингирде жууап берген къыйынды. Танг атсын, юйде да кенгешейик. Сора жууапны алай берирбиз, - деди эсли къарт.

- Сен а не айталлыкъса, жюйюсхан Къара-Бий? Атларыбызны жюклери ауурмудула? – деп, Баян аты чыкъгъан батырны сёлешдиририн сурады.

- Бизге жангы кире келген динни хакъына, ол ишни артха атаргъа жарамаз! Быллай жерде оноу эте, «сюеди-суймейди» деген сёзю да эслерге керекбиз. Атаралны жюрегине суймекликни учхуругъу тюшюп, кюйдюре тургъанын мен билеме. Баян аны кимден да эртте сезгенди. Малы, мюлкюн да къююп келген кишини бюгюн андан уллу иши жокъду. Сиз, гюржюлюле, биле болурсуз. Атарал Черек

боюнунда Боранны юйюнде туугъанды. Онбешжыллыкъ заманындан бери Баянны къолунда ёседи. Анга аталыкъ этип, айыбын, уятын да боюнуна алып, дунягъа билдирди. Бир бёлек жылдан аллай жигитге жыр да тагъарла, сёзюне да тынгыларла, ныгъышха чакъырып, хапар да соруурла, - жашау алайды. Атларыбызны жюклери да, Баян эфенди, ай жарыгъы бетинде, ариу къылыгъы кёлюнде сакъланган къыз ючюн ауур болмазла. Бу сёзюмю алгъыш орунуна алыгъыз, жол азыкъгъа уа жауурун къалакъны салыгъыз! Бизни жолубузгъа къурап, терк ашырсагъыз – сау-саламат, къууанч бла къалыгъыз!- деп айталгъан Къара-Бий алайдагъылагъа бютюн жарыкъ бетден кёрюндю. Аны тили лакъырдагъа, оюннга да жарашханы кёрюндю.

- Да, къонакъ хазыр кибик, къонакъбай арсарсыз болгъанын а юйдегиле билемидиле? Тауушлукъ Айзаны мында сыйлагъан жашы бар эсе, кеси да Атаралдан озгъур болса, тутушуп, инбаш-таш да хорлайлса, биз аны жолун тыймабыз, кесин да адетдеча сыйларбыз, - деп, биягъы Къара-Бий лакъырда этип айтса да, Тау артында, Тау аллында да аллай адет жүрегенине ишексиз эди.

Ашарыкъ, ичерик да кепден-кёп бола, къонакъ алыу къууанчха, оюннга айланып къалды.

- Атаралны асыры да махтама. Гюржю элледен аны жыгъарыкъла табылырла. Бизде жигитлик оюнлагъа юйреннген жашла кепдюле. Аны эсге алыгъыз. Жыгъылып къалса уа не этерсиз? – деген болду Герийни сёзю.

- Алай болса да, кесим чыгъарма. Мени да боташсала, - Баян кёрюр. Османдан да бир ычхынсынла. Барыбыз да хорлансагъ'а – ол батырны жолу ачыкъды.

* * *

Гюржю элине айсыз кече тюшгенде, къонакълагъа тынчайыр заман келди. Атаралны жүреги тёзмейди, алай аны ол билдирмезге кюрешеди. Тёрт жыл мындан алгъа баргъаны эсине тюшюп, бютюнда болалмайды, бютюнда болалмайды, жүреги чыгъып кетерге жетеди.

* * *

Орасанлада уллу кенгеш баргъанды, Айза Атаралны сүйгенин ангылагъандыла, ол угъай эсенг, ансыз къыз дуняда жашау эталмазын да сезгендиле. Айза ханым къубулады, къууанып, Атарал бла кетерине ийнанып.

- Алай болса, - дегенди Герий, - таулула сүйгенча той этигиз. Жууугъубузну, тенгибизни чакъырыгъыз да, алгъышымы эштейим. Тейриден башха киши билмейди, кепмю-азмы жашарма, жашымдан туугъан ариу ауазлы къызым сёзюмю къулагъына салып къалсын.

Уллу арбазда Баян, Осман эм Къара-Бий. Атарал арлакьда суюеледи. Орасанлары къаллай оноу этгенлерин алыкьын ала билмейдиле.

Алайгъа Герий келип:

- «Къонакъларым, жанларым, тилегигизни къабыл кёрдюк. Тоюбузну, оюнубузну этейик да, Тейри жол берсе, кете барырсыз, - деди.

Къартны бети жарып, кёлю кётюрюлюп, огъурлулукьгъа суюелгенча халы, къара сахтиян къынлы къамасы да белинде, ахшы иш мажарыла тургъанча эди.

- Кёп жашагъын, Герий! Бизни тутушургъа да къоймай, инбаш таш да атдырмай, ашап, ичип бошагъандан сора, жолубузгъа кетмеге къойгъан, сен къаллай ахшы кишиче! – деп, Къара-Бий аны къучакълады.

- Угъай, алай тынч кетип къалыргъа да мурат этмегиз. Той бола тургъанлыкьгъа, жыгъышхан, атышхан да этериксиз.

- Хорлатып къойсагъ а, къалай болур? Айзаны сыйырлыкьмысыз? – деп, лакьырда этди Къара-Бий.

- Айтханса да – хорлатмазгъа кюрешигиз. Кёрчю аны сен! – деди Герий.

- Ахшы, болсун алай! Ат аягъын - бет тапмаз, биз хазырбыз! – деп, Къара-Бий Баян таба къарады.

Тау аллында кюлдюле. Атарал, уяларакь, кенгирекде суюеледи. Ол Къара-Бийни суюеден-суюе баргъаны баям эди.

Уллу арбаз тойгъа айланып, арлакьда, берлакьда да къазанла къайнап, шапала хар затны да мажарып башладыла.

Арбазгъа, баянны оноуу бла, тегерек саргъыл ташны (тюз Думаладагъыча) келтирдиле. Аны адам, эки къолу бла болмаса, бир къолу бла кётюраллыкь туююлдо.

- Инбаш ташны атаракь бир къолу бла кётюрюп, инбашына салады да, жеринде тургъанлай, энишге ийилгенча этип, къарыуун салып, тюртюп жибереди. Ким озса да, анга - кююш къынлы къама, акь башлыкь, къара жамычы, къамичиси бла да, ол затла берилликдиле, - деди Герий.

Тюзлюкге къараучу эген:

- Жашла, чыгъыгъыз! – деп, эркин этди.

Баян чыгъып, онг къолу бла ташны къыйналаракь алып, инбашындан атды. Тюшген жерин ёнчеледиле – тогъуз атлам. Экинчиге бир уллу адам, бек ауур, чыкьды да, ташны кючден кётюрюп, тюртюп жиберди да, тёрт атлам жерге жетдирди. Андан сора да беш-алты жаш чыкьдыла. Алай хазна болалмадыла. Экиси уа ташны инбашларына да алалмадыла.

Ахырында Къара-Бий чыкьды, акь башлыкьны белине къысды да, ташны къатында бираз суюелди. Къарагъанла аны бёкем боюнуна

бла кючлю билеклерине сукъланып къарайдыла. «Кётюралмай иш кълмасын», - деп, Атарал къркзуп окъуна турады.

Къара-Бий, ташны сол кьолю бла онг кьолюна тѣнгеретди да, кьагып инбашына алды, сора энишге чѣкдю да, ѳрге тюзелип, тюртюп жиберди.

Саргьыл таш Баянны белгисинден игида арлакьда тюшдю. Аны атлап ѳнчеледиле – онеки атлам!

- Энди уа ким атады? Чыгьыгьыз! Ансы, саугъа Тау аллына кетеди! – деп, эген эки-юч да кьычырды. Алай чыгъар адам эсленмеди.

- Алай эсе, саугъа Къара-Бий гѳжефге бериледи! – деп, эген аны алгьышлады.

Орасанланы арбазында кѳп тепседиле, тутушхан да этдиле, шинтик, оюнну да кѳрдюле. Алай, «Алан билек» оюннга сукъланып кълдыла.

- Тейри, Баян, бу оюнугъуз сейирликди! Кимле, къачан, кьайда ойнагъандыла? – деп, эген сорду. Кеси да этип кѳрдю. Алай, агъач кюрекни кесин окъуна кѳтюралмай, тойчулагъа айланып кюлдю.

- Аны да эшитгенибизча, кѳзюбюз бла кѳргенибизча айтайым. Думалада мени атам бла тенг киши Къайтыкъланы Айсын жашайды. Ол агъач сенекни юсюне хыярны салып, сабыны кьыйырындан тутуп, бир-эки-юч деген кесек заманны кѳтюргенлей туралады. Айсын шѳндю да, сексенжыллыгъында, чындыла бла кьысып, гебенни кѳтюрюп кетеди. Энишге баралмайды ансы, тюз жерде, ѳрге да арымай жюрюйдю. Аны айтханына тынгылап турлугъунг келеди. «Биз тургъан», «Алан-билек», «Таш тузакъ» кирик оюнла аланладан къала келгендиле. «Биз-тургъан» ойнайма», - деп, алты атлам узунлугъу болгъан къурукъну кьол аязында ѳрге тутханлай, жырлап баргъан Айсынны кѳрген къурукъ аны кьолюна жабышып кългъан суннгандыла. Аны беш жашындан бири Окъа аныча уллу санлыды. Атасы ауругъанда, айыуну тутуп, байлап, къарын жауун алып, тигип, агъачха ашырып кьойгъанды. Кесин да алгъыш этерге чакъырычудула, - деп, Баян тойчуланы тынгылатды.

- Аны алгъышларындан бирин айталмазмыса? – деди Барса.

Герий да жарыды.

- Былайчыкъда? Ары-бери бармай?

- Да аны ючюн не боллукъду да?

- Ма бу халда, эсимде сакъланнганыча:

«Орусбийлада къара байтал кьозласын,

Аны тайын Мысака улу танысын!

Айсыз кече байтал боюнун къашысын,

Анга миннген кьыйналмайын жашасын!

Ала кийиз жыйыгъыз туу байталны жолуна,

Тобулгъу саплы кьамичи берчи аны кьолюна!

Орусбийлада къара кьундуз ѳседи,

Кюндюз кибик, кече ачыкъ кѳреди.
Аны тюгю жылтырайды, жанады,
Къыз анасы тангсыннганлай къалады.
Бахсан сууу балыкъсызлай къалмасын,
Орусбийлагъа огъурсуз къонакъ бармасын!
Барса - барсын, къонакъ болсун элинде,
Харамлыкъ ойласа, балта тийсин белине.
Къара байтал тай да табар, солусун,
Тукъум башын чагъыдыйлай къорусун!
Орусбий улу, къара бери, тозмагъын,
Арпаны будай орунуна себип бузмагъын!
Сепсенг а – сеп, къара будай болмасын,
Сизни суймеген дуниясында онгмасын!
Быллай тойла сизде энтта болсунла,
Сизге келип, къылыкъ, адет сорсунла,
Къызларыгъыз сау сюекли ёссюнле,
Жашларыгъыз он атаны кёрсюнле!»

Айсын, бу алгъышны айтып, кѳплени ыразы этгенди, сиз да ыразы болугъуз манга. Сау къалыгъыз.

- Герий, Орасанланы айтхылыкъ кишиси, оюнубуз, тоюбуз да алапат болдула. Ёмюрюбюзде кѳрмеген ичгини да бердигиз, хапар, хайыр да сордугъуз, огъурлу къонакъбай болдугъуз. Биз сизни ёмюрде да унутмабыз, бара-келе, тепси юсюн сууутмабыз! Энди сизге сѳзюм буду: Атарал Мысакаланы Темирни къызы Айкѳзню жашыды. Мындан Думалагъа жетгенлей, биз Черек аузуна къайтырыкъбыз, бюгюннге белгили болмагъан хапарны уа анда айтырбыз. Темир а, Герий, атамы къарындашы, - деп, сѳзюн айтыр-айтмаз, Герий Къара-Бийни къучакълады.

Шѳндюге дери ол хапарны эшитмеген Атарал, кѳз жашларын тыялмай, ана къарындашына кесин атды.

Ариу Айза уа баш юйледен къарап жилайды, къолан гюлмендисин белине чулгъайды. Андан кѳп чыдаялмай, тюшюп келип, къайынына кесин такъды.

-Ариуум, сен ариуум! – деп, Къара-Бий жилий тургъан Айзаны уютду.

Алайдагъы халны, даражаны айтып ангылатыргъа адамны тил байлыгъы жеталлыкъ туююлдю. Адам, асыры къууаннгандан, жилип къоймаса, жаны къыйналгъанлай турады. Ма аны мен да ангылаталмайма.

- Да аны бу такъыйкъагъа дери нек айтмай тургъанса да? – деп, Герий тырман этди.

- Аны уа Баян кеси айтсын.

- Былайда эсим, акъылым да тюрленип, бир бѳлек затны сизге ачыкъ этерни тийишлиге санадым. Нек? Биз кетгенден сора, жарсып,

сиз экили болуп турлукъ эдигиз да аны ючюн. Жашны ишленишинде, кыылыгъында эм адамлыгъында да сиз ангылаялмазлыкъ, хыйсабына да кечалмазлыкъ кеп жерлери бардыла. «Асыры махтап кюйдү», - деп, келююзге тиймесин. Атарал мени кюлуму келгенли, жети жыл болады. Ол заманны ичинде жаш мени сёзюмю эки кьатлатмагъанды. Мени ызымдан келип, манга болушуп, ыразылыгъымы алып, бирни орунуна экисин келтирип турду. Къарыуун, кючюн да, сыфатын, сырын да кесигиз кёрдююз. Бир төрт жылдан а муну адам танып боллукъ туююлду. Былайда тургъан Къара-Бийни да озар» десем, аны келюне тиймез. Алай тюрленирикди ол. Андагъы тезюмлюкню, чыдамлыкъны, сабырлыкъны, арсарсызлыкъны мен алыкъын башха бир адамда кёрмегенме. Бу дуниягъа ол уллу огъурлулукъгъа туугъанды. Аны мен къайдан билдим? Туугъан элим Думаладагъы жашла барысы да, анга ушаргъа кюрешип, эл ийнагъы болуп кьалдыла! Кесибизде эки жаш бардыла да, Атаралны кёргенден сора, ала да тюзелип кетдиле. Алай айтханым ючюн айып этмегиз, ала уа Атаралдан таматадыла. Аллай жаш бла жашарыкъды сизни кызыгъыз. Малым, ырысхым кепдю: ала барысы да Атаралны кыйыны бла табылгъандыла. Ол ырысхыдан, малдан кьаллай бир керек эсе да берип, жашамагъа кюярыкъма. Атаралдан уллу кюуанычым жокъду мени! Аны эки кёзюне кьарасам – битеу дунияны жарыгъын анда кёреме, манга ол да алай къарай болур деп келюме келеди. Да сора манга андан уллу не зат керекди? Ол мени юююмде ёсмесе эди, кесими дуниягъа жаратылгъанымы магъанасын билмез эдим. «Аны тапхан ана бла ата жаннетли болсунла. Аллахха уа махтау!» - деп, ма алай жашайма. Сизге бу хапарны тамбла айтырыкъ эдим да, аны Къара-Бий айтдырды. Сау болсун!

- Баян, сен бизни кюуандырдынг. Сюймеклик – ахшы затды. Алай аны тутуругъу ырысхыды. Мюлкю, малы болмагъан адам сюймекликни жүрюталмазлыгъын билип, айтыргъа, аны сартлы ауузубузну ачаргъа да болалмай тура эдик да, кесинг айтдынг, - деп, Герий кюншу кьартагъа бурулду.

Ала, аны сёзюн эшитгенликге, келлери бла кюуанмагъанларын кёрюп: - Бу алтын ахча жыйырма бугъаны багъасыды, муну Айза бийчени кьалын малына тергегиз. Элибизде уа, намысын кем этмей, тоюн, оюнун да бардырыбыз. Энди уа, Герий уста, тамблагъа да сакълатмай, алгъышынгы эт да, бизни келюбюзню кётюр, - деп, Къара-Бий акъ башлыкъ бла ахчаны узатхандан сора, Орасан улу жол алгъышын айтханды:

- Бара эсегиз а, ханкютей таякъла алыгъыз,
Ушкокларыгъызгъа уа хомпар окъла салыгъыз,
Баргъан жеригизге да сайлап сёзле айтыгъыз,
Аллыгъызгъа чыкъгъанладан да нохтабаула алыгъыз.
Ауушладан а сиз кыйналмайын ётююз,

Атлагъан сайын а налмас ташла кёрюгюз,
Чыпчыкъ жырласа уа, тынгылай билсин ёзюгюз,
Алашаны, бийикни да эслей барсын кёзюгюз.
Сиз а ариу кызымы алып барасыз,
Жюрегиме да тюрлю къайгыла саласыз,
Алай эсе да, къууанч тамгъалы болгъансыз,
Жол азыкъгъа да къочхар этле салгъанбыз.
Бара эсегиз а, онглу болсун жолугъуз,
Къачхан кийикге къая къулакъны кёюгъуз,
Келген къонакъгъа ыразы бола туругъуз,
«Не ашаренг?» - деп, ингир сайын соругъуз.
Ашар гыржынын къонакъ сорама турады,
Жатар тёшегин да ол кеси алай кърмайды,
«Жыр айт», - дегенсиз, элиндеча, эркин базмайды,
Ансы уа сизни ариу кёргенме, жашла,
Хар кюн сайын юлюш бёлгенме.
Орасанланы сыйлы юлеринде
Огъурлу алгъышла этгенме.

Бу алгъышха кимни да не къошарыгъы барды? Алай туююлмюдю,
жанларым? Сау эл бирден ашыра чыкъгъанда, таулула къууандыла.
Элден чыкъгъынчы, атларына да минмедиле, лакъырда этип да
кюлмедиле. Ариу Айза Баяннга келин болгъанлыкъгъа, къарт
Герийни жюреги токъсан тогъуз тюрлюге бёлюнмейми эди?

Эбизеле бла таулуланы арасында жашау алай бола келгенди.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

«МЕН, БИЙЧЕ БОЛСАМ...»

Олтура эдиле юч эгеч, таматалары – халы ийире, ортанчылары – кьумач согъа, гитчечиклери уа – гинжи ойнай.

Тамата эгеч айта эди:
– Мен, бийче болсам...
Ортанчы эгеч айта эди:
– Мен, бийче болсам...

Кичи эгеч, аладан кӛргенни (эшитгенни) эте, айта эди:

– Мен, бийче болсам...

Тамата эгеч болду бийче. Ариу эди, бек ариу, хапарын эшитгенле, андан-мындан келип, кьарай эдиле аны кӛксюл кӛлге ушагъан, уллу кӛзлерине, алтын чачына. Сюе эди ол бийни. Бий да сюе эди аны. Кьысха кюнле бла аладан да кьысха кечеле кьалай озгъанларын эслемей эдиле экиси да. Бий бийчени кьатында бийлигин унутхан эди. Жокъ эди энди анга жигитлик этер жол. Уруш да, кьазауат да, уугъа барыу да кьалгъан эди. Тиширыуну суймеклиги, аны ариулугъу унутдургъан эдиле барын.

Алай бла ӛтдюле жылла.

Сабий сакълай эди бий.

Ана болургъа сюе эди бийче.

Алагъа аллай насып буюрулмагъан эди.

– Кьурума мен, – деп, ахтына эди ол. – Кьурума. Болалмайма ана санга ушагъан сабийлеге.

Бийге улан керек эди.

– Аллах, сен мени бийими жюрегин жарыкъ эт! Сен анга, уланла табып, кьууандырлыкъ тиширыу бер! – деп тилей эди бийче.

Кьалай жарлы эди! Андан эсе: «Аллах, сен манга уланла бер!» – деп тилесе уа! «Аллах, сен манга аналыкъ татлылыгъын сынар онг бер!» – десе уа! Ай, башына билмеген!

«Бийни арбазын сабий ауаздан толтурурлукъ буду!» – деп, ортанчы эгечни келтирдиле.

Сейрлик эди, ариу, хапарын эшитген, андан-мындан келип, кюн-кече сакълап, излей эдиле аны бир кӛрюрге, ариу кьара кӛзлерине кьараргъа, кьарангы кечени шыбырдауна ушагъан чачына тынгыларгъа.

– Сен мени эгечимсе. Мен сени бек сюеме, – деди ол бийчеге. – Алай бийни сенден да бек сюеме. Мен анга уланла табарыкъма!

Алай аны отоуунда да бий кесини биринчи бийчесин излей эди. Ол себепден салалмай эди ортанчы эгечни жастыгъына башын, туралмай эди аны бла такъыйкъа да! Сакълаталмай эди жанындан эсе бек суйгенин – кӛз аллындан кетмеген чырагъын, туман ичинден кьарагъан жулдузун.

Эки тиширыуну арасында кялып, бирин кеси суйгенден, бирси аны суйгенден жунчугъан бий, кесини кярыусуз болгъанын кёргозтюрге суймей, кязауатха тебиреди. Эки-юч кыралны юслери бла ётдю, жел болуп, боран болуп. Анга атап, жигитлик жырла такьдыла, бийни аты ёмюрледе кяллыкь таурухлагъа кирди...

Эгечле уа сакълай эдиле бийлерин.

Аны хорлам алып келген аскери арбазгъа да киргинчи, жюреклери бла сезип, акиси да бирча жетип, атны эки жанына туруп, бийни ёзенгилерине жабышдыла. Бий тамата эгечге ийилди, ол болгъан жаны бла тюшдю да, аны ариу кюллерын уппа этди. Суйгенин кьучагъына жыйып, дуня къайгъыларын, кязауат жолланы букчуларын унутду.

Ортанчы эгеч, ахтына-ахтына, экисини ызларындан тебиреди. Алай аны кьууаннганын, жарсыгъанын да киши эслемеди.

Бир кюн ючюсю да, тенгиз жагъада бийик къаягъа келип, алайдан акъжалкъа толкъунла кялай ойнагъанларына, бата баргъан кюнню ариулугъуна кярай олтура эдиле. Кёкню бир жанында ким эсе да суйгенин кылыгыргъа жакъгъан жарыкь отха ушай эди кюн. Кьонгуроу таууш эте эди аны кексиз кызыллыгъы.

– Къанатларым болса, ол ариу кюннге жууукъгъа учар эдим! – деди жарыкь бий.

– Айхай, бир кёпдюле дуняда жолла, адам – не патчах болуп, не кьул болуп, ёталмазлыкь, – деди мудах бийче.

– Мен сынамагъан, кёрмеген жокьду! – деп махтанды бий. – Жаланда ёлюм тасхады манга!

– Жер юсюнде бир бирни бек ахыр кюннге дери танымай тургъанла ёлюм бла адамдыла, – деп, жууап излемей, кеси оюмуна тынгылады бийче.

– Мен былайдан секирсем, мени бла къайсыгъыз келирсиз?

Тамата эгеч сёз айтхынчы, ортанчы:

– Мен! – деди да, алгъа атлады.

Тамата эгеч аны ызындан секирди. Бий кярап турду. Бийче чыкьды, ортанчы эгеч а – угъай. Аны чабакъчыла тутдула. Жюрегине гитче бичакъчыкь чанчылып тура эди.

– Излеме, аманлыкьчы менме, – деди тамата эгеч.

Анга энди хорлам да, хорланьу да жокь эди.

– Аны суймеклиги сени къыйнап тургъанын кётюралмадым, – деп, жилиды бийче. – Ол мени эгечим эди. Мен эгечими сие эдим. Алай сени уа андан да бек суйгенме.

Ёмюрден эсе узакь кече озду. Танг алада кялкъыгъан бий бийчесини, аны уятмазгъа кюрешип, жумушакь кымылдагъан аякь тауушларын эшитмеди.

Жаланаякь бийче, кече кийген ич кёлегин жел тарга-соза, къя башын келип, сюелди. Кюллерын кенгнге жайды, чыгъа келген кюнню кьучагъына жыяргъа кюрешгенча! Сора... учду, акъкъанат кьушлай, тенгиз башында.

Эки да бийчесине кярай эди бий, аланы жерге берирге, аланы суугъа берирге, аланы кёкге берирге кёзю къыймай. Ёлюм энди анга

тасха туююл эди. Жер юсюнде ала экиси квалган эдиле бетден-бетге – ёлном бла бий. Суюген адамын тас этген, кеси кесин тас этгенча, кыйынды.

Къая башында жонулган, сыйдам ташдан ишленген кешене энди аланы ёмюрлюк юйлериди. Аны ичи акъ сюртюлюпдю. Ичинде жаш суюкле да сют бетлидиле. Ала ачыйдыла, кычырадыла, кюй этедиле. Тёгерекни ол кычырыкъ алганды да, кырдык туудурмайды жууукъда.

– Мен, бийче болсам... – дейди кичи эгеч, кирпичлерин къакъмай, анга тынгылап турган инжикёз гинжисине тасхасын ача.

ЖОЛОУЧУЛА

– Я Аллах, балама жол бер! Хызир, Ильяс биргесине болсунла! – дейме.

Ёмюрлюк жолоучу, кёкде, жерде, сууда да бизни къоруулаган Хызир бла аны жерде нёгери Ильяс – пайгъамбарла биргесине айлансала, анга замансыз хата келмез деп ийнама. Жашым аскерчиди. Аны аллында кёп жерле жатадыла, ол кёп жолла айланыр. Жумушакъ жан жаулукъ сайлап, мен аны бла сыйпаучу аякълары арырла, жара болурла, берч болурла...

Ёмюрлюк жолоучула Хызир, Ильяс пайгъамбарла уа арый болурламы? Аланы аякълары уа ачыймыдыла жоллада? Ачый болурла. Ачыймай а! Жол жюрюгенлени биринчиге аякълары арыйдыла, ачыйдыла, ашаладыла.

Ала бла – Хызир, Ильяс пайгъамбарла бла балам жолда бирге тубеселе, танырмы ол аланы? Жол жанында, солургъа тохтагъанда, суусабындан биринчи алагъа уртлатырмы жашым? Уртлатыр! Аны уа сормай да айтайым – уртлатырыкъды. Ала пайгъамбарла болгъанларын а билмез.

Хызир, Ильяс пайгъамбарла танымагъан жол жокъду дуняда. Ала, от жагып, кёп жолну жанында олтургъандыла жолоучула бла. Адамланы хапарларына тынгылай, бир затны ангылагъандыла ала: жолда, Аллахны адамларындан эсе, ийманлары болмагъанла кёп жюрюйдюле. Ол себепден, этдиле хыйсап, Аллахны адамларын алагъа жетерик хаталадан къорууларгъа керек болгъанын. Аны ючюн чыкъдыла Хызир, Ильяс пайгъамбарла жолгъа. Балам да. Дунияны – ариу, жарашыулу, адамланы уа сабыр этер ючюн, ууалгъанлагъа къанатла берир ючюн, ол ёмюрню бла бу ёмюрню бирге тубешдирир ючюн...

Ала ючюсю да, ала жанлы иги кесек адам да бир жумушну этгенлерине къууанама. Игиликге къуллукъ этген тынч туююлдю. Ала уа игиликге къуллукъ эте эдиле да, Аллах, аланы жюреклерин жылытып, алагъа таукеллик, къарыу да берди.

Кече башланды уруш. Дуния жана эди. Къайда – душман, къайда – шуёх, аны билген да, биллик да жокъ. Ким билгенди ол затны дуния тарыхында?! Хар кимни кеси кертиси, кеси кесине атагъан аты. Кёкден окъ жауа эди, ёлет жауунча, ачы. Сакъал-мыйыкъ урмагъан

аскерчи жашчыкыла, алыкына ушкок от ийисгеменге, аналарын тас этген кызулача, ажашхан эдиле тютюн ичинде. Алагы сабийлеринеча кыоркыган таматарлары, жашчыкылары ол тютюн, от ичинде бирем-бирем табып, сау кыалгынын нартох бахчагы ашыра эди. Ол саулай дуниягы ачыулана эди бююн – ма быллай, алыкы башчыкылары сют ийис этген жашчыкылары жумушак сабий кыолларына уруш сауутланы тутдуруп, бери ийгенлери ючюн. Ол саулай дуниягы ачыулана эди. Дуния у аны билмей эди... Ма ол дуния кыарай эди тегерекден, кыолан танкланы быргыларына кыонуп, кюе турган юйлени башларына чыгып, тютюн болуп, от болуп, армау болуп, ажашып, жияп, кыычырып...

Хызир, Ильяс пайгымбарла сюеле эдиле жолла башланган жерде. Ала уруш кюйдюрген, тирлиги алыкы жыйылмаган бахчалада жол салдыла да, аны кергюзтдюле сау кыалганлагы. Жолну эки жанында кызауат бара эди. Ортада уа – жаралыла, сабийле, кыартла, кыарыусузла... Ала – уруш уятханла – кызауат эте билмей эдиле да, андан кыачып бара эдиле. Менича тиширыулары жашлары уа, ала сау кыутулсунла деп, урушну ол жолгы жибермей, артха кыайтара эдиле. Аналаны тилеклерин эшитген Хызир, Ильяс пайгымбарла чакырып, алайгы мекеле да келдиле. Ала да тебиредиле ала ол кыанлы жол бла кыачынчылары биргелерине.

Анасыны бла жашыны араларын юзерге сююп, аскерчини киндигине тийген окы аны жыгыргы деди да, алайлай жырчы мекел, билгич мекел, танг мекел Зухура алайгы жетди. Ол жара байлаучу байлаулары бла, ала бошалгандан сора уа, башында женгил жаулукчугун тешип, аны бла жашны белин кыаты кыысды. Бел баууну темирин тешген окы, бир кесек сууган эди да, бек теренге кирмеди. Сокыуранганмы этди, огыесе Хызир, Ильяс пайгымбарламы тыйдыла аны жолун? Зухура мекелни татлы ауазы, жумушак кыолларымы уялтдыла аны? Ким билсин. Не ары, не бери тебалмай, тохтады жашны киндигинде окы. Энди ала экиси да бирге, жаш бла окы, отуз чакырым жолну барлыкдыла, бир бирине келишалмай, юйреналмай...

Игиликни жолу бла сау чыкдыла кеп адам – жаралыла, сабийле, кыартла, кыарыусузла, сора ... сакыал-мыйыкы урмаган аскерчиле. Аланы сау кыалган кыауумлары. Аламы уялтдыла урушну, урушму сокыуранды былай замансыз, ала ёгюнчю, келгенине бери, – хар не уюду. Энди ала, ол жашчыкыла, ушкок отну ийисин, бирча келген минг окыну сызгырыуун, адамны (жашауну де да кыой!) бла урушну ёмюрледен келген кыажаулуклары биле эдиле.

Артада, бир кесек заман озгандан сора, аланы, уруш отундан чыгырып, бу жолгы сюеген таматагы сюд этерле, аны чынларын юзерле, намысын сындырыргы кюреширле. Алай ол сокыуранмаз. Аналаны, эгечлени тилеклери, аталаны алгышлары болушурла анга, элтирле аны дуния жолларында, хатадан сакылай. Ала бошалсала уа, жаннетни босагысына дери ашырырла. Тилекле келтиредиле ары. Этген иги ишлери ючюн. Бююн этгени, тюнене этгени да. Ала кийирирле аны жаннетге... Балам анга ушарыгын билеме. Адам жанын ыспассыз жоймаз.

Аллахха шукур, жашчыкыла саудула. Сарыбашчыкыла, кырабашчыкыла да болгъанлыкыгъа, бары да бирге ушагъанла, къушдан къачхан, буюгъуп тургъан тауукъ балачыкылача, къоркъуудан толу кёзлери бла къарайдыла дунягъа. Сейир этедиле, мындан отуз чакъырым узаклыкыда уруш барады деп. Керти уруш. Ёлтюргенле бла, ёлгенле бла, бомба тийген юйле бла, от жалыны бла, танклары бла, жауун орунуна окъ жаудургъан самолётлары бла... Жыйырма биринчи ёмюрде.

Былайда уа кюн тийипди, кёк чууакыды.

Энди жангы санау бла барлыкыды жашау алагъа – сау кыалгъанлагъа, ёлгенлеге да, аланы аналарына-аталарына да.

Игиликни жангыз жолун ханс, чырпы басхан кезиуле да, ма бу жукълап тургъан, мамыр шахаргъа уруш кирип келген заманча, аз туйюлдюле. Ол къайгы элтген жол къарангы, жансыз, жангыз да болады дегенлери кертимиди? Хызир, Ильяс пайгъамбарла ол жол бла жюрюяла болмазла дегенлери уа? Алагъа болушлукыгъа келген мёлекле уа, мен билеме, ол жолну башында учуп айланадыла. Жашчыкыла кёргендиле аланы. Аланы ичинде бек ариулары – Зухураны да.

Къоркъа эди эрте таулу ана киши жеринде, кынгыр саман юйчюкде сабийин кеси жангыз къоюп, чюгюндюр бахчагъа кетерге. Бармай а не этсин? Юсюне къамичи бла сюелген бригадир иймансыз эди. Кетди. Артха къайтып келе уа, илипинни жанында кызчыгыны жыйрыкчыгыны журуну чырпы чыгъанагъа чанчылып тургъанын кёрюп, элгенди... Аны баласын, ачлыкъ сау къойгъан жангыз чигинжисин, илипинден чыгъаргъан эдиле. Тиширыу жилямай эди. Дунясын тас этгенде да, жилямай эди! Кюле эди, харх этип кюле эди, дуняны кыалтырата, палах жоллагъа айланып: «Мен сизге хорлатмам!» – деп кычыргъанча.

– Къара анга! – деп, сейир эте эди дуня.

Мёлекле уа жиляй эдиле:

– Не этейик?! – деп. – Бизни экишер къанатыбыз барды. Жаланда экишер акъ къанатыбыз! Аманлыкыны уа – минг къара къанаты, минг эриши бети! Аманлыкыны уа – минг уллу жолу, минг эчки жолу... О, Хызир, Ильяс пайгъамбарла, къайдасыз сиз?! Къайда кыалдыгъыз?! – деп...

Санга, манга, анга, бизни балаларыбызгъа, суюгенлерибизге, сакълагъанларыбызгъа болушурча, Хызир, Ильяс пайгъамбарла чыгъадыла жоллагъа, чакъырадыла мёлеклени жол башларына. Ненча жол бар эсе да дуняда, анча мёлек айланады ол жолну башында. Аллах а алагъа къанатла береди. Ол кюн киши жеринде ол тиширыуну орунуна ала этдиле сабийни жиляуун.

Арый болурламы Хызир бла Ильяс пайгъамбарла? Арый болурла. Арый болурла ансы, жилямаз эдиле мёлекле, аланы, аналары да солутуп.

Жашау кысыха болса да, айырылыу чексиз узунду. Тиширыу а жилямай эди. Аны къоллары жиляй эдиле. Аны акъ чачы, алгъын бал бетли бурма болуучу чачы, тёгюлюп, жиляй эди. Гуппур болуп кыалгъан аркъасы, жерге тартып, ауур жиляй эди. Чинар терег'а, аланы

жилягъанларын кёрюрге суймей, башын къарангы кёкде букъдурду. Энди ол жулдуз жоллада айланады, ол илипиннге кетген кызычыкны, аны жилимагъан, кюлюп тургъан анасын, ючкюнлюк ачы урушну, Хызир, Ильяс пайгъамбарланы, мени жашымы, мёлек Зухураны эм ол къазаутдан сау чыкыгъан жашчыкъланы, аланы къутхаргъан таматаны ажымлы къадарларыны юслеринден андагъылагъа хапар айтады. Андан кълтырайдыла аны чапыракълары.

ПАТЧАХНЫ СЮЙМЕКЛИГИ

Бара эди сары жолда патчах. Ёхтем, женгил, таукел, умутлу, акъ атлы... Жаланда тейрилеге баш ура эди, тилек эте эди, патчах эсе да, алагъа къул- къурман болургъа хазыр эди. Аллахны атын эшитмеген эди да, билмей эди аны барлыгъын, Жангызлыгъын, Уллулугъун да.

Уугъа баргъанлай, сени кёрдю да, кългъан затны унутду. Унутду тейрилерин, къатынларын, атларын, душманларын, хорламларын да. Жаланда сен кълдын аны эсинде, жюрегинде, сагъышында, акъылында, тилинде, жашауунда.

Сен Апсатыны кызы Байдымат эдинг. Ол а аны билмей эди. Сени излей, айланып турду таулада эрттен-тюш-ингир, кюн-кече, былтыр-бийыл... кетген, келлик заманлада да...

Анга къатынлары, къарауашлары, келтирген хорламлары аякъ тюбюне атхан тиширыула – жесирлери да тапхандыла жашла. Кёп жашла бла кёп кызыла. Жигит жашла бла ариу кызыла. Алай ол аланы сие билмей эди. Юйреналмай эди. Уятмай эдиле ала аны жюрегинде аталык татлылыгъын. Сени кёрюп, тынчлыгъын тас этгенли уа, сен болсанг сие эди аны энди жаратыллыкъ уланларыны, кызыларыны да анасы. Тынчаялмай эди патчах, тёгюлмей тургъан сиймеклиги ауурлукъ берип жанына, санына, эсине, оюна да.

Бара эди патчах, уучу атына минип, кызыу кызыл юзmez кумланы, сууукъ акъ кърланы, бузланы юслери бла, жаханым жолсузлукъну бла жулдуз жолланы букъуларын бир этип. Бирини букъусу – сары алтын, отдан, кюнден алынганча, – кюйдюре тургъан. Алдар, абындырып. Бирсини – кюмюш бетли, жангы айдан келгенча. Жумушатыр, терилтир.

Бара эди ол, жер букъусундан къачып, жулдузла таба, анда сени ызынгы табарма деп, таукел болуп. Ол таукеллик, жюз минг жылла озсала да, атып, кююп, жазыкъ этип кетмез аны – суйгенин излеген патчахны.

– Мадар эталсам эди санга! – деп, ахтына эди Кюн, анга болушалмагъанына ажым эте.

– Къадар эталсам эди санга! – деп, тарала эди Ай, аны кечеги жолун жарыта.

Ала кърлы, сууукъ тау бийикледе, Минги тауну тенгинде, тери кийимле кийип, кърдан толу чоюнну сынжыргъа тагъа тургъан кызыны – патчах суйген ариу Байдыматны, уучуладан кюркыгъан Байдыматны тиширыу сезимлерин уятыргъа, анга алгъыш этерге сие эдиле. Ала аны таный эдиле.

Андан бери минглеп жылла озгъандыла. Тейриле, бу хаух жерни жараларын сау эталмай, кеслери кеслерине ыразы болмай, кёчгендиле кёкге, наргланы да биргелерине алып. Къачхандыла, букъгъандыла. Аланы орунларына бери Аллах келгенди.

Патчах а билмейди, кече-кюн да анга къайгъы этип, аны башында мёлеклерин учуруп айланган Аллахны юсюнден бир зат да. Уллу Аллахны, къоруучу Аллахны, болушуучу Аллахны, мадар этиучу Аллахны, бизни суйген Аллахны... Эшитмегенди аны юсюнден. Бир-бирледе къанат таууш а чалына эди къулакъларына...

– Эрттегили патчах, сенмисе Апсатыны къызы Байдыматны излей айланган?

– Хау! Тейри, излейме!

– Эрттегили патчах, кече сени жолунг жарыкъ болур ючюн, тюзю, къыланчы да, уллу жолу, кийик тапкасы да кёрюнюп турсунла деп, кёкге айны такъдым.

– Тейри, болушдунг!

– Эрттегили патчах, ол да, сен да жангызла болмагъыз деп, айны тегерегине жулдузла тиздим.

– Тейри! Ала мени атымы туягъындан учхан сундум!

– Эрттегили патчах, сен Апсатыны къызы Байдыматны табар ючюн, миала тикледен кюнню къаратдым. Кюнню кёзю жылытса, суйгенинге баргъан жоллада бузла эрирле дедим.

– Тейри, эрирлеми?!

– Эрттегили патчах, сен, жукъ келтирмеген уудан сора, Апсатыны къызы Байдыматны тапмагъандан сора, хаух жерге къайтып келип, сабийча жилягъанда, мен ийнаныу салдым жүрегинге.

– Тейри, жангыдан чыкъдым жолгъа!

– Эрттегили патчах, сен, къатынладан, атладан, къарауашладан, кийикледен да арып, суйгенинги излей, кёкге кетип, анда жулдуз жоллада айланганда, мен санга саулукъ бердим, кюч-къарыу бердим, таукеллик къошуп.

– Тейри, арымайма-галмайма! Учама къанатлы атымда, бюгюн чыкъгъанча жолгъа!

– Эрттегили патчах, сен, тенгиз жагъасында таулу накъышлы кийизле атдырып, къытай дарийни жашилинден жатма салдырып, эрттенли чакъгъан гюллени ариу ийислерине тынгылай, къуш тёшекледе, жастыкълада къалкъыгъанда, мен сени тюшлеринги сакъларгъа салкъынкъанат къушла ийдим.

– Тейри, жукъладым!

– Ол кече тюшонге мен кийирдим Апсатыны къызы Байдыматны.

– Тейри, кёрдюм! Аны кийик кёзлери мылы эдиле. Ала, кёз орунларында чайкъалып, тегюлюп кетедиле да, жашил кырдыкда аны къара кёз инжиси тас болады деп, къоркъдум. Аны мудахлыгъын унуталмай, айланама. Шо бир кере къарар эдим ол кёзлеге тюномде!

Жукълагъан тейриледен тилей эди патчах болушлукъ! Жаш эди. Сангырау эди, сокъур эди. Жүрегинг бла кёрмегени кёзюнг бла уа къалай эслегин? Тейрилени кетгенлерин билмеди. Аллах ийген

салкынкѳанат кѳушла сакѳлай эдиле аны жукѳусун, мѳлекле бла бирге кѳалкѳа эдиле аны башында.

Апсатыны кѳызы Байдымат учуп жетерик садакѳ окѳдан кѳоркѳа эди. Ма андан мылы эдиле аны кѳзлери. Садакѳчы уа патчах кеси эди...

Ёмюрден ёмюрге жол салып айланган патчах тейрилеге баш урады, алагѳа кѳул болады. Ненча минг жыл ётсе да, алыкѳа Аллахны атын эшитмегенди да, билмейди аны Уллулугѳун. Ол а анга кѳюннѳ жашау этдирген жылыуун, айны, жулдузланы жарыкѳларын, таркѳаймаз кѳучкѳарыу, ийнаныу да, таукеллик да береди. Жулдуз сѳурѳуленѳ тизип, сѳюйгенине элтир жолну да кѳргѳюзтеди.

Мудахдыла Апсатыны кѳызы Байдыматны мылы кѳзлери.

ТЮБЕШИУ

Бѳрѳюнѳ бла атны, уучу итни бла маралны, жилинны бла булбул жаратыллыкѳ жумуртханы – игиликни бла аманлыкѳны араларында барган, ёмюрде тохтамаган кѳуреш чегинден озуп кетди да, уллу уруш башланды. Айбырлыууну мингжыллыкѳ, тѳопсѳюз мудахлыгѳы дуняны аулады. Кѳолуна сауут алаллыкѳ эр киши кѳазауатха тебиреди.

Уруш бара эди. Ёлтѳурген ёлгенни ызындан кѳп кѳалмай жете, экиси да бирге бара эдиле Уллу Аллахны аллына. Мукай а бармады. Кѳалай барсын, аны, кесек-кесек этип, алай ала эди сора ёлѳом?! Биринчи – бутун, экинчи – умутун, ючюнчѳ – сѳюйгенин, аны жанында жашар насыбын...

Мукай биле эди тиширыуу аны сѳюймегенин. Сѳюймегенин да угѳай, сѳюялмаганын. Иги адам эди ол, алай тиширыуу жашчыгѳыны атасын сѳе эди – таугѳа кетип, кѳайтмай кѳалган учуну...

Тиширыуу сакѳлай эди. Адет алайды: тиширыуу хар заманда да кимни эсе да ашырады, кимни эсе да сакѳлайды. Сѳюялмай эди баш иесин, ол эди аны насыпсызлыгѳы, амалсызлыгѳы, иймансызлыгѳы да. Сакѳлаб'а турду.

Тиширыуу не бек кѳараса да, Мукай жолда кѳрѳюнмеди. Жолда уллу кѳара машинала кѳрѳюндѳле. Тѳюшонг аман болса, тенгизде кеменг батар дегенча, тынгысыз эдиле кече, танг да, аны ызы бла чыкѳган узакѳ жол да. Жашчыкѳ бла анасы келип тѳюшген кѳыргѳыз жери тау элге ушай эди да, ол да баса эди бир кесек шургулу жѳуреклени. Ёзге уа кѳырылып да кѳалыр эди адам улу бу киши жеринде, ташха, таугѳа, кѳаягѳа таяныр онгу болмаса. Бийикле – кѳаяла, таула уа кѳарындашладыла анда, мында да. Таулула аны ангылай эдиле.

Тиширыуу мында да ниетине кертичи болду – сакѳлап турду. Анда-мында уруш аулагѳындан кѳайтхан адамла, аскер кийимлерин алышындырыр онлары болмагѳандан, кѳзге бек алгѳа уруна эдиле. Алай аланы араларында жокѳ эди Мукай. Болса уа, тылпыуундан да таныр эди аны тиширыуу. Дуняда андан бла алыкѳа акѳыл-балыкѳ болмаган жашчыгѳындан сора аны сѳюер, аны излер, анга кѳайтыр, анга кѳайгѳырыр адам кѳалмаган эди да, сакѳлай эди. Ол, келип, мында

аланы тапса, тиширыу, Мукайны кёкюрегине аууп, бир бек жилирыкъды. Жилимукъ не болгъанын унутхан къургъакъ кёзлери быллай бир ачытмаз эдиле, жилип, жюрегин бир чёкдюрсе. Аны кёзлерине ауруу берген жюреги болгъанын тиширыу ангыламайды. Огъесе ангыларгъа къоркъгъанмы этеди? Нени да сыйындыргъан жюреги – тынгылагъан, сакълагъан, ийнанган, чакъыргъан, кюйген, суйген, ёлген...

Чыгъанагъа къанатын жыртыргъан къанатлыча, учалгъан да эталмай, атларгъа да юйреналмай, келе эди къум жолну жангыз бутлу адам. Келе эди атала жерине. Элин а таныялмай эди. Да, къалай таныгъын – сабий булжумагъан арбазла, мал ышныр этмеген халжарла, эрттеден бери, жауун тамычыдан сора, суу тиймеген терезе кёзле... Жолланы да ханс хорлап. Къарай эдиле бары да, ёпкелеген этгенча, дау айтханча, ыразы болмагъанларын билдире: «Келдинг. Алай андан не хайыр? Сен бизге не эталлыкъса... энди?» – дегенча. Келген этди, алай, къуру юйюне кирип, атасы жоннган агъач аякъны ау басып тургъанын кёрдю. Юй бийчесини жаулугъу, иесини ызындан учаргъа талпынганча, къанатларын керип, отоу тюбюнде жайылыпды. Аны ёрге алама деп ийилгенлей, Мукай жашчыкны сахтиян чурукъчуклары агъач шинтикни тюбюнден къарап тургъанларын кёрдю. Аны жюрегини бир заты юзюлгенча болду. «Сюргон» деген сёзню акъылгъа сыйыныргъа унамагъан ачы магъанасын, уллу терслигин да ангылады сора.

Суу жагъагъа тюшюп, ёксюз болуп къалгъан акъ ташлагъа къарады. Сора, келип, къая этегине чёкдю. Суу, кесин Мукайны аякъларына уруп, кюйюн айтады. Былайда ойнаучу сабийле ишлеп бошамалгъан юзmez къалаланы суу жуугъанды. Суу алыргъа келип, былайда жез челеклерин, юзmez бла ышып, жылтыратыучу къызланы, аланы кёрюрге суйюп, ма бу къая ташха тигелеучю жашланы мудах кюйлерин да айтады суу. Тынчылыкъсыз эди ол да, Мукайча.

Мукай, элни башы бла озуп, Жаммашха чыкъды. Кеси ишлеген кюйчу кюшда тохтады. Анда адам жокъ эди. Адам угъай, мал да. Эртте заманлада акъ, къара, боз кюйла отлаучу сырт таза эди, къалай эсе да, жылы суу бла жууулгъанча, бир таза жашил. Бюгон «Хыррейт!» – деген жарыкъ ауазы бла уяталмады аны Мукай. Сюрюсюз кюйчу керекми эди бу жашил сыртха, бу кюшха, саулай дунягъа да? Ёксюз эдиле экиси да – Ата журту бла кюйчу.

Мудах эди Мукай. «Ярабий, Адыхамны кюшу уа къалай болур?» – деп, тебиреди сыртдан ауаргъа. Жюрег'а биледи – аны анда бир иги зат сакълагъанын къайда эсе да теренде сезипми, анга ийнанымпы, ким биледи, Мукайны жангыз аягъы бла таягъы тирик атлатдыла. Аны сырт башына чыкъгъаны бла Бойнакны алайгъа жетгени тенг болдула. Мукайны кюйчу ити, иесини къайтып келе тургъанын сезгенча, чыкъгъан эди аллына. Ол, Мукайны мылы кёзлери бла ийнаклай, аны артха къайырылгъан кёнчек бухчагъын, азып, тюрленген бетин эслемеди. Сынсий-сынсий, атды кесин Мукайгъа.

– Бойнакъ, харип, саумуса?! Не дединг бу ахырзаманнга? – деди Мукай, итни бушуулу кёзлеринде соруудан кесин къоруулагъанча, андан алгъа болургъа кюрешгенча.

Арыгъан эди Мукай. Жашил кырдыкга чёкдю. Бойнакъ да, аны урушда къюуп келген бутун излегенча, тегерегине айлана кетип, аякъ жанында тохтады.

Кёп зат эсерди, кёп хапар айтды Мукай Бойнакъгъа. Миллетини, тиширюуну, жашчыкъны, алагъа келген къыйынлыкъны юслеринден. Кимге айтсын? Бойнакъдан бла андан сора ким таный эди, ким биле эдиаланы барысын да? Экиси да бирча жиялдыла, сынсыдыла, бу уллу терсликге, бу чексиз тансыкълыкъгъа амал табалмай.

Адыхамны къошунда тургъан къабартылыладан бири, Мукайны кёрюп, кеси келди аллына.

Суусап ичди Мукай, не бек кюрешди эселе да, сыйланьргъа уа унамады. Аланы асламысын таный эди Мукай – тубей тургъандыла жайлыкълада. Ушакъ къуралмай эди. Мукайны аллында терсликлери болгъанча, тынгылай эдиле къонакъбайла. Ол а, ала не бек кюрешселе да, не бек жарыкъ болсала да, кёзлеринде мудахлыкъны къыстайлмай эди. Биле эди, бу къара танымагъан къойчу жашла терс болмагъанларын, айталгъан а эталмай эди. Бойнакъ ючюн а ыразы эди алагъа.

«Кече мында къал!» – деп кюрешдиле малчыла. Мукай унамады. Тамбла жолгъа чыгъарыкъ эди да, бу жангыз кечени уа кеси жапмасында къалыргъа суюдю.

Бойнакъ, бир алгъа ёте эди да, иесини кёзюне къарай эди, бир артха къала эди да, сейир эте эди аны жангыз бутуна, негерсиз къалгъан аягъына.

Бойнакъ бла Мукай бирге тюшдюле къабарты элге. Алайда уа айырылдыла. Хар нени да ангылай эди Бойнакъ. Мукай миллетин, суюген тиширюун, аны жашчыгъын излерге керек эди. Аланы табып, ол уллу къара машиналадан тюшюрюп, юйге келтирирге керекди. Анга къолун созуп жиялгъан жашчыкъ эсине тюшгени сайын, сынсый эди ит. Бойнакъ ол ачы кюн болушалмагъан эди алагъа – жашчыкъгъа бла аны анасына. Аны ючюн кесинден кёлю чыгъып тургъан сагъатда, къабартылыла келип къалдыла. Кетген адамлагъа бералмагъан жылыуларын аланы итлерине берирге кюрешгенча, бир бирге ал бермей, чакъыра эдиле Бойнакъны. Алай бла кетген эди къошха ол кюн Бойнакъ. Мукай мында болса, экиси да бирге чыгъарыкъ эдиле алларына, тыярыкъ эдиле къара машиналары...

– Мен жашчыкъны бла аны анасын излерге керекме.

– Мени да ала бар!

– Алып эдим, суююп да алып эдим, алай ... Сен да биргеме кетсенг, ким айланьр ол биз чыгъыучу сыртлада?

– Энтта кютербиз анда къой сюрюуле.

– Ким айтыр бизни юсюбюзден алагъа хапар?

– Хапарла угъай, таурухла айтырма алагъа. Ол сен айтыучу таурухладан – нартланы юслеринден. Жомакъ айтырма алагъа. Ол сен айтыучу жомакъладан – бир бай кишини юч жашы бар эди деп...

– Кетгенни сакълагъан тёреди.

– Сакъларгъа юйренгенме. Сакъларма. Сен жомакъчыса! Айтырса да жомакъ? Айгъа, жулдузлагъа, жашчыкъгъа, манга...

Бойнакь ангылай эди – бушуугъа, ол кимни болса да, намыс этмей жарамайды. Бютюнда былайда – Мукайны бушуууна. Жашчыкьны бла аны анасыны бушууларына.

Иеси кетди. Ит а сакълап къалды. Ол ангылай эди айырылыгы дуняда бек уллу къыйынлыкълардан бири болгъанын. Алай Мукай къайтырыкъды, ариу тиширыуну, анга кемикли сюекле атычу алтынкёз жашчыкьны да алып.

Мукай, тиширыу бла жашчыкь тургъан элге жетип, аны этегинден киргенде, таукеллиги бошалды, тауусулуп къалды. «Сау заманымда да суймей эди, сюялмай эди, энди уа бютюнда. Неге керекме мен анга?» – деген сагъышла башын бийлеп, суу жагъагъа энип, чёкдю. Ингир алада, жашчыкьлагъа соруп, суйгенини юйюп тапды. Тапды, эшигин а къакъмады. Жау чыракьны жарыгъында тигиу эте тургъан тиширыугъа, анга къысылып олтургъан, жукъу басхан жашчыкьгъа да къарап турду. Чыракъ ёчюлгюнчю къарады.

Эрттенликде жербаш юйчюкден чыкьгъан тиширыу, кесини узакъда къалгъан оюулу кишмир жаулугъу арбазда терек бутакъгъа тагъылып тургъанын эседи. Кёзюмеми кёрюнеди деп, армау болду. «Ах кюнюм! Мен муну унутуп чыкьгъан ушай эдим да?!» – деп, сейирге къалды. Жуукъ барса уа, терек тюбюнде, баучукъ бла ёрге тагъылып тургъан агъач тайчыкьны кёрдю. Ол къачан эсе да уучу жаш таудан келтирген кийик улакъчыкьгъа ушай эди! Ол жарыкь эрттенлик кёз аллына келип, тиширыу ышарды. Сора, ол илляугъа жашчыгъы къалай къууанырыгъы эсине тюшюп, аны чакъырды.

Жашчыкь, тайчыкьны, «жюгенин» бошлап, кесине къысды да:

– Мукай келгенди! – деп, къууанды.

Анасы ийнанмады:

– Хоу бир да! – деди ол. – Келген эсе, къайдады да?! – деп, тегерекге эслеп къарады. Сора, киши кёрмей, мудах болду.

– Ол манга быллай тайчыкь жонаргъа айтхан эди...

Мукай насыплы эди. Бек насыплы. Ол экинчи кече да келди суйгенине бла жашчыкьгъа къараргъа. Отоу иги да жарыкь эди – ийнануу къошулгъан кёзле отоуну жарыкь этгенлери сейирмиди? Алай болмай, къалай болсун?! Олтура эди ариу тиширыу, ариу оюулу къанатлы жаулугъун да инбашларына атып. Жарыкь жашчыкь, агъач тайчыкь бла ойнай, анга ат сайлай эди. «Акътуякъ» да деди, «Къаратор» да деди, «Алакёз» да деди. Ненча ат айтханын ким санасын?

– Ання, мен мынга Къаратор дейим да? Ушайды да бу Мукайны атына?

– Айт, жаным, айт. Ушайды, – деди анасы, къол ишинден башын кётюрюп, Мукайны атына ушагъан жерин излегенча, тайчыкьгъа жангыдан къарай.

– Уучу атамы уа бармы эди аты?

– Болмай а! – Тиширыу эндиге дери аны юсюнден айтмай тургъанына сейир этди.

– Ол анга къалай атагъан эди?

– Гемуда деп.

- Гемудамы? Сора нартмы эди мени уучу атам?
- Хау, балам, нарт эди.
- Сора нек кетген эди да къаядан?
- Нартланы да жыгъадыла бийикле.
- Мукай да нартды. Аны уа жыгъарыкъмыдыла?

Тиширыу кеси кесине соралмай тургъан сорууну жашчыкъ былай айтып къойгъанына абызырады. Сора, терк окъуна, ол оюмдан къачаргъа кюрешип:

- Угъай! – деди. – Аллах сакъласын!

Жау чыракъ ёчюлюрге, Мукай да тебиреди къоншу элге – арыкъны ары жанына. Жолда бара, жууукъ жулдузлагъа къарай: «Адам быллай кече къалай жукълайды, суйгенини бетин кёрюп, жулдузла бла сёлешип турмай?» – деп, атлай эди ол, жангыз аягъына нёгер болгъан гулоч таягъы кызыл къумда тёгерек ызчыкъла кюя.

Тиширыу а сакълай эди. Тиширыу насыпсыз эди. Ол арыкъны ары жанына ёталмай эди. Аллай эркинлиги жокъ эди аны. Эркинлиги болса да, къайдан билсин ол Мукайны алайчыкъда болгъанын? Билсе уа, барыр эди, аны бла жашчыкъны излей, аллай бир жол кыдыргъан, арыгъан жангыз аягъын жылы суу бла жуууп, тынчайтыргъа...

Жашчыкъ къоркъмай эди комендантдан. Къоркъакъ туююл эди. Къоркъакъ да къалай болсун, аны атасы уучу эди сора?! Нарт уучу, Гемуда деген аты бла! Тиширыу суйген уучу. Суймекликден туугъан сабий а, бютюнда жашчыкъ, батыр, таукел, ариу, акъыллы да болургъа тийишлиди. Ол кёрдю Мукайны илипинни ары жанында. Кёрдю да, мудах юйюне къууанч келтирди.

Тиширыу отха жууукъ келгенин, андан учхан жилтин этегине тюшгенин да эслемеди. Бирси жилтинле да аны ызындан секирирге болдула да, ол затны биринчи Мукай эследи. Эследи да, кесин тиширыу таба атды.

Тиширыу, уучу бла Мукай бир бирге къалай ушагъанларын, аланы бир бирден айырып онг болмагъанын биринчи кере эслеп, жүреги бла сезип, къууанды. Бек къууанды. Жарыды, насыпдан толду.

Мукай а сейир эте эди: «Санлары болмагъанла Аллахдан санла тилейдиле. Ол а алагъа къанатла береди...» – деп.

ТЕНГИЗ ЖАГЪАДА НЕДА «КЪУРУЛУШЧУЛА»

Тенгиз кесин аны къатына баргъан адамланы аякъ тюплерине атады. Жапсарыргъамы сюеди, тарыгъыргъамы эниклейди, ким билсин. Сылтау азмыды? Анга кеслерин атханланы, анда суймей батханланы да къайгъылары бирге кюшулуп, аны тынчайта болмазла.

Батдырмаучу кёпчекни белине кысып, тенгиз жагъадан айырылгъан кызычыкъ, артха бурулуп, кюлюп къарайды атасына бла анасына. Атасы анга ышарады. Анасы уа:

- Узакъ кетме! Былайчыкъда, къатыбызда тур! – деп юйретеди.

Уллу тенгиз чёп кибик сабийге хата этерге къалай базыныр деп

келеди кѐлпеме. Алай кесим да кьоркъама ол сабий ючюн. Къарыулу, жарыкъ кѐллю, жаш адам – кызычкыны атасы – сабийни къатына келип тохтаганда, кѐп замандан бери бир бирлерин кѐрмей турганча, къууанадыла экиси да. Аланы кюлгенлери, тенгиз жагъаны аулагъан жарыкъ кюннге къошулуп, тѐгерекни бютюнда бек жарытады. Эслерча жарытады. Сабийни анасы, тенгиз жагъасындан алагъа къарап, тынчаяды. Ол, жанында атылып турган журналны алып, аны бетлерине къарай, кюнню, тенгизни, насыпны бирге келиучюлерин эрттеден билгенча, ол затланы эрттеден сынап келгенча, алагъа сейирсинмегенча, сансыз жатады.

Мен да тынчаяма. Болсада, къайда эсе да теренде, жюрегими бир жеринде оюм тууады да, туманны къол булгъап кетералмагъанча, аны эсимден бир жанына эталмайма. Башха затха бѐлюнсем да, ол оюм кетип къалалмайды. «Нечик насыплды бу тиширыу! – дейме. – Сабийин къууандырган баш иеси къатында болган къадарда, анга не къайгы, не жарсыу барды? Тюбейдиле аллай насыплыла». Бу тиширыу, баям, кеси да ангылай болмаз къалай насыплы болганын.

Кѐпле аныча насыпны сынамагъанларын билмейди ол, ангыламайды.

Аталары къууандырмагъан сабийле къайда да мудахдыла. Мында да алай. Юзmezде къала ишлейди жашчыкъ. Къатында олтуруп турган анасына:

– Анам, къарачы, къаллай уллу къала ишлейме мен! – деп, махтанады ол.

– Мен да болушайым, – дейди анасы, сабийине бурулуп. – Экибиз да бирге ишлесек, ол бютюнда уллу боллукъду, терк да битерикди.

– Кел, сора, – деп, эркинлик береди жашчыкъ.

Жашчыкъ гитче челекчикле бла «уллу къурулушуна» суу ташыйды, Анасы ариу акъ къоллары бла къала къабыргъалагъа юзmez кюрейди.

Ол жашчыкъ анасы бла бирге къала ишлериклерине ийнанаме мен. Уллу, бийик къала. Эки адамгъа иги да эркин боллукъ къала. Эркин а боллукъду. Ол аман тюйюлдю – анда жашчыкъ бла, аны анасы бла бирге жомакъ да жашарыкъды. Жашчыкъны атасыны юсюнден жомакъ. Дуняда жомакъланы барындан да ариу, барындан да алапат жомакъ. Анга уа къаллай бир жер керек боллугъун жашчыкъдан бла аны анасындан иги ким биледи, ала бирге ишлейдиле къаланы сора?

МЕН СИЗНИ БЛАМА

Иги кесек жол арытханбыз. Кесибиз да арыганбыз. Аллах башыбыздан къарап турганлай, сууап, гонях да эте, жашайбыз. Бир кюнюбюз жарыкъ болса, экинчи кюнюбюз анга ушамайды.

– Адамны хар кюню да бирча болмайды, – дейди нѐгер кызым.

– Аллах насыпны тенг юлешмейди, – деп къошады бирси.

– Аны уа билебиз. Насыплы да тюйюлбюз. Къайдан болгъун, тѐгерегибизни жарсыу алган жолну атлап барсакъ, бир жанына бурулуп. солур онг тапмасакъ, ол жол айырылган жингирик къайда, къалайда болганын билмесек?

Мен, оюмларымы сенден букьдуруп, артха кьарайма. Анда да азды кёз, кёл да жарытыр зат. Жаланда – сабийлигим. Кишиге баш ийдирмеген, кишиге эришдирмеген, кишиге сукьландырмагъан, кьадардан жаланда игилик сакълагъан, хар не да – жашау, насып, махтау, алгъыш да аллымда болгъанын дайым эсиме салып, таукел этип тургъан сабийлигим...

Мени ол кюнюмю бюгюннюгю шуёхларымдан асламы билмейди. Сен да угъай. Ол заманда болур эдим мен насыплы деп келеди кёлюме. Алайды ансы, насыпны манга бёлюннген юлюшю кьайры кетгенди?

Сен:

– Аллах адамны не ол дуняда, не бу дуняда кьыйнайды, – дейсе.

– Нек? Не зат ючюн?

– Не кесини, не ата-бабаларыны гюняхлары ючюн.

– Ата-бабаларыбызкеслеринигюняхларынтёлепбошамагъанмыдыла да? Эрттеледе Тамерлан тау ичлерине кьуугъан заманда, дуня урушла баргъанда, кьарындаш кьарындашха кьажау сьелген дин, инсан кьзауатлада, сьургюнлюкде, ачлыкьда, жаланнгаллыкьда...

– Аны ким биледи, бир Аллахдан сора?

Сен кьатымда болсанг да, биз башха жолланы барабыз Нёгерлерим кёпдюле, ышаннгылы шуёхларым да бардыла... Жюрегим а такьырды. Аладан кьалмайды – айтайым, санайым десем, тынгыларыкьла, ангыларыкьла, жапсарлыкьла да кёпдюле. Кьайсы да сьойюп болушурукьду манга, келликди, сёлешсем. Алай сёлешмейме. Аланы кёрлюгюм келмегенден угъай, кёрлюгюм да келеди, ангыларыкьдыла, ариу сёз табарыкьдыла, билеклик да этерикдиге, билеме. Алай, ала сени менича сьоймейдиле да, билаллыкь тьойюлдюле биз баргъан жолну жанында ёсген ол кёгетлени татыуларын... Аягъан этеме мен шуёхларымы. Жюрегинде жарасы, кьарасы аслам болгъан адам кёп жашамайды дейдиле да, ол кьыйынлыкьны ауурлугъун алагъа бермей, женгил этерге сьоеме жюклерин.

Бу мен кесим ангыламагъан кьадар мени нек марап айланнганын ким айтыр, ким биледи ол затны?

– Сен сьоймеклик деген зат сьоймеклик тьойюлдю. «Ол жаланда мени болсун!» – деген оюмду – иеликди. Аны ангыларгъа кьореш. Ол адамдан зат да сакъламай, аны эркинлигин сьыйырмай, ма алай сьойсенг – ол сьоймекликди, – деп юйретеди ол затланы тинтген илмулу психолог. – Бу эки затны энчиликлерин ангылагъан жашауун башха тюрлю кьурайды.

Манга уа кюкюлю кёрюнеди аллай сезим. Бир бирибизге узакьдан кьарап, кьууансакъ, жууукъ болгъанда уа, кьачаргьа ашыкьсакъ, ол кьалай тюз болур? Кесин уллу саугъа сундуруп келген кьууанч жаланда сынау болгъанына жарсый, бир бирсиз да болалмай, бирге да баралмай, атлайбыз бата баргъан кюнню ызындан. Бир – сен, алгъа ёте, бир – мен алгъа бола.

Билмейме, нек жанады от, бир адамны да жылытмаса, юйюнгю жарытмаса? Бу затха ийнаньргъа сьоймей, жилияды жюрегим. Сен а тынгылайса. Бирге, бир жолну барсакъ да, сагъышларыбызны бири –

ары, бири бери тартып, аланы бир тизгиннге салалмай, кыйналабыз. Бизге болушур адам а жокъду. Бирлери къаш тюпден къарайдыла, башхалары уа кетгендиле...

Бир, чабып, эшикни киритин эте, бир а – кенгнге ача, айланады отоуда аяз, кесин жумушчу этип: «Ким кетсе да, мен сизни блама!» – дей.

СЕН ДА БИЛИРСЕ АНЫ

Олтурадыла эки адам къанга шинтикде, уллу жолгъа къарап. Жолгъа десем да, дуниягъа къарап. Алай болмаса, этерми эдиле ала быллай ушакъ? Бири – къарт, иги да къарт. Эрттеден да сакъылында къара тюгю болмагъан. Бири уа – жаш. Экиси да эки тюрлю. Къарт – сабыр. Жаш а – жашаудан къууанч ююш излеген, нени да ангыларгъа итинген, эринмеген, учаргъа хазыр, алай, къанатлары къыркъылгъанча, мудах.

– Насып, жашым, адамны жүрегин кюн жылыуу бла толтургъанча, бир татлы, хычыуун сезимди. Аны сакълай билирге керекди. Къорууларгъа... – дейди къарт акъырын-акъырын, сёзлерине ол созуу магъана къошханын кеси да ангыламай.

Мудах жаш а, ачыуун унутургъа кюреше, ичинден кюледи: «Хау. «Аны кючюнден жерде гюл чагъады, сабанда мирзеу ёседи, бийик кёкде жулдузла жылтырайдыла!» – деп да къош», – дейди.

– Насыплы адам кёп игилик этерге сюеди, – дейди андан ары къарт. – санга, манга... кимге да.

– Сора аман ишле этген адамла насыплы болмагъандан этедиле дейсе да? – дейди туудугъу аппасына.

– Алай болур деп, анга жарсыйма, – къарт сагъышха кетеди. Къалкъыб а къалмагъанды. Къалай къалкъыр, туудугъуну мудах кёзлерин кёргенден сора: «Бушуу кимни ариу этеди?» – деп, кючюнсе да ичинден, тышындан а: – Насып – игиликди. Андан ююшлю адамны жүреги, айтханымча, иги ишлеге тартынады. Игиликден игилик жаратылады дегенлери керти болур, – деп, башха затны юсюнден айтады.

– Ол алай да болур, – дейди туудугъу. – Алай былайчыкъда мен тюшюналмагъан бир зат барды: къадар аны, суйсе, сайлап, санга береди, суймесе уа – бермейди. Некди алай? Бир адам – насыплы, бири уа – насыпсыз.

– Анга эшик ачаргъа хар ким да бирча чапмайды. Къоркъадыла. Чапмагъан билмейди насып келгенин. Суймеклик келгенин, не билейим, жарсыу, ачыу тюшгенин жүрек билдирип къояды. Насыпны уа артдагъа аяйды...

«Да, мен а кимге аманлыкъ этгенме? – дейди жаш ичинден. – Сау ыйыкъ болду юйюмде аны ауазы эшитилмегенли...» – жүреги, жерин къоюп, тамагъына тыгъылады.

– Дайым насыплы болуп тургъан жокъду дуния башында, – дейди туудугъу кескин, жүрегин жерине къайтарыргъа кюреше.

Ол аны биледи. Кеси къадарында сынагъанды.

– Некди алай? – деп сорады кьайтып кимге эсе да (кесинеми?) кьарт.
– Бир акьылман да айталмагъанды, дейдиле. Мен а билеме.

Кьартны базгьынлыгына сейир этип, жаш ышаргъан окьуна этди. Кьалай эсе да букьдуруп, аппаны жанына тиерме дегенча, жашыргын. Аны эслеп, кьарт бир кесек тынгылады. Болсада, сёзюн бошаргъа керек эди да:

– Насып дегенинг жокьдан бар болуп, бардан жокь болуп кьалгъан кьужур затды.

– Жокьдан бар болупму?! Ол игиди да?

– Игиди. Зауукълуду. Кюн таякьла бирге жыйылып, кюнню кьурагъанча, тюрлю-тюрлю гитче, уллу кьууанчла да бир болуп, алай кьурайдыла насыпны.

Жаш аны биледи. Суйгенини кьарамы, кьагъанагыны ышаргъаны, атасыны ыразылыгы, анасыны арыгъан бетине кьараргъа онгу болгъаны (аны хар ким да бирча таньмайды – эртте кетген аналаны бетлери унутулуп да кьалады, жарсыугъа)... Бу оюм жашны эсин, биз бла чанчханча, кесине буруп кьойду: «Сора, жашчыкь анасын, ол ариу анасын, унутупму кьоярыкьды?!» – деп, аны бир ачы сезим кьалтыратды.

Кьарт а айтады андан ары:

– Анга бир ие болгъан ма ол себепден кьайтып излегенлей келеди аны. Жашау узуну излейди.

– «Бардан жокь болуп...» – дегенинг а?

– Ол а насыпсызлыкьды. Бек уллу жарсыу. Жюрегине киргени бла кьалмай, адамны сюегине, кьарамына да ётген, алада да кесини ауурлугъун кьойгъан сезим, – кьарт, жашха кьараргъа кьоркьгъанча, кёзлерин узакьгъа бурду.

Кертисин айтханда, ол анга кьарагъан да этмей эди, бусагъатда уа нек эсе да кьоркьду. Анданмы? Айтхан сёзлеринденми? Оюмну кесинденми?

– Анга бюир деп бир дарман а жокьмуду?

Кьарт иги кесекни тынгылайды. Ызы бла уа, сакьлап тургъанын кёрюп:

– Болмай а! – деп, таукел жууаплайды.

– Да сора, не жарсыр кереги барды да?!

– Айхай, ол дарман женгил болушлукь эталмайды, ансы...

– Неди ол?

– Аны аты заманды. Заман! Жаланда ол сау этеди дунья жараларын. Ахлусун, жууугъун, насыбын, суйгенин... – кьайсын болса да, анга насып берген адамны тас этгенни дарманыды ол... Аллах бермесин ансы, адам неге да тёзеди. Насып алдаугъа ушайды.

– Сора жюрегинги кюнча жарытхан, отча жылытхан сезим – насып – эрип, тас болуп кьалай кьалады?!

– Ол тас болуп кьалмайды – эсгериулеге кетеди, – дейди кьарт.

– Аладан татлы зат а жокьду дуньяда. Сен да билирсе аны...

– Билирмеми?

– Билирсе. Жаланда Аллахдан бир зат тиле – эсинги тас

этдирмесин. Эси болмагъан адам жазыкъды.

Эрттенликде, юден чыгъып, жаш ишге ашыкъды. Биргесине уа – эсгериуле. «Ма бу жолну бара, тюбеген эдик биринчи...» – деп, ол эртте кюнню кёз аллына келтирди... (Хар заманда да алай боллукъду энди. Ол оюмдан эрикген а этмез. Насыплыды аны бла.)

Жаш ингирде анасы, баласы да сакълап тургъан юйюне къайтды. – Бюгюн жашчыкъ биринчи атламын этгенди! – деп, суююмчю айтды къууанчлы ынна. – Кёргюзтчю атанга, биз къалай атлайбыз!

«Аллах, бюгюнню эсимде сакъла! Кёре келген игиликлерим, Сен берген насыбым (мен суйгенча, толу туююл эсе да) тамблагъы кюнюмю, энтта келлик кюнлерими жарытырча эт!» – деди ол, баласыны бетинде ол дуняда кимден да бек суйген тиширыуну ышанларын излей.

БОРЧУМ

Кюндюз Аллах бла сёлеширге заман тапмай, аны артха къоя, болжал эте, жашайма. Тюшлеримде уа учама. Бек бийик учама. Суююп учама. Ма былай, тартынып, учуп кетеме. Ол заманда мени бийлеген женгилликге сейир этеме: «Къалай аламатды дуня!» – дейме. Эрттенликде уа, мени ангыламагъан шуёхум: «Учхан да, къаядан кетген да бирге ушайдыла, – дейди. – Не барды бийикде, сен алай къууанырча?!»

Алай мен анга ийнанмайма. Ол, учмайды сора, къайдан билсин къанат алгъан къалай зауукълу болгъанын. Аллах а биледи. Ол анда, бийикде, мени биргеме айланганын, мени бла бирге сейирсиннгенин, къууанганын да сезип турама.

Аллахха кёп борчум – берлигим – барды. Ол эсиме тюшеди: аппам, ыннам ючюн, атам, анам ючюн, къарындашларым, эгечлерим ючюн, жашым, къызым ючюн, шуёх-тенг ючюн, бир сёз бла айтханда, мен суйген адамла ючюн, мен суйген гюлле, терекле ючюн, мен суйген сёзле, назмула, жырла, жомакъла ючюн... Къайсы бирин санайым!

– Берилген зат артха къайтмай къалмайды, – дейди башха шуёхум. – Игилик да, аманлыкъ да къайтады.

Аллах манга этген игиликни анга къайтарыргъа керек болурма. Къайтарыргъа да суюме. Къалай бла? Аны уа билмейме. Мен Аллахха: «Сау бол!» – дейме. Биринчи шуёхум а: «Ол тилеклени суюди. Бир зат тиле», – деп юйретеди.

Уллу жолгъа чыгъып барама. Ненча минг жыл айлансам да, бу чыгъып баргъан босагъама къайтып келлигим билеме. Къайтыргъа да суюме.

– Жол тегерекди, жер кибик, кюн кибик. Барып-барып турсам да, андан айырылаллыкъ туююлме...

Шуёхум, нек эсе да, манга жаууап бермейди. Эшите болмаз мени. Ол кюннге къарап турады. Тилекми эте болур? Ким билсин.

ЫННАМ

Сабийлигимде ыннам хар нени да билгенине сейирсинип турдум. Ол айтхан жомакъла, таурухла керти кёрюнюп, жарсыдым, кьууандым. Аны жанында, намазлыкъ кыйырында, сиелип, Аллахдан тилек этдим. Уллу жауун, жетип, юй башында кьошунланы, терезеде миялаланы тюе, кьоркьутуп, алай жауса, ыннам бла бирге олтуруп, ляйляханы айтдым. Жауун тохтап, кюн тийсе уа, Аллах мени эшитип, тилегими толтурган сунуп, кьууанып турдум. Дуния башында ыннамдан акьыллы, андан огьурлу жан болмагъанына, ол Аллахны, Аллах да аны таныгъанына, ала бир бирлерине тынгылагъанларына, бир бирлерин ангылагъанларына ийнана эдим.

Абадан болгъанда, ыннам жашауу келген тиширыу болгъанын шарт кёрдюм. Анга суймеклигим тура эди (ол бир заманда да кетмегенди жанымдан), алай аны, ол суймекликни, жарытхан жомагъ'а, ёпкелеген, кёлкьалды этген кьоншумча, бир жанында тохтап: «Кетейимми, кьалайыммы?» – дегенча, мени таба мудах кьарай эди.

Манга башха туйюл эди, кетдими ол, кетмедими. Жаш эдим. Кесими акьыллы, окьуулу сундум. Уллу дуния – аллымда. Гитче тау элчикде жашагъан ыннам айтхан жомакъ, таурух да не эдиле «Минг бла бир кечени» жомакъларыны, А. Дюманы, В. Гюгону, Хемингуйени... кьатларында! Ыннам кёлден айтычу «Тахир бла Зухра», «Лейля бла Меджнун», «Бужжигит бла Зулейха»... – ала бары да жомакъ эдиле. Жомакъда уа не да болады...

Элли жылгъа жууукълаша, энди ангылайма: ёнгелесе да, кетмеди жомакъ. Ыннам акьылман эди, асыл. Бир угъай, бир ненча бийик билим берген юйде окьусам да, базман аны жанына ауары хакъды. Ол менден бюгюн да онглуду. Жомакъ кьартлыгъына дери биргесине айланган адам онглу болмай а!

Жарсыугъа, мен аны заманында ангыламадым.

ЭСКИ ЭЛ

Мында адам жашамайды. Къачан эсе да жашагъанды. Бюгюн а – угъай. Оюла тургъан юйле кьара кёзлерин кюндюз, кече да кьысмайдыла. Ала уллу дуниягъа кьарайдыла. Ханс басхан, алай жол болгъаны унутулмагъан арба ызгъа уа эс бурмайдыла. Тоба, аны таба ала кьарагъан да этмейдиле. Адам сакълай болмазла. Тытыр не болгъанын унутхан эски юйле да, оюлган юй тюпледе журтларын сакълаялмагъанларына ажым эте жатхан ташла да арыгъандыла. Ала мудахдыла. Анча жылны ичинде от жагъаны жылыуун, адамны жумушакъ кьол ызын, жангы сауулган сютно тылпыуун сезмеген ташлагъа не айтхын? Ала насыпсыздыла. Аяз а сансызды. Ол алгъын аланы жапсарычу эди. Энди ол да арыгъан болур...

Эски терекле жаш заманларында жангы кьаланган хуналаны башлары бла кьараучуларын унутхандыла. Ала энди терезе кёзлени

да кыакъмайдыла. Терезелени миалалары эртте ууалгъандыла. Къартлыкъданмы огъесе, жолгъа кыарап, адам сакълагъанданмы, ким билсин. Алма, кертме, шаптал тереклени кёгетлери ууакъ, ачы бола барып, ахырында уа, кёгет этер кючлери да кыалмай, ала кыуруп сюеледиле. Татлысы кыалмай, ачысы хорлагъан жашауда алай болгъаны сейирмиди?

Кыуругъан агъачны кесген тёреди. Быланы кесериг`а келмейди. Ол бери жол тапмай айлана болур. Энди бери бир тюрлю бир улоу да жюрюмейди. Бата баргъан кюнню мюйюзлеринде солутуучу ёгюзле айланмайдыла бу эл таба.

Эски кыаракёз юйле, кыуругъан жансыз терекле, кыатапа тыкыр басхан ташла энди кюнлени, айланы, жылланы санамайдыла.

МУДАХ ТИШИРЫУ

Автобусда бетин манга буруп олтургъан тиширыу мудахды. Бек мудах. Анга эрий: «Сылтауу неде болур?» – деп сагъыш этеме. Кыайгъы орналгъан бетни ажымлылыгы тынчайтмайды.

Тиширыу жашды. Инжилиюу уа тегерекни алгъанды. Ол кыайгъы кыач салыныргъа этилген тегерекге ушайды. Аны да, бу таралыуну да кыалайда башланганлары, кыалайда бошалгъанлары белгисизди. Кыыйылып алынган кыара оюуча, ол инжилиюу тиширыуну тегерегин беклегенди.

Жер тегерекди дейдиле. Алай болур ансы, адам, учхалап кетмезча, бир затдан тутаргъа керекди. Кыагъанакъ болгъанда – бешик бауундан, анасыны кыоюнунда болса – аны боюнундан, атлап башласа – этегинден, биринчи атха минсе, атасыны бел бауундан, улуу болса – суйгенини билегинден, кыарт болса, туудугъуну кыолундан...

Тиширыу нек эсе да жангызгъа ушайды. «Кюндюз жангызлыкъ алай бек да билинмейди, кече кыыйынды ансы», – дейдиле бирле. Мен а алай сунмайма. Нек десенг, кече ариу тюшлени аллыды. Тюшле бла аралашып келген эсгериулени аллы. Ол себепден адам жангыз болмайды – жашау кыызгъанган насыпны тюшлеринде сынап, тансыкъ болгъан адамларыны бетлерине кыарап, кыууанганла, ол тюшлени эслеринде сакълагъанла кёпдюле.

Анам ёлдоу да, дуния кыарангы болуп кыалмагъанына сейир этдим. Ол заманда жаш эдим. Кыыйын кюнумде, анамы тюшюмде кёрюп, ол мени анда да суйгенин, манга анда да жарсыгъанын билип, кёл этдим. Артда кёп кере кыадарны терлигине, жашауум кыуралмагъанына ажым эте келдим, жюрегим таш болду. Иги кесек заман озгъандан сора, жангы насып жокълагъанда, анга да кыууаналмадым. Бир кыайгъы босагъамы сакълап тургъанын сезе эдим. Алай болду – сабийлерим, аталарын тас этип, инжилдиле, кюйдюле. Хазнамыды, кыызчыкыгъа – сегиз жыл, жашчыкыгъа уа алты жыл бола эди. Аталарын тюшлеринде кёрген кечелери аланы бек насыплы кечелери, ызы бла кыууанчлы кюнлери да болгъанын сынап келдим...

Кече адам жангыз туйюлдо. Ма, эрттенликде уа, гул – кюннге, туман – кёкге, бала анасына тартынганда, жангызлык туурагъа чыгъады. Алай кыйынды эрттенликде жангыз адамгъа, керти жашаугъа кирип, кесине жумуш тапхан.

Жашауну бу жанында тюбешип, айырылып, сора ол жанына ийнанмай къалай жашагъын? Тас этген кыйынды.

Огъесе бу тиширыну озуп кетген соймекликми тонагъан болур? Жылны кезиуери да, соймеклик да хар кимге да бирча заманында келмейдиле. Бир адам кышда наныкъ жыяды, башханы уа жай чилледе да жүреги буз болгъанлай къалады.

Бу тиширыну, ариу жаш тиширыну, жүрегин, чыпчыкъ уяныча, чачхан къайгъы тегерекни кесине бойсундургъанды – автобусда олтургъан адамла бирча тынгылагъанлай барадыла. Бизни барыбызны да бетлерибиз, къарындаш-эгешча, бир бирге ушар кългъанларын сеземе. Хар бирибизни къайгъыбыз башха тюрлю болса да, аны сыфаты бирлешдире эди.

«Бу тиширыну ариу бети, бизни бетлерибиз да бу мудахлыкъдан эркин болур ючюн, не зат керекди?» – деп сорама кеси кесиме. Мен жууап излей тургунчу: «Къара анга! Не зат кереклисин билмеймисе? – Бизни суйген эркин кырал!» – деп жууаплайды мен билмеген, танымагъан бир ауаз. Баям ол бу автобусда олтургъанладан бирини ауазы болур. «Жалкыгътханды бу жашау, – дейди башхасы, – бир тюрлю бир уллу да, иги да ишле этип, къарыуубуз ары кетип, кеси кесибизге ыразы болуп, алай жашаргъа сюебиз». «Арыгъаныбызны магъанасы болурча», – деп къошады ючюнчу.

Мен ол ауазла бла даулашмайма. Аланы хар бирини да кеси тюзлюклери барды.

Мудах тиширыу, кёзлерин бизден букъдура, терезеден къарайды.

КЪАРТ БЛА ЭРТТЕНЛИК

Кече – къара къанатлы – танг атаргъа агъач башындан учду. Учуп, къая жютюсюнде, туман бла айырыла, бир кесек мычыды да, бийиклеге кётюрюлюп, анда эриди.

Къарт, ол къара къанатлыны ызын излей, таула таба къарап, иги кесек сюелди. Сора, ахтынды да, башын кюн чыкъгъаннга буруп, эрттенлик аязданмы огъесе жангы кюнню туугъанынданмы – къамап жилигъан кёзлерин жума, ары къарады. Анда, таула артындан, тегерекге къоркъуу сала, тегерек кюн чыгып келе эди. Ол жарый келген тангда дунияны жылытыргъа ашыгъады. Мында ол тауладан чыгъады. Узакъда, тюзледе уа кёзкёргенни этегинден къарап башлай эди...

Къартны эсине харбыз, хуан бахчала тюшдюле. Къайдан келди эсе да, кюн, аладан айырылып, кете болмаз ингир сайын солургъа, хуан-харбыз бахчада бугъуна болур деген сагъыш эсин алып, кеси кесине ышарды. Ол, узакъ жерде ёсген хуанла алай татыулу нек болгъанларын энди ангылап кылып, бусагъатха дери аны билмегенине сейир этди.

Кюн бла бир бахчада ёсген хуанла татлы болмай къалай къалсынла?!

Аллахха ыразылыгъын айта, къарт юйге кирген эшикни кенгнге ачды. Эрттенликде тынчлыкь-эсенлик, саулукь, берекет, игилик, насып юлешинеди дейдиле. Бу адамгъа уа ала керек эдиле. Бек керек эдиле. Керек эдиле сабийлерине, туудукьларына, аладан туугъанлагъа да саугъа этип, аланы къуандырыргъа... Ала билмей эдиле анда – тюзде – ол ач жыллада ёсген хуанланы татыуларын, ала кюннге ушагъанларын да.

Жашаугъа сыймеклигин таркъайтмагъан, арытмагъан, аны ариу бетин, онгдурмай, жаппа-жангылай жюрютген къарт жангы эрттенлик бла саламлаша эди.

КЮН, АЙ, ЖУЛДУЗЛА

Хар нени да башланган жери, биринчи атламы болады. Тау сууу къыран бузладан ала эсе жол, уллу дуня сен ёсген элни къыйырындан башлана эсе, кюн, ай, жулдузла неден башлана болурла?

Эртте-эртте алагъа жууукь баргъан таулу не сагъыш эте болур эди?

Аланы жаратхан Аллахха къайтып-къайтып ыразылыгъымы айтама. Бийик кёкге къарап, тасхалы дуняны кенглигине сейир эте, жашайма, эрттенликде чыгъа келген кюннге къуанама. Танг аласында, тереземден къарап, жер бла кёк бирге жетген ызыкьны къызаргъанын кёрсем, иги кюн боллугъуна ийнанама. Кечеги кёкде жарыкъ жаннган жулдузладан бирин сайлап, анга ич сёзюмю айтама. Сени юсюнгден.

– Жулдузла бла не тилде сёлеширге керек болур? – дейди къызым, кёкге сагъышлы къарап.

– Билмейме, алай ала бизни ангылайдыла. Жюрекни тилин билмеген къайда?!

Сюйгенле ай жарытхан жолчукьда барадыла. Аланы кёрюп, Бетховен «Ай сонатасын» жазгъанды. Ашыгъып, юйюне жетгинчи тёзалмай, бир танымагъан адамыны арбазына кирип, аны юйюню эшиклерин муштухул къагъып, тынчайып тургъан отоуна къутулуп, женгил бармакълары къара рояльны акъ тюеклеринде уча, алай жазгъанды. Бир кесек ойнай да, сора, чабып келип, терезеден ай жолчукьгъа къарай, жазгъанды дунягъа белгили «Ай сонатасын». Ол макъам саулукьда, не уллу сарыуекге да хорлатмаз ай.

Кюн къалай жаратылгъанын билирге сюме. Аны юсюнден кёпле сагъыш этедиле, алай аны билген адам табылмайды. Жаланда Аллахды аны билген, жаратхан да. Кюн бата туруп, анга къарап этдим Аллахха тасха тилеклерими, жулдузлагъа къарап, хапар сордум башха дуняда адамларымдан. Ала жууукьдула Аллахха деп.

Арыгъан булутла, сары, акъ, къызыл къаяланы инбашларына къонуп, солуйдула, жауунла, къарла да, бир бирлерин алышындыра, кезиу-кезиу жюрюйдюле таулада, тюзледе. Гитче оракъ кибик, иничке айчыкъ тола келеди да, тёп-тёгерек болуп къалады. Арда уа жангыдан туады. Кюн а солумайды. Солуу жокьду анга. Ол энди жаратылгъан къагъанакьны кёкге кётюрген уллу Аллахны къолларын жарытханды,

дунягъа биринчи болуп жаратылгъан Адамны къатмагъан тулчугъун жылытама деп.

Бюгюн да къарайды кюн бийикден. Ингир ала ол энишге, Къанжал таугъа жууукъгъа, тишер. Уллу къызыл топ киби, Тёбе Артында кёрюнюр. Аны къызгъылдым ауанасы энди сюеле башлагъан тайчыкъны ариу къара кёзлерине тиер. Кюнню ышаргъанын сезип: «Не кёрдю ол мында?» – деп, ол затны билирге сыйюп, женгил аязчыкъ жетер да, тайчыкъгъа къууанып, аны чилле жалкъачыгъын тарар. Тайчыкъгъа да, аны бла ойнагъан аязгъа да энди хата болмазын кёрген кюн а жерни бирси жанын жарытыргъа кетер...

Жылкъы кюнню ызындан барады. Аны аллында баргъан къаратор бу жолну иги биледи. Сюйгени да, билгени да бир болуп, ол энтта да учады бу жолну. Уллу къара къанатлыча, жылкъыны озуп, кюнню ызындан жетерге ашыгъа. Алай ол да биле болмаз, къайдан билсин, кюн, ай, жулдузла къалай бла жаратылгъанларын!

Нечик устады Аллах!

КЪОЙЧУНУ ЖЫРЫ

Гыржын бла жыр бирге жюрюйдюле дейдиле. Булутланы ары жанында жашагъан таулу къойчу хар эрттен сайын кюлде бишген нартнох галауну кюннге тутуп сыйпайды. Сора, кюнню бла ол галауну бирге ушагъанларына сейирсине, кеси сагъышларына ышара, сюрююнюн ызындан чыгъады.

Ол къош галауну жан хуржунуна салгъанды да, жюреги андан жылынган болур – кёлю жарыкъды, хар не да хычыуунду.

Къойчу, кюннге жууукъ барып, мужурасын да белине салып, жыр айтады. Аны макъамы, сёзлери да асыры бир бирге ушагъандан, аланы бир бирден айырып жарамазлыгъы хакъды.

Жыр, иги къууумча, сыйюнчюлюкча эшитиле кетип, къая къабыргъасына жууукъ келеди. «Ма бусагъат, анга уруп, кесин ачытады!» – деп, къоркъа, алайгъа женгил аяз жетеди. Жетеди да, жырны женгил къанатларына алып, ёрге, кюн таба, учады.

Ариу жыргъа тынгылагъан эрттен кюн алай жарыйды, дунияны бютюнда бек сыйгенин, жангы тангнга къууаннганын билдире, къачып баргъан суугъа кёз къыса, аны да жарыта, жырлата. Аны бла бир кесек ойнап, кюн эрттен чыкъ жатхан талагъа жетеди. Чыкъны инжилерин жылтыратып, кёз къаматады. Гелеуню, анда ёсген къызыл, сары, кёксюл гюллени да къууандырады. Сора ала бары да бирден жырлайдыла ол жырны: кюмюш ызлы черек, къая жютюледе чёкген къушла, жангы юйде уя этген къарылгъачла, къошунбаш юйлени сакълагъан чорбат чыпчыкъла, чегет агъачда букъгъан жаныуарла, сууда этеклерин чайкъай тургъан тал терекле, гелеуде ёсген гюлле да, танг аллында тойдан къайтып келе тургъан тойчу да.

Къойчу да жырлайды. Ол жыр бла келген ырахатлыкъ тау тюбюнде орналгъан, къойчу жаш тансыкъ болуп тургъан элге кирип, аны

суйгенине эшитилир деп, алай сагъыш эте болур. «Тюзю да алайды!» – деп, жарыйды танг, юзюле-юзюле баргъан туманланы ызларындан къарай.

УЧСАНГ, КЪОРКЪУРГЪА ЖАРАМАЙДЫ

Къызчыкъ жукълап турады. Мен аны тюшюню жаны бла ётюп барама. Сабийни тынчлыкъсызлыгъын сезип, тохтайма. Бир кесек къарап турама да, ол ажашып айланган тюшден чыгъарып, къызчыгъымы тынчайтыргъа суйюп, жанына таянама. Аны бурма башчыгъын кесиме къысама да:

– Кече бошалады. Аны бла бирге тюш да кетеди, – дейме, кесим ийнанмасам да ол затха.

– Кетмесин! – дейди сабий. – Мен анда учхан этеме!

– Бийик учаламыса?

– Хау!

– Къоркъсанг а, уяныпмы къаласа?

– Сен аны къайдан билесе? – деп, сейир этеди къызчыкъ.

– Билмей а! Сенича гитчечик болгъанда, мен да уча эдим, – дейме, юй жумушла бла кюрешген ариу, жаш анамы, жангы гыржын ийис этген жылы эрттенде намазлыгъында, къызыл минчакъларын санай, тилек эте тургъан ыннамы, акъ атха минип, арбаздан чыккъан атамы эсиме тюшюре.

– Энди уа?

– Энтта да учам. Алай бек аз.

– Сен, къоркъуп, уяныпмы къаласа?

– Учсанг, къоркъургъа жарамайды.

Неден да арыгъан, кюнню, айны, жылны, ёмюрню, суймекликни, жашауну да бир заманда бир бошаллыкъларын билип тургъан жаным тюшлеге ийнанганлай къалады.

Артха жол жокъду. Ол тауусула барады. Неге керекдиле асыралгъан ахча, букъдурулгъан байлыкъ да, бюгюн ала бирлени къууандырмасала?

Тюшлерими уа, унутмай, жыя барыргъа сюеме. Ала уа, бери угъай, ары тартдырадыла, эрттенлик бла бирге эрип кетерге термиле, юзюк-юзюк болуп, чачылыргъа кюрешедиле. Ала, бир кесек солуп, артха къайтырла. Мен болмасам, тюшлерим башха юйлеге кирирле, сабийлеге, туудукълагъа кёрюнюрле. Къызчыкъла, жашчыкъла, къоркъуп къалмай, тюшлеринде кёп учуп уянала, къанатлы, женгил да болуп, къууанып жашарыкъдыла. Мен анга ийнанама.

УШАКЪ

Бир жеринги сау эте, башха жеринги аурутхан дарманнга ушайды сени бла ушагъым. Жюрегими ачаргъа, къайгъыларымы чачаргъа сюе болурма – ашыгъып келеме, кишиге айтмагъанымы санга айтайым

деп. Алай мени сёзюмден, сени сёзюнгден да алгъа болуп, мен сени ол жумушдан бѐлмезими суююп, къарамынг ортада кюнѐтмез буруу ишлерге кюрешеди.

Ол, битип, уллу дуняны жапхынчы, мен сени къутхарыргъа керекме. Сёзюм ътсе, сёзюм бла, ътмесе – кёзюм бла. Алай ол затха не заманда да таукеллик, къарыу табалмай, къыйналама.

– Аллах кимни да бош алай къыйнамайды, бир этген гюняхы ючюн къыйнайды, – дейсе. – Суюгенлерин – бу дуняда, бир-бирлени уа – ахыратда...

Алай эте, учаргъа керилген къанатларыма кюч алдырмай бараса.

Насып деген – ол неди? Бети ачыла баргъан суюмекликни ауанасы. Ол, къыздыргъан кюнден, сууукъдан да бирча къоруй, биргенге айланыр сахар орамлада, элледен да деп, ол затха ышанаса. Насыплыны бети кѐп тюрлю болады – ариу, ъхтем, таукел, къанатлы, учунуулу... Насыпсызны уа – бир. Анда да инжилиу жазылып.

Сени жанынгда тиширыуну бети ай жарыгында жулдузлагъа айланып эсе, ол насыплыды. Жерге къарай эсе уа, тохта, сагыш эт...

Ол кюнѐтмез буруу, жашауну къара бети болуп, къатыбызгъа жан ътдормейди. Кюн болмаса уа, суюмеклик ауана къайдан чыкъсын?

Аны бийик этсенг, кюн да, ай да, жулдузла да бирси жанында къалырла.

Ашыкъма. Сабыр бол. Кѐлкълды болсанг, чалы эше тур. Бир кюнде бир аны тешиклеринден къарарла да, кюн таякъла бизни къууандырырла. Бу бизге берилген къысха заманга мен ол чалыны эки жанында да ърге – кюннге, айгъа, жулдузлагъа – чапхан гюлле ъсдюрюрге сюеме.

АТА ЖУРТ БЛА КЪЫРАЛ

Сабийлерибизни келлик кюнлери жарыкъ болсун дейбиз. Келлик кюнлери. Айырып, алай нек айтабыз? Бюгюнлери жарыкъ болса, бюгюнда иги туююлмюдю? Бюгюн биз бералмагъанны тамбла алагъа берирлеми бирле?

Буз Аппаны керти сунган, жомакъгъа ийнанган, Аллахдан къоркъгъан сабийни дунясы былай терк тюрленнгенине сейир да, ажым да этеме. «Ол ариулай, тазалай къалса, жашау башха тюрлю болур эди», – деп, анга ийнанам. Мен ийнанганлыкъгъа, заман желлеринде тозурай барып, онгуп, бет алышындыргъан дуня ариу къайдан болсун? Аллахны эсимден кетермей, андан сора дуняда сабийлерими, мени да къоруулар жан болмагъанын ангълай, анга айланып, тилейме игиликле. Бек алгъа алагъа, ызы бла жууукъ-ахлугъа, шуъхларыма, ол дунягъа кетгенлериме, сора, мен унутуп, менден умут этгенлеге, элиме, журтума, халкъыма, къыралыма...

Аппасыны къолундан тутуп баргъан сабий, анга айланып, къаракѐз бетчигин ърге тутуп:

– Къырал – ол неди? – деп сорады.

Аппа, быллай гитче сабий аллай уллу затланы юслеринден сагыш этгенине сейир болуп:

– Къырал – ол бир тюрлю бир халкъ, неда бир бёлек халкъ айырылып, энчи жашагъан жерди, – дейди, тюз ангылаталдыммы, ангылаталмадыммы деп, ишекли бола.

– Сора ол Ата журтубузду да, аппа?

– Анга ушайды, – дейди къарт. Болсада, ётюрюк айтханча, сабийни алдата тургъанча кёрюнюп, уялады. Сора бу оюмну, сабийге да эшитдирип, тинтеди. Да, эшитдирмей а! Быллай сорууну соруурга жетишген жаш тюз жууап сакълай эди.

– Ата журтубуз – ол бизни ата-бабаларыбыз жашагъан, биз кесиби да туугъан жерди. Бек биринчиден тукъум элибиз, жерибиз, ол эл орналгъан аууз. Ызы бла – саулай Малкъар. Андан ары уа Россей – ма ол сен айтхан къыралыбыз. Ата журтну адам сайлап алмайды, къадар бла бирге бериледи ол бизге. Кимге – къыйыры, чеги болмагъан тюзле, кимге, ма бизгеча, – таула, кимге – тенгиз жагъасы... Болсада, къырал дегенинг а – къуралгъан затды. Аны халкъ кеси къурайды... Ата журтунда.

– Сора Ата журтубузну бек сюерге керекбиз да, аппа?

– Хау.

– Алай бег`а нек?

Аппа, бир кесек сагъыш этеди да:

– Къайда айлансанг да, балам, мындан татлы жер табаллыкъ туююлсе. Ата журт сени юйюнгдю, – дейди. – Ма былай келип къаллыкъ юйюнг. Къыйын кюнлерингде, къууанч кюнлерингде да муну излериксе да, андан, – деп да къошады.

Сабийлерибизге игилик тилейбиз. Ата журтларында, башха жерледе да. Бу къыралда, башха къыраллада да. Алай ангылаталмайбыз, бу биз суйген къырал бизни нек суймегенин, Ата журтубуз а, суйюп да тургъанлай, бизни къууандыралмагъанын. Къайдан ангылатхын, кесинг да билмесенг. Къарт адам, ахтынып, сабийни къолун, ычхындырып иерге къоркъгъанча, жангыдан къатыракъ тутады:

– Ата журтну суй! – дейди. – Бек къаты суй!..

Атлауучла этгенбиз, алай ол сабийлерибизни насыплы этерик юйлени уа ишлеялмайбыз. Ол юйню ишлерикбиз, жарыкъ этерикбиз сабийлерибизни келлик кюнлерин дейбиз. Алай къайда, къачан? – Жокъду бизни аллай онгубуз. Ата журтубузну да – алай.

АНА

Эшиклени ким эсе да къагъа эди. Тилеген этгенча. Тауушун да бек эшитдирмей. Тиширыу сескенип уянды. «Киштиклеми болурла?» – деди тиширыу кеси кесине. Сора, жанында жукълап тургъан жашчыгъын уятмазча, акъырынчыкъ туруп, эшикге жанлады. Керти да, эшикни ары жанында ким эсе да бар эди. Ызы бла къагъанакъ жилигъан таууш эшитилди да, тиширыу, битеу дуня сагъышлары, къоркчуулары да эсинден кетип, ачхычны бурду. Босагъада кёп болмай анга темир эшикле салгъан жаш сюеле эди. Къолунда уа – чулгам.

Тиширыу кьалай эсе, да кеси да билмегенлей, кьолларын ол чулгъамгъа узатды да, сабийни кесине кьысды. Жюрегине жууукъгъа. Андан сора чакьырды кьонакьны юйюне. Уянып, отоудан башчыгъын созуп кьарагъан, алыкъа юч жылы толмагъан жашчыгъына ышарып:

– Келчи, бир кьарайыкъ, бизге кьаллай саугъа келтиргенди кьонакь, – деди да, чулгъамны тахта юсюне салып, ачды.

Тиширыуну жюрек тебиуюн эшитмей, аны жылы ёшюнюнден айырылгъанын сезген болур эди, сабий жилады. Бек жилады. Ачы. Жашчыгъ`а кьууанды.

– Анам, кьарачы, бучукъну кьаллай гитче кьолчуклары барды, аякчыклары да! – деп, сейир этди.

Эшик жанында сюелип тургъан мудах атагъа кьарап, тиширыу:

– Ач болур, – деп кьошду.

Сабийни ауузуна эмизик салып, аш юйге кирди да, терк окъуна сют биялмукъчук этди. Насыпха, юйде сабий болгъанына, анга жарагъан не да бар эди. Кьагъанакьны тойдурду да, кесине кьысды. Ол кьалкыгъанлай, атасы да мудах хапарын башлады:

– Бу сабий мени жашымды. Муну анасы башха миллетден болгъаны себепли, мени жууукъларым аны суймегендиле. Биз мында хаух фатарда жашап тургъанбыз. Алай анам, эгечлерим, кьарындашларым мени ючюн кьазауатларын бир кюн да кьоймагъандыла. Ол тиширыуну кёп кере жанына тийгендиле. Ол жарлы да, бу сабий туугъунчу сакълап туруп, аны да мени кьолума тутдуруп, бу шахардан кёчюп кетгенди.

– Сен аны сую болмаз эдинг, – деди тиширыу.

– Билмейме. Ол тегерекден эшитилген сёзле суймекликни ёлтюрюп кьоймагъан эселе... Анам а: «Аны сабийи бизге керек туююлдо!» – деп, сёзю кьысха салды...

«Сабий, бютюнда туудугъу, керек болмагъан ана...» – тиширыу андан ары кеси кесине не айтырыгъы тасха болуп, тынгылап кьойду.

– Жаным саулукъда, сабийни ёксюзле тургъан юйге бералмам. – Бир кесек тынгылагъандан сора, – сен бу сабийге кьара, аякь юсюне сал, – деп тиледи атасы. – Жангызлай сабий ёсдюрген санга да тынч болмагъанын кёрюп турама. Мен кьыйынынгы унутмам, сизге болуша турурма. Онгум болгъанлай а...

Алайды, сабийини атасы дуниядан кетгенли, тиширыу жангызды. Атасы, анасы, баш иеси болмагъан тиширыу. Алай аны келлик кюню барды – жашы! Тиширыу аны бир заманда да унутмагъанды.

Атасы кетгенден сора, ыйыкъ болмагъан кьагъанакьны экиси да бирге жууундурдула – жашчык да, анасы да.

– Энди бу мени кьарындашчыгъымды да?

– Хау.

– Энди мен бир илляуму да сындырлыкь туююлме. Кьарындашчыгъыма асырарыкъма.

Кьагъанакь, суймеклик тегерегин аулап, тынчайды.

«Былай башланган жашауу мынга насып келтирими?» – деп сагъышланды тиширыу.

Ол кьаллай таукел, жандауурлу, халал адам болгъанын алыкъа

кеси да билмей эди. Аны жаланда бу кьагъанакъны атасы кёрдю саулай дуняда. Ол андан кьакъды амалсыз сагъатында бу тиширыуну – ахлусу-жууугъу, кьаршы танышы болмагъан адамыны эшигин да.

Кьагъанакъны быстырлары, тюз да аны жашыныча, алай татлы ийис этгенлерине кьууана, аны биринчи кюнлерин эсине тюшюре, тиширыу аланы бетине кьысды.

Алай аны насыбын жарты этген бир зат бар эди – поездда, бетин башха-ладан букъдуруп, жилий баргъан жаш тиширыу – бу кьагъанакъны анасы. Ол зат кьоймай эди ананы тынчайыргъа. Ол узакъдан-узакъ кетип бара эди бала-сындан. Кьаллай бир узая барса да, аллай бир ачы жилигъанча эшитиле эди да:

– Кьоркъма, – деди ана, анга айланып. – Мен сени жашчыгъынгы ариу ёсдюрюме. Ол, сен скойгенча, иги адам болур... Темир жолла уа... ашалыпмы кетерикдиле? Ала ары да, бери да созуладыла... Биз сени бирге сакълап турурубуз, – деп да кьошду.

АЛЛАХ БЛА ТИШИРЫУ

«Жашаудан эсе, жомакъ халал эди манга. Мен аны ызындан тебирер умут этеме. Анда табарма жангыз чырагъымы, гитчегими. Анга бир бек ышанама. Жолоучулугъуму жангы кюн жаратылгъынчы, ай эригенлей башларгъа керекме. Мени киши да кёрмез ючюн, мени киши да тыймаз ючюн, бир адам да зат сормаз ючюн, алай этсем игиди...»

Тиширыу кьарыусуз жарыгъан тангда жайылмагъан тешегинден турду. Ол эрттеден бери да кирмегенди жуургъан тюбюне, ингир сайын алайлай аууп кьалгъан болмаса. Турду да, чарыкъларын кьаплады, кьара жыйрыгъын тюзетди. Кюзгю аллына келди да, кьара тюгю кёрюмеген чачын агъач таракъ бла тарап, ёрге жыйды.

Ойренгенден болур, хар эрттен сайын аякълары кеслери келтирдиле кюзгю аллына ансы, тиширыу ары кьарагъан да этмеучюдо. Бюгюн а кьарады. Иги кесек сюелди, кюзгюге кьарап, кеси кесин жангыдан таний тургъанча: «Юсюмдеги кьара жыйрыкъ нени да тюрлендиргенди: бетими, кьарамымы, атлашымы, отоумда чыракъ жарыгъымы иш да», – деди да кеси кесине, бармакъ учлары бла кёзлерин сылап кёрдю, алай ала тюрленмедиле. Къалай тюрленсинле – ала сёлеше эдиле саулай дуня бла, алада жашай эдиле кьычырыкъ да, дау да, жаланда бир бек насыпсызла сынагъан, ат табылмагъан чексиз бушуу да. Сора, тиширыу сылагъанлыкъгъа, ала башха къалай болсунла, алада тамыр ийген кьычырыкъ кьайры кетип кьалсын? «Къанатлы болса да, бир иш», – деди тиширыу.

Эртте ала жарыкъ эдиле – кёкню бла жашилни кьатышдырып, аллайгъа боялгъан ала кёзле. Ала кюлселе, дуня кюле эди... эртте. Тенгиз жагъасында, кёк бла тенгиз бирге кьошулгъан жерде кюн бата туруп, аны кьызылындан толгъан тенгизде чайкъала тургъан сабийлерине, аланы аталарына да кьарай олтургъанда... «Биягъы мен эсгериуле жолу бла артха айланама», – деди тиширыу.

Ол заманда аны аты башха болгъаны эсине тюшдю. «Башхады десем да, бюгюн мени атымы ким айтады, ким сагъынады мени?» – деп, бюгюнню бла ол кюнню аралары, тюшсюз кечеча, къара болгъанына сейир этди.

Тоханасындан тюшюрюлген бийчелей, къысха эди аны насып ёмюрю.

Тиширыуну жүрек тюбюнде юч сабий къымылдагъанды. Юч кере сынагъанды ол татлы аналыкъ къууанчын. Алай кёргени уа – эки къабыр тёбе бла хапарсыз жашы – кичиси. Эри эртте, уруш аулагъында ёлгенли да, къарасын тешмегенди тиширыу. Да, къалай тешсин, аны юсюне да къайтып-къайтып, эки къара жыйрыкъ киерча болуп турса?! Энди аркъасы да гуппур болгъанды – жерде жатханлары чакъыргъандан туюл эсе. Алай гитчечиги, хапарсыз эсе да, сауду. Ол эсине тюшгени сайын, ана, тирирек болуп, энишге тартхан санларын ёрге кётюрюрге, атламын женгиллетирге кюрешеди.

Тиширыуну эсине кёп кере келеди Аллахха ыразы болмагъанын айтъргъа, анга жууукъ келип, кёзлерине къарап, ачы-ачы жияп, тарыгъыргъа. Ол заманда, ол кеси кёрсе, тиширыуну къалай къыйналгъанын ангылар эди деп. Алай ол аны айталмаз кичиси саулукъда.

«Санга шукур!» – деди ана, Аллахха айланып, сора, эрттеден бери жау сюртюлмесе да, тиширыуну бушууна жарсып, аны ангылап, къыжылдамай, таууш этмей, тынгылап тургъан эшикни ачып, уллу дуниягъа атлады.

КЕТМЕ!

«Кетме!» – деп жауа эди жауун. Алгъа кирши этип, жалыныулу. Ызы бла уа, аны тиширыу эшитмегенин ангылагъанча, къатыдан-къаты.

Тиширыу, босагъа аллына келип тохтады да, артха бурулуп, къарады. Мудах эди. Ма бу юй кесича. «Сейирди...» – деп сагъыш этди ол, бу юй жарыкъ болуп эсгералмады. Не къууанчлы кюнде да, шо ол бу юйге киргенини къууанчында окъуна, жарыкълыкъ, мюйюшледе букъгъанча, барлыгъын билдирсе да, ма мен былайдама деп, туурагъа чыгъалмай эди. Сууукъ эди бу юй.

Тиширыу, эшикни ачды да, дагъыда бир кесек тынгылады. Тюз да отоугъа сыртын бурганлай: «Кетме!» – деген ауазны эшитди. Бурулуп къарады – киши да жокъ. Жаланда кеси. Кеси бла арсарлыкъ, мудахлыкъ, жарсыу, жүрегин бир аман басхан тынгысызлыкъ.

Бир кесек сюелди да: «Къулагъыма эшитиледи, ах кюнюм! Байча, Байча, Байча...» – деп, босагъадан атлады. Ыннасы алай юйретиучу эди: «Къулагъынга бир зат эшитилгенча болса, къарап киши кёрмесенг: «Байча, Байча, Байча!» – деп айта тур. Ол заманда ол къычыргъан: «Бай бол, сыйлы бол!» – деп кетер. «Ой!» – деп жууапласанг а, ол: «Оу болгъун, шау!» – деп ма алай къаргъар», – дегенни айтып.

Тиширыуну арбазда да къоймады ауаз. «Кетме! Арсарса. Сени бир

уллу игилик сакълагъанын билсенг, кетерсе... Артда. Ке-тер-се-е...» – деп жияй эди ол ауаз. Алай тиширӱу не этсин – ол къарыусузду, жангызды, анга бир кесек, ма бир кесекчик окъуна, жылыу керекди. Артха къарап, жылыныр эди. Алай аны да къар басханды, мындан эсе, анда сакълагъаны кѣп болуп. Ол ала бла да тӱююлдо. Алагъа да ѳпкелепди, керек кӱнде къатында болмагъанлары ючӱн, жангылгъаны ючӱн, насыпсызлыгъы ючӱн, бу сууукъ юйню жылыталмагъаны ючӱн. «Юй иесине ушайды», – деп, ахтынады ол. Иеси ариу адамды, узакъдагъы сӱйген, къатындагъы кӱйген. Игилиги, базманнга салынып, белгисизге аталып, кӱююкӱюгӱ уа – жанындагъына. Аны юйю жылы сунуп, сукъланганла да бардыла. Алай ала къайдан билсинле тиширӱуну насыпсызлыгъын, тохтап, кѣзуне бир къарамасала? Къарагъанла уа жарсыйдыла. Тиширӱу аны сезеди. Уялган окъуна этеди бу экиликден.

Артха къараса – жылынмайды, алгъа къараса – жарымайды. Юй къарангызды, жылыусуз. Сабий, не жаш адам сѣлешмеген, кӱлмеген, жыр макъамы эшитилмеген. Хауа, айтылмай тургъан дау алгъанча, ауурду. Ах, къалай излей эдиле бу юйню къабыргалары жарыкъ, ачыкъ ауазланы, къалай сӱе эдиле, сын къатып турмай, жарыктыкъ келтирген таза хауа бла солуп, бир кесек таукеллик алыргъа, жарыргъа...

АННЯ

Кѣп зат бла танышлыкъ тутады адам. Сен а эсинг бла тута эдинг.

Хапар айтаса. Сӱююп айтаса, хар эрттен сайын узакъдан-узакъ кете баргъан жыллагъа, ариулугъун, татлыгъын да тас этмеген Схауатха къайтып.

– Ол бизни элден тӱююл эди – жашчыкъны атасы. Устаз болуп, окъуп келген эди. Манга ол заманда, жашчыкъ, онтѳрт жыл бола болурму эди? Ол а бек ариу эди. Аныча жаш саулай Къарачайда да болмаз эди...

– Анам, биягъы сен башлагъанса... Къайтарып бир затны айтып турма. Бу адамны да эрикдиргенсе, – дейди жашынг.

– Угъай, угъай, айтсын!

Мен бу хапарлагъа сӱююп тынгылагъанымы ангыламайды ол. Жангы зат эшитеме деп угъай, сени бетинг къалай жарыгъанын кѣрӱю ючӱн, сени бла бирге ол узакъда кългъан тойлу, ажымлы да Схауат элге къайтыргъа сӱююп.

– Бизни элден ариу эл болмаз эди дуняда! Терекледен топпа-толу! Алты къарындашым бар эди да, мен а бек багъалы кызгъа саналыучу эдим. Тойгъа барсам, кѣз тиймей къайтмагъанма.

Сен ышараса, ариулугъун тас этмеген бетинге ингилик чабады.

Мен санга сӱююп тынгылайма.

– Жашчыгъа атасы урушха кетгенден сора туугъан эди. Тамата къарындашымы бир иги шуѳху болуучу эди Шерийланы Сагид-Герий деп, жашчыкыгъа аны атын атагъан эдиле. Атасына былай-былай деп жазгъанымда, къайгъы этген эди: «Ол гитче кългъанакъчыкъ аллай ауур

атны кылай кетюрюп айланыр?! Жартысын кыйсагыз да боллук эди», – деп жазган эди. Кыагыт жазыб а, мангамы жазарык эди, анама жаза эди ансы.

«Анам, менден салам айт
Гитче жашынг Сагид-Герийге.

Картчыгын алып бир жиберсенг а,

Бир бек термилеме керюрге», – деп тилеген эди да, кыарындашым Бештаудан суратчы алып келип, бир ариу картчык этген эди. Жиберген эдик. Алган болурму эди? Сауму эди ол заманда, ким билсин.

– Алмай а!

– Жашчык, Брестде уруш кыачан барганды? – деп сораса сен. Сора, манга айланып: – Жашчыкны атасы андады, – дейсе. – Кыарындашларым барып келгендиле. Артада жашчык да барганды. Мен а барайым дерге уялып кыйдум. Бар деп была да айтмадыла. Энди уа ким элтсин мени ары?..

– Анам, жарсыма, сени ючюн да мен барганма.

– Анам а Алийладан эди. «Мен апчарны кызыма!» – деп кыоюучу эди жук айтханнга. Кыарт атам орус патчахха кыуллук этген эди. Анам харип Сталиннге кыарачай хычин да ашатханды. Ийнанмаймыса?

– Ийнанма.

– Да, сора нек кюлесе? Кыайдан билсин ол аны аман адам болганын? Анам бла эки кыарындашдан тууган Алийланы Омар алып келген эди Схауатха Сталинни. Уллу Омар, Баблашны жашы угъай, уллу Омар. «Сау бол, эгечим», – деген эди Сталин анама... – дейди. Сора, эсине энди тюшгенча: – Жашчык, бу кыызгъа бир саугъа алып берсенг а? Жашла кыызланы кыуандырган адет да бар эди эртте.

– Да, алайым, анам, не сюеди? Бир сорчу кесине, – деп, ышарады жашынг.

– Жук да угъай! – дейме терк окъуна мен.

– Аллай затны ким сорады тиширыугъа? Телими болганса, жашчык!

– Охо, сора, анам, бир ариу чурукъла алайым.

– Кыой-кыой, жашчык, бир да билмейсе тиширыуну кыуандыра. Эр киши тиширыугъа чурук алган адет да кыайдан чыккыды?! Ол кыул кыылыкды! Жаулук ал. Бек ариу жаулук.

– Бек ариу а кыаллайды?

– Жаны болган.

– Аллай жаулукдамы болады – жаны болган?!

– Болмай а! Герхана жибекден, жылтырауугу болган. Ма мен базаргъа жюрюген заман болса эди... Нек таный болмазем мен сени ол кезиуде? Башдан-аяк алтын этип кыояр эдим!

– Сау бол, ання, сау бол.

– Анам, бу аллай затха алданмайды, кересе да?

– Керген а этеме, аны ючюн артык да сюеме. Алай жаулугъ'а ал, алмай кыойма, жашчык...

Сен тынгылайса. Чилле кесген кыолларынгы бармакларын санай, иги кесек тураса.

– Мени дагыда тилеген эди бир адам, жашчыкыны атасыны хапары келгенден сора. Америкадады бусагъатда. Ох деп жашай болур анда. Алай... Жашчыкыны атасы аны суймеучую эди. Мени кьачырыгъа умут этген эди да бир заманда. Суу алыргъа баргъанымлай... Немисиле келгенде уа, бизни кьабакъгъа тытыр бла жулдуз сурат ызлагъан эдиле белгиге – жашчыкыны атасы кьуллукълада ишлеп тургъан эди да, власть жанлыласыз деп, ёлтюрюрге суйюп. Анда да насыбыбыз тутду. Ёлтюрюрге элтселе, жашчыкыны букьдурурма да, олду деп, кьолума бир чулгъам алып чыгъарма деп турдум. Эртгенликге уа немециле кьачып кетдиле. Ол да ала бла бирге. «Америкагъа кетеме, кел мени бла», – деп, бир адамдан айтдырып, мени да чакъыргъан эди... Ол да кьуллукъчу эди урушха дери. Кесин кётюрген, гынтылы. Бир кере, иги ишлегени ючюн саугъа берирге, биреуню Нарсанагъа чакъырадыла да уруш аллы жыллада, аягъына киери болмай, андан тилейди эки сапог. Береди. Къайтып келгенде уа, бир бек тырман этеди. Жашчыкыны атасы, аны тырманын, ол ишчи адамны жунчугъанын да кётюралмай, ол эки сапогну алып, арбазгъа чыгъады да, балта бла-балта бла туурап, келтирип, аллына атады. Алай да болгъан эди. Бек жигит адам эди жашчыкыны атасы, жукъдан кьоркьа билмеген.

Энди ала биргедиле – жашчыкыны атасы бла анасы – манга хапар айтыучу ання. Биринчи жашчыкъ бла атасы тюбешдиле. Ала бир-бирлерин энди бир кесек таныгъан болурла деген заманга уа ання да келди алагъа.

Энди ала ол узакъ, тойлу, жарыкъ, мудах, ариу, бийик терекли Схауатны юсюнден бир бирге хапар айтадыла, бири унутханны бири эсине тюшоре.

БИР КЮНДЕ БИР

Адам тууса, дуня андан сакъламагъан ахшылыкъ кьалмайды. Бюгюн сени туугъан кюнюнгдю. Жыйырма жыл тюбедик анга бирге. Энди сен уллу жаш болгъанса. Жюгюнг да – ауурдан-ауур. Атанг ючюн да элтесе да, анданмы болур? Бир кюнде бир, мен кьатында болмай кьалсам, сени уа туугъан кюнюнг эсе, билип кьой, мен бек кьууанам! Аллах сени дунягъа жаратханына, бютюнда манга бергенине! Сынапмы? Сайлапмы? Суйюпмю? Ючюсю да бирден болупму? Мен эшитдим биринчи кьычырыгъынгы, сёзюнгю, антынгы, кьууанчынгы, жарсыуунгу – дайым сени биргенге болуп. Сен мени унутурукъ туйюлсе. Мен да унуталмам сени.

Кетсем да, анда кёп кере тётюлюрме санга тансыкъдан, билеме, алай ашыкьма мени ызымдан келирге. Мен сени не бек суйсем да, суйгенимден да кёп сюерге излегенлей турдум. Он кере кёп, жюз кере кёп, минг кере кёп! Анала алай болгъанданмы жете болмаз дуняда суймеклик?

Кетсем да, байрым ингирде келирме да, кьарарма терезеден. Ол заманда эркин къайталаса дейдиле юйюнге. Кьууанырма.

Къууанырмамы? Атангы атын атармыса туудугъума? Ол жангыча жарытыр жашлай кетген жарлы атангы къарангы дуниясын. Мында уа, мында, сен болалмагъан затланы жашынг этер, эсли болса. Сенича эсли болса, билеклик этер кимге да. Къарт атасыны атын жюрютген жаш болалмазлыкъ не барды?!

Орамдача, барама жашауда. Чачымы сылагъан аязмыды? Сен гитче болгъанда, атанг дуниядан кетгенде, эгешчигинг да, сен да сылай эдигиз чачымы. Ол терк-терк тошеди эсеме. Къолчукларыгъыз а – гитчечикле, жылыла, жумушакъчыкъла. Бушууну юсю бла кёпле тазаланган этедиле. Мен а, ат этип минер сёзюмю тас этип, айландым, башха арбазгъа ажашып, къыйналып, тёгюлюп, юзюлюп... Жангыдан чыкъдым жолгъа. Бара эдим, жаным бла ёте арбала, машинала, атлыла, башым бла уча самолётла, аланы араларында уа – толмагъан умутла, жарсылу насыбым, кюн бла ай – бири къалып, бири кеталмай... Мен – жаяу, жол а – узун. Сиз болмасагъыз, жашау тауусулур эди ол кюн. Ол кюн, мудахлыкъча, ауур жауа эди къар.

Насыбым, жашлыгъым къайтып келселе да, балам, энди мен ала бла бир жоллу болмам. Биз бир жанына бармайбыз, бирге туюлюбюз. Ала тагъарыкъ къанатла энди мени ёрге кётюрмезле. Санга ышанама.

Келирме да, къарарма терезеден.

ОЛ БИЗДЕН АКЪЫЛМЫДЫ

Жашау терс ишленнгенине юлгюле кёпдюле.

Керти суймеклик алай азды дунияда! Биз, ол сунуп, кесибизни атхан суу бирча барып турмайды. Бирде къутурады да, жагъаланы (жюрек ауузубузну) ашайды, бирде, буз кийимле кийип, сууукъсуратады, бирде уа, тал терекни чачын сылай, уллу кюнню толкъунларында тебирете, акъырын барады.

Суймекликни жашлыгъы, къартлыгъы да акъылгъа келишмейдиле. Бар эсе, къайры кетеди? Жокъ эсе, нек къыйнайды?

Саулай дуния излеген, къадар барыбызгъа да жетишдиралмагъан суймеклик, туууп, артда уа кишиге да керек болмай къалады. Андан ажымлы не болур? Бир уллу терслик барды анда.

Анга амал тапмай, кёп жылла айландынг. Жылынама деп, от къатына барсанг, къанатларынг кюйюп. Ол жарала сау болургъа, жангыдан жангылып, юйюм-жерим деп айтырча болмай...

Таулу къарыусуз малын отлатыргъа чыгъаргъанча, тынгысызлыгъынгы юйден чыгъарып, шахар орамлада айланыргъа ийдинг. Ызындан къарамай болмайса – биреуню гюл тахтасын малтар да, жарсытыр деп къоркъаса. Эслисе.

Бирде артха къарап, иги кесек тураса. Салкъынлыкъ тубюнде, жауун бир заманда тохтар да, кюн тиер деп, аны сакълагъанча, алай озуп баргъан жашауунг эрикдиргенди. Сен аны эрттеден сезесе. Энди юй изле.

«Тиширыууну къатында сюелип, сабийини кюн сайын, къагъанакъ

заманындан башлап, кыалай тюрлене баргынын кёрюп, анга кыууанмагъан, юй жылыуу, журт деген затла бла байламлыгы болмагъан адамга мен кыалай келирме?!» – деп сейирсинеди сыймеклик.

Ол бизден акылыды.

ЭНЧИ КЮН

Жаннет кыолуна кыобузун алмагъанлы иги кесек заман ётгенди. Да, кыалай алгыын, жангыз жашыны ызындан айтылгъан кюйле кыобуз излетмей эдиле сора? Алагыа жүрек кеси: «Былай нек болуп кыалды?!» – деп, кыычырып, кыобузсуз кюй эте эди.

Дуниядан жашлай кетген жангыз жашы кёз аллына келип сюелди да, Жаннет, аны мудах кёзлерине кыарап:

– Келдингми?– деди, сора аны кыарамы жарыса сыйюп, – жашчыкы, бюгюн санга энчи кюндю, – деп кыошду. – Кыууанч, ачыу, ажымлылык, толмагъан муратла, малтанган умутла да бир жолда тубеген кюн. Жашауну бир ёлчеми былайда тохтап, «ары дери», «андан бери» деп, чек салдыргъан кюн. «Энди хар не да башха боллукъду», – деп ийнандыргъан кюн. Ма аны ючюн алама муну да кыолума бюгюн.

Бу затланы айтмаса да, жашы анга дауму этерик эди – ол кыууанчны сыйген, жарыкы адам болуучу эди. Кеси жангыз юйюне эшик ачмагъан, анда-мында да ийнакы болуп айланган. Жаланда бир жаркыуу бар эди аны. Анасы кёрюп, билип тургъан. (Ана кёзден жашырын боллукы зат кыайда?!) Айтмаса да, башха тиширыу бла жашагъан атасына тансыкылыкы жашчыкыны жашауун мудах эте эди. «Мында букъдуругыа кюрешип турду, анда уа букъдуралмайды», – деп, кючюндю Жаннет.

Эски кыобуз, ёпкелеген этгенча, кёп турду ауазын Жаннет излегенча чыгыарыгыа унамай. Артда уа, иесини жүреги кыалай ургъанын, аны кыалай ачыгъанын эшитип, аны жүрексиннгенине кыошулуп, тийрени сагъайтды.

Кыобуз тауушну эшитип, кыоншуда жашагъан Аминат кыабакыны тюртдю. Ачылмады ол. Аминат да, тынгылай келип, элгендирирге кыоркыгъанча, шошчукы кыайтды арбазына. Юйге кириб а кеталмады. Жапма тубюнде олтуруп, иги кесек заманны тынгылап турду эски кыобузну жангы макъамына. «Шёндю мунуча ариу согалмайдыла, – деп, кючюндю ол. – Кыобузла башхаданмы, кыобузчула кыарыусузданмы – ким билсин».

Жаннетни, жыйырылса да, алыкыа ариулугыу, кетип кыалмай, ыз кыойгъан бетинден тёнгерей келип, тузлу жилямукыла кезиу-кезиу кыобузгыа тышедиле. Жетген жерлерин ала алай кюйдюредиле! Ачыгъан кыобуз бютюнда бек жүрексинеди:

– Сен, узакы кетип, кыаллай бир тургъан эдинг... – дейди ол, эрттеги дауун, тансыкылыгыын да бир этип.

Тиширыу тынгылайды. Не десин? Кёчгюнчюлюк, ызы бла сибирлик кыобуз излетипми турдула? Аны кыалай ангылатхын? «Кыара мынга, ауаз, баргъан жерине жетмей, хауада бузлап кыалгъан сибирде

сени биргенге туйюл эдим мен деп, аны даулайды манга!»

– Сени тутуп кетгенлеринде, ананг мени, жерге уруп, чачып да кьоярыкъ эди, атанг жетип сыйырмаса... Къарындашчыгъын тутулгъанда уа, тутулгъанда дейме – жутулгъанда уа! – былайда кьобуз бютюнда бек жюрексинди, бютюнда бек ачыды, энди жете келген жашчыкъны бушуулу къадары титиретип, – манга айтылгъан даулары жауум да эшитмесин...

«Сейирмиди да, сени юсюнг бла келди бизге хар палах да...» – дерик эди тиширыу, алай ол кёлкъалдысы, узакъ жылланы ичинде эрий-эрий, сыйдам болуп къалгъан эди да, аны да къайтарып айтмады. «Баш ием – къазауатда, къагъанагъым – кьоюнумда, кьолумда – эки къартым бла сабий къарындаш-чыгъым. Кесим – жаш, ариу. «Кьобуз сокъ!» – деп, автоматла бла сюелдиле...»

– Анда бир иги адамлагъа тубедим да, билимли, акъыллы адамлагъа, – зулмучуну кюнюн менден алгъа сынагъанлагъа – ол зат сакълады жанымы саулай, ниетими да тазалай... Якутия сууукъну да эритеди адам сёзю, – деди да Жаннет, былайда бети ыразы хал алып, бир кесек сагъышланды. – Дуниягъа атлары айтылгъан, къаллай адамла бар эдиле анда – алимле, академикле, жазычула, суратчыла... – бары да бир тюз адамла...

– Къайтып келгенинде уа, эсингдемиди, жашчыкъ, асыры къууангандан, чабып барып, мени сени кьолунга тутдуруп: «Анам, къарачы кьобузунга! Бу сени сакълап турады!» – дегенинде, эсингдемиди, сейир этген эдинг: «Сиз муну ач жыллада гыржыннга неда бир уууч уннга алышмай, къалай кьойгъансыз?» – деп. Сора, кьолунга бир кесек да тутуп, ойнагъан а этмей, къумач журуннга чёргеп, къанга тапкагъа салып кьойгъан эдинг...

– Эсимде болмай а, къалай унутур эдим?! Артда бери, Кавказгъа, къайтып келе, бармактларымы арытхан эдинг, – деди Жаннет, кёлкъалдысыз, жумушакъ. – Жашчыкъны тоюнда да...

– Ах, аныча той къайда?! Энди аллай тойла боламыдыла?

Жаннет кеси кийген къараны кьобузуна да кийдиргенине энди тюшюнюп, сейир этди. Сора, ол терслигин тюзетирге сойгенча:

– Хоу бир да! – деп, жапсарды кьобузун.

– Кийиз къамичисин ойната, гяпчи къызланы, жашланы той ортасына чыгъаргъанда, къалай уча эдик биз экибиз да ала бла бирге! Къызла, жашла ийнарла айтып эришгенде уа, аланы экибизден къайсыбыз айтханы ангылашынмай, экибиз да бирча тарала эдик.

– Жашчыкъ тойгъа къошулмай эди, – деп эсине тюшюрдю Жаннет. – Алай, болуш ююю былайчыкъда къоншуда эди да, бизни эшитип турду...

Жаннет ингир алагъа дери ойнады кьобузда. Аны аллай бир къарыуу барды деп да ким биле эди! Ингирде уа, бюгюнлю бери эсгериуле къатындан жибермей тургъан жашына айланып:

– Бюгюн энчи кюндю, – деди. – Атанг бла сен тубешген кюн. Ол дунияда, – деп да къошду.

БАРЫП ТУРСАНГ...

Шошлукъну жаулугъу, къанатлыча, инбашларына тюшоуп, къарт адамны къучакълайды. Жаулукъму ушатады ол тиширыуну къанатлыгъа огъесе тиширыуму ушатады ол жаулукъну къанатлыгъа – ангылагъан къыйынды.

Агъач шинтикде, аркъасын эрттенден ингирге дери кюн къыздыргъан хунагъа тиреп, олтурады Аминат, бирде урчугъун бура, бирде бу тынчаймагъан эки къолун алботасыны тюбюне сугъуп, узакъ къарай.

Аны кесича, эскиди бу жол. «Эскиди деб`а, – тиширыу ышарады, – жолну жыл санын ким биледи, аны ким санайды?» Сагъыш эте кетеди да, сора: «Экибиз да тенг болурбуз», – деген акъылгъа келеди. «Сюймезенг!» – деп кюледи бир ауаз. Ол дайымда Аминат бла даулашханлай жашайды. Аминат анга юйренгенди да, аны кёзю бла излеген да этмейди. Болса да, ачыу тийип: «Да, мен кёргенни ол да кёргенди», – дейди. Сора ауаз да жумушагъыракъ болады. «Жол дегенинг кюй кибикди. Экиси да бирге ушайдыла. Бири, барып турсанг, сюйдюргенден сюйдюре барады, бирси, айтып турсанг, кюйдюргенден кюйдюре барады», – дейди ол сабыр ауаз бла. «Алайды», – деп жууаплайды Аминат да, былайда журт къуаргъа, бери жол салыргъа аууз ачхан баш иесин эсине тюшюре.

Аминат жашагъан юй элни бек бийик жериндеди – кюнлюм тёшюнде. Ол себепден анга уллу эл, къол аяздача, ачыкъды. Уллу жол да, уллу суу да, бир бирлерине эришип, энишге чабадыла. Нек? Къайры? Ол эришиуден хапар айтыргъа ашыкъгъанча, ёрге айланып келедиле гитче машиначыкъла...

Кёплени аталары табылгъандыла уруш бошалгъандан сора, таулула Ата журтларына къайтханда да. Кими Германияда, кими Америкада... Ахматны юсюнден да келген эди бир хапар – ол сауду, ким эсе да аны Австрияда кёргенди деп. Алай андан Аминатха бла аны юч жашына не? Унамады, жашларына аны сураргъа къоймады. Ёхтем эди.

– Сизни излей келмегенни къалай сурарсыз?! Австрияда угъай, къоншу элде болса да, унамам, – деп къойду.

...Бу арт кюнледе нек эсе да Аминатны кёз аллына Ахмат терктерк келеди. Эсине бир ууакъ затла иш да тюшедиле. Аланы унутмай тургъанына сейир этеди. Кеси кесинден уялып: «Бир зат бла жүрегими къыйнаса уа...» – деп да къошады...

«Аминат къыйынды», – деген хапар, айтылайыммы, айтылмайыммы дегенча, мудах тийреде тауушсуз арбазланы жокълайды.

– Келин, бир кюзгю берсенг а.

– Не этесе, амма, кюзгюню?

Аминат, тёшегинде бир кесек кётюрюлюп, кюзгюге къарады:

– Ах, кюнюм, энди ол, мени былай кёрсе, не айтырыкъды?

– Ким?

– Эшитмегенмисе? Къалай эшитмей тураса? Элде андан сора хапар жокъду да!

– Не хапар, амма?

– Да, «Ахмат келеди!» – деп, бир бирге суйюнчю айтып айланадыла да. Асыры эшитмегенсе, – саусузну ауазында кёлквалды эшитилди.

Келин тынгылады.

– Энди ол, бери жете, ашыгыр да, машинасын кьаты сюрюр. Жолда аны милицияда ишлеген Валера (туудугьу) тыяр да: «Кьагытларынгы кёргозт. Машинаны былай терк нек сюресе?» – деп, тырман этер. Кьагытларын алып, кьараса уа, сейирсинир: «Мен да бу тукьумданма!» – дер. «Кимни жашыса?» – деп сорур Ахмат. «Ханапийни», – десе, ол не айтыр? Аз сейир этмез: «Мени Ханапийими кьаллай аламанат жашы барды!» – деп ...

Энди ол эски хуна жокьду. Аминат аркьасы бла аны тиреп турмагьандан болур, оюлгьанды. Аны орунуна жашла зыбыр ташладан ариу, бийик хуна кьалагьандыла. Аны жанында агьач шинтик кёрюнмейди. Ол Аминат бла даулашхан ауаз а айланады. «... барып турсанг, суйдюргенден суйдюре барады... айтып турсанг, кюйдюргенден кюйдюре барады...» – деп, кимден эсе да, неден эсе да тарыгьады ол. Кюйденми? Жолданмы? Ким билсин.

Аминат аны эшитир эди, ангылар эди. Алай ол жокьду. Ауаз, нёгерсиз кьалып, мудахды. Жангызды ол энди.

АНЫ ЖАЗГЪАНЛАРЫН СЮЙЮП ОКЪУЙМА

Акъсуучу къыз, мени кёз туурамда ёсюп, халкъыбызгъа белгили болгъан Биттирланы Аминат бюгюнлюкде хайт деген журналистлерибизден, жазычуларыбыздан бириди. Ол РФ-ни Жазычуларыны эм Журналистлерини союзларыны члениди. Мен аны жазгъанларын - журналист ишлерин, суратлау чыгъармаларын да суйюп окъуйма. Аминат керти сёзлюдо, ачыгъын, кертисин бетге айтхан, къаламгъа салгъан адамды. Аллай иш а жазычулукъну башыды, керти суратлаулукъну тирлгенин айландыргъан илипинди.

Бизинда келген жазычуну чыгъармаларын сакълай эсенг, чыкъгъанда суйюп окъуй эсенг, жарата эсенг - сора ол сени ниет ёкюлюнг, къалам эришменинг болургъа жетишгенди, кесини факмусу бла сени да суратлау жангычылыкъгъа кёллендиреди. Ана адабиятта прозачыла аз эсек да, Аминатны бюгюнлюкде чыгъарып тургъан эки китабы прозабыз поэзиябызны ауанасындан чыкъгъанын, ол угъай эсенг, жашау кертиликни ачыкълауда назмучу къауумну хорлагъанына шагъатдыла. Кертисин айтханда, бусагъатда басмалана, чыгъа тургъан назмуланы

Тюркню Правительствосуну председателини кенгешчиси Айжаякъ (Хурриет Эрсой, ортасында сөөледи) нёгерлери бла Нальчикге келгенде. Солдан онгга: биринчи Холаланы Марзият, ючюнчю - Биттирланы Аминат, алтынчы - Текуланы Хауа.

асламысы жүрекде ыз кьоймайды, сезим кьозгъамайды. Окъуйса да, унутаса, Аминатны хапарларын алай унутургъа болмаз - алада жашау чьйреликле кертиден!

Аминат адамны кьадары кеп тюрлю жашау чьйреликле бла байламлы болгъанын, анга кере, кёбюсюнде насып бла насыпсызлыкьны арасын жашау чьйреликле айыргъанларын кёргюзтген жазуучуду. Ол аны, бош алай, хапардан айтып кьоймай, суратлап, толу сыфатла кьурап, ким да сагъыш этерча, дерс алырча алай кёргюзтеди. Сёз ючюн, немисли жашха барган таулу кьызы кьадары. Ол кьысха хапар Аминатны мен бек эртте окъугъан чыгъармаларындан бириди. Алай а немисли жаш Герман, аны суйюп, насыплы болгъан Нюржан да, ол насыпны кёралмагъан Ауалиат да мени эсимде турадыла. Бютюнда аланы сыфатлары мени кез туурамдадыла, Нюржанны анасыны кеп жыллагъа созулгъан кьаргъышларын кётюралмай, ёлюп кетген Нюржанны кьабырына барып, дууа окъуругъум келеди, аны кьарангы, жажил анасы ючюн кечгинлик тилеригим да. Ётюрюкден не асыу, мен башха-башха миллетледен кьуралгъан юйюрле жанлы тьйюлме, мен жаланда суймеклик жанлыма, кьызы, тиширыуну суймеклигине кьажау турууну сёгеме. Нек дегенде, суймеклик миллетликни угъай эсенг, дин башхалыкьны да хорлайды, арада дин ассылыкь, миллет айрылыкь дегенча затланы сыйпап, жуууп атады. Герман бла Нюржанны суймекликлерин, ол деген а - тюзлюклерин керти, суратлау амалла бла ачыкьлап, Аминат аллай жашау магъаналы оюмланы жангыдан этдиреди.

- Я Аллах, ол таулу да нек тьйюл эди? - деп жарсыйды Ауалиятны кичи эгечи Кермахан Германны юсюнден. Ичип, юйдегисин чачхын-тёкгон этген таулу жашны туурасында, Нюржанны кез гинжисича жүрютген, аны жууукъларына да намыс эте билген Герман, керти да, кьайсы ана да сукъланырча киеудю, бирсиле анга сукъланган да этедиле. Жибимеген жаланда Ауалиятды - кьарангылыкь, кьарам тарлыкь кесин да, кьызын да алай ажымлы этген адам.

Жашау кезинде миллет, дин сезимлени угъай эсенг, тиричилик-турмуш ханланы да бетден-бетге алай ачыкь салып, окъугъан ийнанырча, ийнанып жарсырча алай ачыкьлау фахмулукьну белгисиди.

Аминатны эки китабында басмаланган хапарларына, повестьлерине багъа бичип, хар бирини юсюнден да энчи айтхан иги эди, айтырча, аланы суратлау кьочлери да тамам эди. Сёз ючюн, «Анам келип кьалса эди...». Не уа - «Сокъурану», «Урланган назычыкь», «Озгъан насып...» Алай а, барын кьойсакь да, «Шашханла жаннетге тюшедиле» деген бушуулу новелланы юсюнден айтмай жарамаз.

Бизни прозабызда жашау кьыйынлыкъланы кётюралмай шашхан тиширыуланы сейирлик сыфатлары кьуралгъандыла. Бизни адабиятча бир жаш адабиятха Толгъурланы Зейтунну «Кёк гелеу» романында Хабланы (Халиматны) сыфаты окъуна тамам эди уллу суратлау жетишимча айтыргъа. Башха чыгъармала да бардыла. Ол шарт Аминат кьурагъан сыфатны магъанасын бютюнда бийикге кётюреди. Юйюр кьыйынлыкьын, бек алгъа жетишимли, мамыр дунияда суйген, баш иесини сансыз-

Къулийланы Къайсын атлы Малкъар драма театры артистлери Жанго-разланы Мажит эм Токумаланы Раиса бла. 2006 ж.

лыгъын кѣтюралмай, акъылдан шашхан Кезибан бизни барыбызгъа да: «Сакъ болугъуз бир биригизге! Тиширыуларыгъызны кѣллерин сакъ-лагъыз!» - деп къычыргъанча эшитиледи.

Бюгюнню жашауну къаны чапхан кѣзбаусуз новелланы мен къайтарып-къайтарып окъуйма – сейир этгеним уллудан-уллу болады: къыйынлыкъла бар эселе да, аланы ѳз аркъасы бла чекмеген, жетишимли жашагъан шѣндюгю тиширыу Аминат, акъсуучу бир къара киши, Биттирланы огъурлу Абдулахны къызы Аминат, шашхан тиширыуну ич дунясына алай терен къалай киралгъанды?

Биз, тамата прозачыла, Шауаланы Хасан, Толгъурланы Зейтун, мен - кѣрген эдик кѣчгюнчюлюк жолда, сюргюнде шашхан тиширыулары, аналары. Биз ангыларгъа, жазаргъа да боллукъ эдик аланы. Аминат а? Жаш адам, кеси бир тюрюл къыйынлыкъ сынамагъан... Алай а... Кезибанны къабына кирип къалгъанча, не оздурмай, не кем къоймай, алай дурус жазады. Шѣндюгю жашауну ышанларын да тюрсюнлю суратха алдыра, сюргюнден кем къалмагъан проблемалары болгъанын ачыкъ-лагъанды. Терслик тиширыуну жюрегин сюргюнде, Ата журтда да бирча ашайды, борбайларын бирча къыяды. Уллу бушуулукъ - тиширыу ол терсликни, терслик болмаса да - муратына жетмегенликни хар заманда да бирча кѣтюргенлей къалалмайды.. Къысха новеллада малкъарлы жазыучу Биттирланы Аминат къурагъан суратлау дуня аны айтады.

Аминат кесини заманында, жамауат ишледе тюбеген кѣзбаулукъ-

лагъа, миллет менсиниулукге тѣзюмсюз къарагъан, кесини сѣзюн, оюмун ачыкъ кесаматлы айтхан адамларыбыздан бириди. Кѣп жылладан бери бизни миллет газетибизде ишлей, ол бизни басма хунерибизни ѣсдюрюрге да тийишли юлюш къошханды. Мен аны журналист ишлерин жазычулугъундан кем кѣрмейме. Ол нени юсюнден жазса да, къайда кимни юсюнден айтыргъа тюшсе да, эсинде миллет даража турады, аны сартындан ол кишиге да бет этмейди, бир тюрлю терсликни башын жапмайды.

Жазгъан статьясы уллу болсун, гитче болсун - анда жашауубузну хакъындан айтылады. Юйюрюне уллу халаллыгъы болгъан, аны бла бирге аны къаты тутхан, аны ючюн кесин отха атаргъа артха турмагъан ана, эгеч, журналист къуллугъун да алай бардырады. Аминатны аллай къылыгъы хар кимге да бирча хычыуун кѣрюнеди дерге жарамаз. Да, не дегин, кертини тутхан адамгъа бирде хунагъа жарашмагъан таш деп да айтадыла. Жамауат фикирликни, миллет сезимликни ѣсдюргенле дайымда жарашыулу адамла болуп бармайдыла. Мен таныгъан акъсуучулары арасында Абдуллахдан огъурлу адам болмаз эди, аны къызы Аминат, бизни жамауат фикирчилигибизни, суратлау хунерибизни ѣсдюрюрге асыулу, ѣтгюр адамларыбыздан бири болургъа жетишген эсе - ол да бизни миллет даражабызны ѣсгенине шагъатды.

Мен Аминат бла ушакъ этерге бек суйючюме, аны тѣлюсюню юсюнден оюмларымы айтыргъа. Ушакъ нени юсюнден барса да, Аминат бек эс буруп тынгылайды. Алай а мени хар айтханыма къабыл болуп, жарашып да бармайды, даулашыргъа тюшсе да, таматаса деп, бет этип къоймаз. Чыгъармачылыкъ иште, жамауат оюмчулукъда болургъа кереги алайды.

Бирде мен анга урушхан да этеме, юйретиучю къылыгъым да барды. Уллайгъаным себебли болур. Не тюрлю кезиуде да Аминат кесин бек адепли жюрютеди, ыразыма.

Бусагъатда хар кюнден миллет газетни чыгъарып турууу бек ауур ишледен бириди. Аминат газетни уллу бѣлюмлеринден бирине да башчылыкъ этип, юйюр да тутуп, жамауат ишлеге да алай тири къатышыргъа жетише эсе - ол бары аны фахмусунданды, жарлы халкъыма бир зат бла жарайым деген акъылданды. Мен аны ишине, сѣзюне, келечегине базаына келгенме. Мындан ары жашауунда бютюнда айтхылыкъ боллугъуна ийнанам.

***ТѢППЕЛАНЫ Алим,
Къабарты-Малкъарны
халкъ жазыучусу.***

2005 ж.

«ШАШХАНЛА ЖАННЕТТЕ ТЮШЕДИЛЕ»

*Биттирланы Аминатны аллай аты бла чыкьгъан
жангы китабыны юсюнден*

Быйыл «Эльбрус» китап басмада Биттирланы Аминатны новелла китабы чыкьгъанды. Аны «Шашханла жаннетте тюшедиле» деген аты окуучуну бир кесек жунчутханлыкьгъа, артда магъанасы терен болгъанын ангылайды.

Литературада новелла жанрны кючу бек уллуду. Жашау салгъан со-рууланы терк мажарады. Андан женгил кымылдагъан жанргъа жаланда публицистика очеркни санаргъа боллукьду. Литература бла кюрешгенле аны романны тасхасыча кѳредиле. Роман «ауур кымылдап» жеринден кыйналып тепгенликге, новелла реактив халда, суратлау сѳзде жашауну бурушларын, адамны жангы шартларын терк ачыкьлайды. Биттирланы Аминатны китабы да башында айтылгъан затлагъа шагъатлыкь этеди. Адам бла дунияны бир бирине жарашыулугьу бла кьажаулугьу жазгъанларында баш жерни алады.

Аминатны китабында «Анам келип кьалса эди» деген биринчи новелласы адамны жанын-тинин титиретирча жазылгъанды. Ол былайда аммасы бла туудугьуну жашауларыны юслеринден теманы, биз юйренгенча, излегенча кѳргюзтмейин, башын-тюбюне айландырады...

*Солдан онгга: Ботталаны Мурат, Аминат,
поэтле Байзуллаланы Алий бла Бепнайланы Муталип.*

Аскер, гитче жашчыкъ, элде къарт аммасы бла жашайды. Былай бош къарагъанда, жашау тынчлыкълды, ырахатлыды, бир жерде къыйынлыкълны белгиси кърюнмейди.

Кюн, къаяла, черек суу, ташчыкъла, гыржын, айран, урчукъ, амма - жашчыкъны сабийлигин насыплы этер затла бардыла. Алай, бир кюн, кеси да билмей тургъанлай, Аскерни дунясы бузулады. Ол ачыулу, къоркбуулу ишни шагъаты болады; аны къарт аммасы, акъылындан шашып, ауруу тутхан заманында тауукъну тутуп, боюнун буруп, ёлтюрюп, бир жанына атады. Аны бла къалмай, жашчыкъны къргенинде, темир кюрекни къолуна алып, элни орамларында ызындан къууады, аны ёлтюрюп, къурман этерге излейди. Аскер, Аллахны кючюнден, шашхан аммасындан къутулады. Биз жашчыкъдан ол агъачда къарыусуз, ач болуп, терек тюбюнде жукълагъанлай айырылабыз.

Къарт къатынны сыфатын Биттирланы Аминатны керти сураглау жетишимине санаргъа боллукъду. Ол аны бийик символгъа жетдирип, ачыулу, кюйсюз, къара кюч болгъанын айтады. Туугъан кюнюнден башлап, хар сабийни ызындан ма быллай къара кюч къуууп айланганга ушайды. Бу къара кючню сыфатына ауруула, ачлыкъ, жалангачлыкъ, тюрлю-тюрлю къоркбуула, аны кибик наркотикле, порнография, инсанны учуз этген китапла, кино эм башха затла сыйынадыла. Бу къыйынлыкъланы барысын жазыучу шашхан амманы юсюнде къргозтеди. Адамны сабийи болгъандан ары, ол, не да этип, ол къара кючден аны къорууларгъа керекди. Хар ата, ана аланы сабийлерини ызларындан, «темир кюреги бла къолунда» шашхан къарт къатын къуууп тургъанын кърюп, чексиз сакъ болуп туурургъа керекдиле.

Аскерни анасы шахарда жашайды, баласын ким бла къойгъанына уллу магъана бермей, сабийин анда-мында бир келип къреди. Анасыны аурууун биле, сабийини жашауна къоркбуу болгъанын ангылай тургъанлай, дагъыда ол сансызды анга. Биз айтыргъа сойген, Аскерни анасыны сыфаты да бийик философия чекге жетеди - ол бизге аманат этилген сабийлени алларында жууапсызлыгълбызны, жан аурутмагъаныбызны, сансызлыгълбызны къргозтеди. Сабийни къыйын, кюйсюз дуняда къоруулау, сакълау, дуняны литературасында кър айтылгъанды. Французлу жазыучу Антуан де Сент Экзюпери кесини «Планета людей» деген романыны ахырында сабийлеге жаны къаты ауруп, адамлагъа быллай айтады: «Терек бахчачы кесини жангъл гюлюн ёсдюрген сагъатда, къатындан кетмей, бир зат болуп къалады деп къоркъгъанлай, сагъыш этгенлей, сакъ къарагъанлай ёсдюреди. Сабий а гюлге къаралгъан тенгли бир эсге алынмай ёседи. Жашауну къара кючю сабийни ууатады, бузады, жараусуз этеди. Окъуулу, билимли, тизгинли боллукъ сабийле гитчеликте тунчугъуп къаладыла къаралыр керекли». Дагъыда америкалы жазыучу Джером Сэлинджерни «Над пропастью во ржи» деген романыны жигити да, жарны къатына келип, алайны сакъларгъа сюеди, сабийле ары кетмезча.

Сабийни бла дуняны юсюнден чыгъармала хар миллет литературалада да бардыла. Аминатны жетишими уа сураглау мадарла бла бу теманы ачыкълагъаныды.

*Белгили кинорежиссер Александр Сокуров,
поэт Моттайланы Светлана бла.*

Темала саулай дуняда бирдиле, миллет литератураны энчилигине затны ачыкылагъанында кёрюнмейин, къалай ачыкъланнганында кёрюнеди. Биягъы новелланы алып айтсакъ, ол керти сураглау чыгъарма болгъаны себепли, адамны кёп сезимлерин къозгъайды. Шашхан къарт къатынны иги ангылашынмагъан сёзлеринден аны психика аурууу Азияда кёчгюнчюлюк бла байламлы болгъанын ангылайбыз. Новеллагъа кёре, Аскер кёчгюнчюлюкден сора ююнчю тёлюдо. Ол кёчгюнчюлюкню азабын сынамагъанды. Алай къарт амманы шашхан аурууну юсю бла жетеди Аскерге кёчгюнчюлюкню азабы. Аминат новелласында сураглау тил бла айтады кёчгюнчюлюкню халкъгъа тюшорген жүрек жарасын.

Техника жаны бла новелла тап ишленнгени себепли, Литература институтну бошагъан жаш жазыучуну къол ызы танылады. Адамны жүрегине жетген бу новелла къуруда алты бетни алады. Материал къысха, сёзю зырафсыз, аяулу берилгенди. Хар сураглау амалы тап хайырланылгъанды. Сёз ююн, бир айтым: «жашил эшик ичинден этилип эди». Къаллай бир информация барды бу айтымда! Жашчыкъ жанын къолуна алып, къачып, къоншуланы къабакъ эшиклерине башын атады. Алай а эшикле ичинден этилип эдиле. Былайда жашил бояуну да уллу магъанасы барды. Жашил бояу жашауну, ахшы умутну, насыпны бояууду. Алай, былайда адамланы жүреклерича, ол эшикле ёмюрде да ачылмаз кибики жабылыпдыла.

Аны айтханыбыз, Аминатны новеллаларында хар бош кёрюннген затны терен, жашырын магъанасы барды. Аны окъуучу кеси ангыларгъа керекди.

Даггыда бизни сейирсиндирген бир зат, ол кесини новеллаларында жигитни сыфатына, тюрсюнюне, тыш кёрюмдүсюне эс бөлмесе да, кёзлерин суратларга бир заманда да унутмайды. Кертиси бла да адамны кёзлери аны ич дуниясын кёргюзтүп турадыла.

«Амманы кырамы тохтатды аны. Кыызаргъан, улайгъан кёзле... бир тюрлю кырамы бла». Биягынлай кызыл бояу бла адамны халын ачыклайды. Кызыл бояу кюйсюзлюкню, кызауатны бояууду, белгиси.

Биттирланы Аминат малкыар новелланы композициясын да бир кесек тюрлендиреди, былайда да аны энчилиги танылады. Малкыар хапар, алимле айтханнга кёре, кёбюсюнде ючюнчю бетден жазыла келеди. Аминат бу адетни бузмайды, хапарны ючюнчю бетден айта, жигитни ич монологларын да кыошады. Аны себепли ол жигитни дунияга кёз кырамы, сезими теренирек ачыкъланады. Автор новеллаларыны ахырларын ачыклай кыояды, магъаналарын тохташдырмайды, окъуучу кеси тюрсюнюн терге-тюзге дегенча. Аскерни кыадары да мындан ары кыалай болурун биз билмейбиз. Алай эс бурмай, жан аурутмай кыоялмайбыз анга адамланы арасында жер табылмагъанына.

Аскер, терек тюрбюнде гуппушчукъ болуп, табийгъатны кыюнуна кысылып кыалады.

Автор кесини новелла китабын сагъышсыз, оюмсуз кыурап кыомагъанды. Аланы бир бири бла тутхучлукълары уллуду. Сёз ючюн, «Урланган назычыкъ» деген экинчи новелласында сёз бияггы терекни юсюнден барады. Эри бла кыатыны жангы жылгъа, сабийлерин кыуандырабыз деп, шахарны таша жеринде назы терекни, балта бла кесип, кече юйлерине алып келедиле. Жазыучу ачыгъындан аланы ишлерин окъуучуга эриши кёргюзтмейди. Окъуучу уа ангылайды, хазна кыуанч, насып келтирими юйге да, сабийлеге да урланып, тууралып келген назы терек?!

Жазыучуну суратлау дуниясы, романтикледеча, эки жанлыды. Бир жанында сабийле, бир жанында абаданла. Сабийлик бла абаданлыкъ жыл санына кыарап берилмейди. Берилгени адамны акылына, дунияга кёз кыарама кёреді.

Аминатны «сабийлеми» кёбюсюнде ачы дунияны адамсызлыкъ жорукъларын кётюралмайдыла. Артист («Артист») кесини жүреги сүйгенча, излегенча кирсиз, таза дуния кыурап, анда жанын сакълайды. Аны сейирлик дуниясы Штраус бла Бетховенни музыкасындан кыуралгъанды.

Аны кибик Кезибан («Шашханла жаннетле тюршедиле») акылындан шашады, бу дунияны жорукъларын ангылаялмагъаны себепли. Бу дунияга кыатышмазга излейди, адамлагъа кёрюнмейин, кыаялагъа кыачады, мурсала ичинде бугъунады, тас болуп кыалыргъа сюеди.

Аминатны суратлау чыгъармаларында адамланы бир кыауумлары бу жашауну адепсизлик ишлерине, кюйсюзлюгюне жарашып кыаладыла. Башхалары уа инжилеп, жүректери ыразы болмай, ёлюмню окъуна сайлайдыла, адамсызлыкъ ишлеге тёзюп, кыарап тургъандан эсе.

Грецияда олимпиаданы кюмюш призёру Аккайлары Хажимурат бла. Аны сол жанындагыыла Шауаланы Разият бла Биттирланы Аминат, онг жанындагыы уа Текуланы Хауады. 2008 ж.

Тёзгени да, ёлгени да адамгъа тийишли болмагъанын ангылатады автор. Къайсы жол бла барыргъа керекди адам? Бу соруугъа жууап береди автор «Нексе сен былай мудах?» деген новелласында. Мында тюз жолну баргъан, керти адамны суратлайды. Элмурза сабий акъыллыча кёрюнеди. Аны къоркъутханла да бардыла. Кеси башына керексиз къайгыыла да келтиреди. Алай болгъанлыкъгъа, ол ахшылыкъгъа итингенлей турады. Дунягъа хапар этип айланмагъанлай, бир сабийни кёлюн къууандырады, жашауун тюзетеди. Элмурза кибиклени эсге ала айта болур автор «шашханла жаннетге тюшедиле» деп.

Биз а, Элмурзача, ариулукъ, адамлыкъ шартларынын тас этмей, жаннетге тюшгюнчю да, бу дуняда да адамгъа тийишли жашау къууаргъа кюреше, аны жаннетге ушатыргъа излегенлерин айтыргъа сюебиз.

**КЮЧЮКЛАНЫ Зухура,
филология илмуланы
доктору.
1998 ж.**

БИТТИРЛАНЫ *Аминат*

КЪАРЫНДАШ

Азиза, арбазда кюреше тургъанлай, абадан къайыны Батталны машинасы алагъа бурулгъанын кёрдю. «Биягъыла келедиле... Не жорт-жорт этип айланадыла была? Юйлеринде да бир олтурмай! Жыл санлары жетгенде да, жолланы къыдыргъандан бир эрикмедиле да, ахырысы!»

Дагъыда ыразы болмагъан, къайнатхан сагъышлары бетин иш да къызартдыла. Юйден чыгъып келген эрине айланып:

- Эрикдирмеучю къонакъларынг келедиле. Жомакъдагъы лягушка-путешественница да тюшер бусагъат фазтонундан, - деп, ол апсынын да къакъды.

Жанбот, тынгылауну ийип, арбаздагъы узун шинтикге олтурду да, тютюнюн къабындырды. Къатынына зат айтыргъа жарамагъанын биле, ачыуун тютюннге айландырды. Ата-анасы ауушханлы, эгеч-къарындаш да жылдан бир кёрюнселе, Аллахха шукур. Кеслери уа кече окъуна къалыргъа унамайдыла.

Аны сылтауну да дурус биледи Жанбот, алай зат да айтмайды. Ол аман къатыннга тенг болуб а къалай туююшоп тургъун?! Шендю да кёремисе аны айтханын! Бу ахыр беш-алты жылны ичинде аны босагъасындан атлагъан жаланда таматасы Батталды. Аны уа, бирсиленича, «чимдиялмайды» Азиза, огъесе алыкъа бетими жибий болур?..

Ол кезиуге Батталны машинасы къабакъ эшикге жетди да, Жанботну арбазда ойнай тургъан жашлары аны улуу къууанч бла чабып барып ачдыла. Машинадан Баттал бла аны юй бийчеси Фердау тюшдюле. Ызларындан а жашы Мажит да кёрюндю.

- Къызларыгъыз а къайдадыла? Огъесе, биз билмей, бюгече къачыпмы кетгендиле? - деди Азиза, къонакълары бла саламлаша.

- Сен биринчи биллик эдинг, ала къачсала, - деди Фердау, ыразы болмай. –Жолну узуну олтуруп келгенликге, былайда таза хауада да бир кесек турайыкъ, - деп, барып, узун шинтикге олтурду. Къалгъанла да алайгъа жыйылдыла. Жууукъ-ахлуланы барын да сагъындыла. Хапарны апсынла къыздыра эдиле, къарындашла уа Баттал бла Жанбот тютюнлерин да букъулата, асламында тынгылап турдула. Иги кесек заман озгъандан сора Азиза:

- Келигиз аш юйге, бир чайчыкъ да уртлагъыз. Шахардача, бизде конфет-къалач болмагъанлыкъгъа, къабар зат а табыллыкъды, - деди.

Тюз да аланы ёрге къопханлары, автобусну да келип алайда тохтагъаны тенг болду. Барысы да аны таба бурулуп, бир суйген адамлары келликча, сакълауда тохтадыла. Андан Батталны кичиси Таубий тюшдю. Аны уа мында киши да сакъламай эди. Нек дегенде, Баттал окъуна излеп

тапмаучуду аны шахарда жашагъан жеринде. Ол бери келмегенли уа не къадар болады.

- Юйюрю чачылгъанлы не аманына къалгъанды бу! - деди биягъы Азиза.

- Сен бар да, чайынгы сал! –деп, Жанбот ачыуланнганын ауазы бла угъай, къарамы бла билдирди.

Азиза тынгылауну ийгенлей кирди аш юйге. Фердау да зат айтыргъа базынмады. Эри Батталды да аны юйюнде къоймагъан ансы, ол апсыныны «чибижили, тузлу» тилин да иги биледи. Аны къара тынгылауун жумушатыр умут бла, Фердау анга:

- Бир картофчукъ да салайыкъ отха, сени бишлагъынг хар заманда да бир татыулу болуучуду, - деди.

Алай Азиза, жумушамай, къаш тюйгенлей турду.

- Мен гыржын салайым, сен а сюйген картофунгу сал отха,-деди ахырында.

Ала, столну жарашдырып, энди олтурайыкъ деген кезиуде къарындашла юйге кирдиле.

- Кел, харип, жууукъ бол. Биз а сен къайда эсе да тас болгъанса деп тура эдик. Не арыкълыкъгъа хорлатханса, жашы? – деп, Азиза къайыны бла саламлашды. - Къатынын заманында багъаламагъан кишини жашауу да мутхуз болады, арыкъ, къарт киштикнича...

Кеси уа, бирде ышара, бирде кюле, «къаба» эди, «чимдий» эди Азиза. Фердау а ангылады бусагъат «буз урлугъун». Бир киши зат айтмады анга. Сора ол эшикни ачды да, башын арбазгъа къаратып:

- Юйсюз киштikle кибик, арбазда турмагъыз, бери келигиз, ингир болгъанды. Мында сиз уялыр адам жокъду, - деп, жашларынын юйге чакъырды.

Тынгылагъанлай ауузландыла. Жаланда Баттал, халны ангыламагъанча этип, хапар сураргъа, чам этерге кюреше эди. Таубий а, эки кезюн жерден алмай, хазна ашагъан да этмеди. Сёз да айтмады.

- Сиз а бюгече мындамы къаллыкъсыз, огъесе?.. - деди Азиза, Батталгъа къарап.

- Не соруу этерге къалгъанса, нек тохтамайса? - деди Жанбот, ачыуланьп.

- Ол бош соргъан этеди, аны ючюн жүрегинги къыйнама, - деди Фердау, дауур къозгъалмаз ючюн.

- Соруу этгенни къой, хар бери келген адам ашын-сууун, жатарыкъ жерин да келтирсин. Жетгеннге аш этгенден, быстыр жуугъандан да безигенме, къарыуум да жокъду, - деди Азиза, бет этмей. - Хар кимни жалчысы болуп, бир ыспас кёрмей барама...

- Керексиз хапарны къой! - деп ачыуланды Жанбот.

- Сууут къанынги, келин тюз айтады. Аллай бош затла ючюн чамланма, - деди Таубий жарашыулу ауаз бла. - Къарангы болгъунчу, элни къыйырында жашагъан Окъупха барып келейим. Жашы бир жумушчукъ айтхан эди манга.

Таубий юйден эшикни шош этип чыкъды. Алыкъа иги да жарыкъ

эди. Къабакъ эшикге бурулур орунуна, халжаргъа тебиреди. Кёзлеринден келген жилимукъларын мында сыйпады. Келини, аны ыспассыз этип, тюрт-миорт этген сёзлери журегине жетдиле.

Халжардан чыгып, тегерекге-башха къарап, тансыкълыгъын алыргъа кюрешгенча, бир кесек мычыды. Сора элни ара жолу таба айланды. Иги кесек баргъандан сора артха къарагъанын къойду, сахар таба баргъан машина болмаз деп. Элден чыкъгъандан сора ауукъдан-ауукъгъа кёзлерин тумаландыргъан жилимукъларын сыйпай эди...

Игида къарангы болду. Таубийни къарындашлары жокъладыла.

- Жанбот, элни къыйырында Окъуп деп ким жашайды? Аллаины эсиме тюшюралмайма, - деди Баттал.

- Кесим да аны сагъышын этип турама, аллай барды деп билмейме. Кимге кетгенди да Таубий?

Къарындашына жууап бермей, Баттал жашына ашыгъышлы къычырды:

- Мажит, ананг да, сен да машинагъа олтуругъуз, терк.

Мудак, дауурлу арбаздан машина женгил чыкъды.

«Къалайгъа жетген болур Таубий? Машина бла окъуна эки-юч сагъат бараса, жаяулай а...» - деди Баттал кеси кесине.

- Азизаны тили къурусун, ол жарлы адам келгенде окъуна тыйса эди уа ауузун, - деди ачыуланнган Фердау. – Жашыракъ заманында Таубий ненча машина бичен чалгъан болур алагъа? Дуния малны жайып, бек байыкъгъан эдиле... Энди мен да келлик тыйюлма бери.

Ала иги кесек бардыла. Бир заманда Мажит:

- Папа, жол жанында бир къартчыкъ болур эди дейме, аны ала барсакъ эди,-деди.

- Къайда кёрдюнг? Мен а зат да эслемегенме, - деп, Баттал, машинаны тохтатып, артха бурду. Жолдан арлакъда, ташха олтуруп, гуппурланып тургъан къартны кёрдю. Жаланда къатына келгенде ангылады ол Таубий болгъанын.

САФАР

ТИЛЕЙМЕ

(ОСУЯТЫМ)

1. КЪАЙТЫГЪЫЗ!

Къыргызстанда, Къазахстанда
жашагъан малкъардылагъа

Тойгъан жерден туугъан жер татлыды
(халкъ сёз)

Анда-мында узакъдагъы таулугъа,
Ёз жеринден жангылып ажашханнга,
Уллугъа, гитчеге да, саулагъа,
Таулу ата-анадан туугъанлагъа.

Биягъы мен къайгъы этип айтама,
Ахлуларым, къайтыгъыз Малкъаргъа.
Сиз тургъан жер да - биреуге байтамал,
Къайтыгъыз, тыпыр ташны сакъларгъа!

Журтха къайтыгъыз халкъбыз ючюн,
Аталарыбызны тукъум жерине,
Малкъарлы деп аталгъаныбыз ючюн,
Къайтыгъыз энди хар ким элине.

Къарындашыгъызма да, андан айтама,
Сиз - менича, жаныгъызгъа тиймейме.
Малкъарны халкъ сёзюне къайтама,
Бу къагъытны мен бал чулгъап иймейме.

«Ауузунг къандан толса, къанлынга айтма»,
Деп тау халкъбызда жүрюген сёз барды,
Жазгъанымы, таулу, сен жыртгып атма,
Тизгинле арасы къагъытда тарды.

Жанынга тиер сёзле да тюберле,

Халкъ акъылы тенгиз чайкъалгъанчады.
Таулула: «Муну окъу», - деп тилерле,
Бу къагъыт барыгъызгъа да бирчады.

Туугъан жеринги къара топурагъын
Сабийлей жалан аякъ малтагъанса,
Жауун жаууп, терек чагъып тургъанын
Кѳргенинде, жеринги махтагъанса.

Туугъан жеринги неси да игиди,
Къонакълыкъдан эсе, аны ангыла!
Жерибизни жюреги уа - тилиди –
Атлагъыз халкъ тилни сакълар жанына!

Туугъан жерибиз саулай да татыулуду,
Къонакълыкъдан эсе, аны ангыла!
Узакъ жерни кюн чыкъгъаны, батыуу
Къор болсун туугъан жерими тангына!

Ашыбыз татлыды мында, къайдан эсе,
Барындан да жюрек тынчлыкъ керекди.
Анда сени тенглеринг ондан эсе,
Мында бир тенгинг санга сау билекди.

Къонакъда салынган жаудан, балдан да
Юйюнде татлыды туз-гыржын, айран да.
Мени сартын, биреуню къуу тѳшегинден
Жылыды жаурлугъу эшегими.

Биреу башымы кѳзбау сылагъандан,
Ахлум боюнума беш окъуна урсун.
Узагъым айырма хантын салгъандан,
Ахлум айран бла гыржын бере турсун...

«Ёлмесенг да, къартдамы болмазса», - деп
Акъыллы сѳз барды Малкъарыбызда.
Бююнлюкде узакъда къалмазсыз деп,
Сакълап турабыз, къарай аллыгъызгъа.

Мени сартын, бугъоугъа салсала да,
Къалай да туугъан жериме келирем,
Жылларым такъыйкъала болсала да,
Чабып келип, Малкъарымда ёлюрем.

Жерими хауасын тогъуп ёсгенме,

Таза тау суу ичип, айныгъанма,
Малкъарымы мен да кѣп кюсегенме,
Хар жерледен мен аны сайлагъанма...

Тансыкъдамы болмайсыз юйюгюзге?
Ким тыяды анда сизни аллай бир?
Малкъарны алышмагъыз кюфюгюзге,
Байлыкъ неди? Келир, кетер. Аны бил!

Анагъызны сютюден халал Малкъар,
Чакъырады сизни юйлеригизге,
Малкъарны сюймеген а - келме да къал –
Алай келеди бизни кѣллерибизге.

Халкъдан акъыллыма деп киши турмайды,
Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз.
Жамауат бла жолгъа чыкъгъан абынмайды,
Халкъындан айырылгъан махтау алмаз.

Къыргъыз, къазах халкълары - огъурлула,
Сау болсунла, бизге кѣп болушдула,
Бизни ол апчыгъан жылларыбызда
Бизге билек болдула къатыбызда.

Бизден сора жашарыкъ таулуланы
Юйлерин биз бюгюн жамай барайыкъ.
Барыбыз да сюйген ариу тауланы
Акъ башларына къууана къарайыкъ.

Халкъыбызны жашау огъурлулугъун,
Насып болуп, юйюбюзде кѣрейик.
Тамблагы Малкъар къаллай боллугъун
Аллах билсин, бирге сагъыш этейик.

Хар ишибиз кесибизден къалады,
Бир акъыллы, тюз ниетли болайыкъ,
Малкъарыбыз бизге алтын къалады,
Жерибизде биз насыпдан толайыкъ.

Малкъарны жангы юйюн барыбыз да,
Оюлмазча, бюгюн бирге къалайыкъ.
Бизге къадар берген жашаубузда
Жерибизден айырылмай къалайыкъ!

2. ЭЛЛЕРИБИЗ

Тау Малкъарны мурдор ташы,
Халкъыбызны от жагъасы –
Бизни малкъар эллерибиз
Чачыла, жайыла баралла,
Жашларыбыз, къызларыбыз
Узакълагъа жол ачалла.
Не болгъанды элибизге,
Нек чачыла жерибизде?
Кимни къаргъышы жетеди? –
Малкъарлы, Малкъарны къоюп,
Ол терсине нек кетеди? –
Малкъарны ёксюз этеди.
Ала баргъан жерлеринде
Кюнлени бир кюнлеринде
Аналарыны тиллерин
Унутурла кёп-кёплери,
Аз тилленген сабийлери.
Къартайгъан кюнлеринде уа,
Тансыкъ бола эллерине,
Къайыталмай юйлерине,
Аланы эслери ауар!
Малкъардан кёп узакълада
Башха динли къыраллада
Санга дууа ким тутдуруп?
Иясынны ким окъутур?
Тюркде кёп да жашаргъа деп,
Бирле ары къачадыла.
Бирлери уа - Ингилизге,
Халын билмей, инжилирге.
Америкагъа аланы
Кёплери атланадыла,
Къыйын жолну аладыла.
Канадагъа кетедиле,
Малкъарны тас этедиле.
Не болгъанды элибизге,
Тансыкъ болгъан юйюбюзге,
Биз къубултхан жерибизге,
Жашларына, къызларына?
Арта сокъуранырла да,
Къайталмазла ызларына!..
Москваны, Петербургну
Айланалла орамында,
Ёге сабийлеге ушай,

Хар кюнюнде мудах жашай.
 Биз миллетни мурдор ташы –
 Ата улу эллерибиз.
 Бек седирей барадыла
 Бизни такыр жерлерибиз.
 Ала кимге къаладыла?
 Недеди аны сылтауу?
 Кимдеди аны терслиги?
 Уллу халкъла - ала бары
 Бюгюн ала бийлиги,
 Гитче аз халкъны саулайын
 Чайнамагъанлай жуталла,
 Сарыуек чабакъ жутханлай.
 Миллетни атын къуруталла,
 Адамлыкъны унутханлай!
 Американы хатасы –
 Миллетлени къозутады,
 Адамлыкъны атасын
 Жаны саулай бузлатады!
 Малкъар элден узакълагъа
 Къачып кетген жазыкълагъа
 Барды мени бир сорууум:
 – Ахшы къызла, ахшы жашла,
 Не хата этгенди сизге,
 Малкъарны сиз бир кюн ташлап,
 Ажашырча юйюгюзден?

«Ёлмесенг да, къартдамы болмазса?» - деп,
 Таулулада барды бир акъыллы сёз,
 Ахлуларым, Малкъарны отлукълары,
 Сагъыш эт да, ашыкъма да, аны сез!
 Къарангы кюнде халкъны чыракълары,
 Къайры кетип барасыз, элни ташлап?!
 Сен да, мен да Малкъарны къоюп кетсек,
 Тёзалмай, кимге болса ёпкелесек,
 Къууанырла бизден онглула - бирле,
 Жерибизде тоханала ишлерле!
 Ала - чурукъ, биз олтанмы болгъанбыз?
 Бирле бизни нек басынчакълайдыла?
 Жерибизде жашауданмы тойгъанбыз?
 Туурада кёзбаугъа сынчыкълайдыла,
 Ташада анабызны «махтайдыла»,
 Ызыбыздан ташланы атадыла...

Бир кѡш болайыкъ, бирге жыйылайыкъ,
Жарлы Малкъарыбызны сакълайыкъ,
Кюн таякъла кѡчакълап, уппа этген,
Берекетли жерибизни жокълайыкъ!
Танг жарыгъы бла кѡбуп, таугъа кѡрай,
Сюйген Малкъарыбызны ийнакълайыкъ,
Халкъыбызны хар бир адамын санай,
Кѡрындашча, эгешча, кѡчакълайыкъ!
Кѡп тургъанбыз, жерибизге термиле,
Узакълада тюшлерибизде кѡре!

3. ТЫШ АУАЗЛА

*Юйлю чычханны тышындан
келген чычхан кѡыстады дегенлей
(Халкъ сѡз)*

Тауларыбызны тарында
Ата улу жерибизде,
Кѡрайма да анда-мында,
Келишмеген тилибизде

Тюрлю-тюрлю кѡп ауазла
Эшитиле башлагъандыла,
Бахсан, Чегем ауузлада
Таулула жашагъандыла.

Кѡнакъ - Аллахны кѡнагъы,
Биз анга угъаймы дейбиз,
Алай, эслеп кѡрагъанда,
Тарлада кимни кѡребиз?

«Кѡнакъгъа, кѡнакъгъача,
Бет жарыкълы кѡрагъанбыз,
Халал болуп, жомакъдача,
Сыйлы адамча, сыйлагъанбыз.

Минги тауну тийресинде –
Малкъарны сыйлы жеринде,
Тыш ауазла кѡп эшитиле.
Таулула энттамы кѡчдюле?

Чегем тарда, Мѡлюшгюде
Тыш ауазла кѡп эшитиле,
Мында да биз - юлюшсюзле.

Таулула энттамы кѣчдоле?!
 Юйлю чычханны тышындан
 Келген чычхан кыстаганлай,
 Бирле ётюп от башына,
 Биз къалып эшик артында.

4. ТИЛЕЙМЕ

Таулума деп таулу ат жюрютгенле,
 Малкъарлыма деп - Малкъарны суйгенле,
 Уллу Аллах бла мен сизден тилейме:
 Жерибизни кимге болса бийлетме!

Аллах бизге бергенди тау хауасын,
 Аллах бизге бергенди дарман сууланы.
 Кетерейим къайгъыланы барысын,
 Жюрекден кетерейим жарсылуаны!

«Жаша, таулу, узакъ ёмюрлю сен бол!» -
 Деп, къадар бу жерни бизге бергенди,
 Тауларына да: «Насыпдан, байлыкъдан тол!»
 Деп, малкъарлыны жашауун кѣргенди!

Сакъламасакъ жерибизни хар халын,
 Сакъламасакъ халкъыбызны акъ бетин,
 Сакъламасакъ халкъыбызны аз санын,
 Къайры барасыз дерле таудан кетип!

Жашларынгы, кызларынгы бирге жый,
 Жалчы болуп, кетмесинле узакъгъа,
 Жашамазча анда-мында, бек жарсый,
 Жалан аякъ айлансынла Малкъарда.

Жарлы Малкъар, мен сени ёкюлюнгме,
 Тюненеги кюнлеринги кюнюме.
 Жаным ауруй тамблагъы кюнюнге,
 Бюгюн андан кече-кюн да кюеме.

Бир къарыш жер ючюн жарлы малкъарлы
 Къазыкъ алып сюелгенди къоншугъа,
 Таугъа чыгып, анда кюте къой малын,
 Жашагъанды терезесиз къошунда.

Бизден сора жашарыкъ малкъарлыгъа
Жерибизни анга къоя саугъагъа,
Аз болса да, сакълайыкъ жерибизни,
Ёксюз этип къоймайыкъ элибизни!

Туугъан жерим, татлыса сен балдан да,
Туугъан жерим, сыйлыса сен къайдан да!
Кюрешеме, Малкъар, сени сакъларгъа.
Къор болайым туугъан жерим - Малкъаргъа!

Ваха ХАМХОЕВ,
ингушлу жазыучу.

АСЛАНЫ ТЮШЮ

Новелла

*Сюрюнлюк сынагъан халкъланы
сюрюнде кырылгъан сабийлерине
атайма.*

Тау этеклеринде, эл ягъы тѣшлемедѣ бир эски гыты сюеледи. Аны эки отоуунда уруш къазауатында сермешледе айланган аскерчини уллу юйюрю жашайды: анасы, юйдегиси, эки сабийи. Бирси отоуда уа кюзден бери да аскерчиле фатардадыла.

Сабий алагъа юйренгенди. Аланы атасына ушагъан жерлери барды. Атасын а ол аскерден саусузла юйюнден ийген суратындан таныйды. Кийимлери да аныкыча. Бир башхалыгъы – быланы башларында акъ байлаула жокъдула. Къулакълы бѣркле кийипдиле.

Бирде жашчыкъны: «Кимледиле была, бизде некидиле?» деген сорууна ыннасы айтханды, быланы атанг ийгенди бери деп. Алача сѣлеше билсе, Аслан кеси соруп да биллик эди аланы кимле болгъанларын. Дагъыда сорлукъ эди ол, бу къуругъан уруш къачан бошаллыкъды деп. «Уруш жашланы, туудургъан угъай, къыргъан этеди» деген эди дагъыда бирде, къоншулары бла ушакъда муну аллында болгъан урушну, Асланны аппасы къайтмай къалгъан урушна эсгере. Аны кѣзюнден тагъылыпдыла къабыргъа кюйюзде эски элтир бѣрк бла Асланны аппасыны атасыны къамасы.

Калиндоргъа къарагъан терезе къатына орналып, жашчыкъ таулагъа, жолну кѣзге кѣрюннген юзюгюне сагъышлы къарайды. Бир-бирледе аны ол сагъышларын аш отоуда аякъ-къашыкъланы тыхырдата айланган ыннасы бѣледи.

Тамбла байрам кюндю дейдиле. Ол фатарчыладан бири жашчыкъгъа саугъа береди. Ол анга бек къууанады. Тамагъы ауругъаны себепли ыннасы эшикге иймейди ансы, ол кѣргюзтюр эди тенглерине ол саугъаны. Нек ичген болур эдим шаудан суу тюнене? Да – не?! Тамбла нѣгерлери сора келирле да саусуз тенглерин, ма ол заманда кѣргюзтюр ол алагъа саугъаны.

Уллу байрамды тамбла. Аны ючюнмю баргъан болур эди къоншулагъа ынна бир эки тауукъ кесдирирге. Ол алай этиучюдю хар заманда да не бир байрам аллында, неда байрым ингирде. Алай байрым ингирде къонушалгъа берилиучюдю хар зат: биреу – туз, биреу – бал туз, биреу а – не хумужу, не картоф хычин. Бюгюн а геуюрге кюндю. Сора ынна къонакъ аскерчилеге этеди азыкъ. Андан сора да къарындашы назмуну

кёлден билирге юйрене эди: школда айтхандыла – тамбла 23-чю февральды.

Бу кыыш да бир тауусулмайды да. Андан сора жаз. Андан сора жай. Андан сора уа Аслан да школга барлыкды. Ансы эгечи бла кыарындашы – школда, анасы – иште, бу уа кюнню узуну кеси жангыз юйде. Элде аргель да кыуралганды – аскерчилеге жылы кийимле эшерге. Жашчыкыны атасы да аллык болур мындан – тууган жеринден жылы кийимле.

Ушхууур ашасакь да боллукь эди – аш отоудан келген азыкь татыу бурунуга хычыуун тиеди. Ынна бир аламат этеде азыкьны. Аслан тауукь этни бек сюеди, артыкьда бек – кыанатларын. Алай, Аслан дурус биледи: кыонакьла тойгунчу, юйде азыкьдан бир киши татмайды.

Ингир кыарангы жетди да, Аслан жукьусурай башлады. Жукьлап кыалмазгьа бек кюрешди, алай болалмады. Анга аш отоудан бишген тауукьну саппа-саулай, нартых тылыдан этилген бармакьча юзюккени сууда биширип, сарымсах тузлукь да келтиргенлерин кёрген да этмеди. Аны унудурукьга элтгенлерин да сезмеди. Ушхууур этерге чакьырып не бек кюрешдиле эсе да, Аслан уянмады, кыайгысыз сабий мамыр жукьугьа батып кыалды.

Аслан тыош кёрдо: «Ариу кюн. Элде Кызыл Аскерни кюнюн байрамлайдыла. Кыар да жокь, сууукь да тыююл. Дуня жарыкь, кыуанчлы адамла. Сабий эшите-эшите туруучу «уруш» деген сёзню бир адам да аузуна келтирмейди. Башында пилоткасы, кёкюрегинде дуня бла бир ордени, майдалы болгьан кыара мыйыкьлы атасы омакь кийинген адамланы ичлеринде айырма кёрюнеди. Ол сабийлеге кёп саугьала келтиргенди, анга уа – жан хуржунчукьлары болгьан школ портфель... Ол школга барса, боллай портфели болгьан хазна табылсын... Суратчы келеди. Адамла олтурушадыла: бирлери – шинтиклеге, бирле – жерге, кырдык юсюне чегелейдиле. Аслан атасыны тобукьларында орналгьанды. Эки жанында уа – аланы фатарчылары. Тепсеу макьам тартылды. Ким эсе да тепсерге атылып чыкьды. Жаланда Асланны атасы жарыкь тыююлдо. Жашчыгыны бетине тюрслеп кыарайды, чашчыгын хычыуун сылайды. Сора атасы Асландан узайып барады... Орталарында – бир дыркьы. Ол алгьа атлайды да, ол дыркьыгьа батып кетеди. Ол, учуп бара: «О... мени...» - деген ачы кычырыкь эшитеди. Аны бла уянып кыалады.

Сабийге тыошонде кёрюннген затладан керти болуп, жаланда анасы кычырыкь этип уятханы болады. Юйдегилерине агуман кыарамы бла битип кыалады. Кыарындашы бла эгечи, кийинген да этип, ынналарына кыысылып сюеледиле. Анасы, ары бла бери чаба, бир – ары, бир – бери узала, адыргы этип айланады. Аскерчиле, ауазларын кётюрмей, неле эсе да айтадыла. Бетлери башха болгьанды.

Жашчыкь алыкьа тёшегиндеди. Башында тёппесли кёк кыумачдан этилген бир картузу бла бир акь чубуртон аскерчи киреди. Таматалары болур эди – тёшекдеги сабийге да кыарай, бууунунда сагьатны кёргозте, фатарчылагьа кычырып сёлешеди.

«Тамата» Асланны кыолунда бир жылтырагьан зат кёрюп, аны

къатына сур бетли жанлады. Жашчыкъ ууучуна бешмюйюз жулдузну къысып тургъан къолчугъун созду. Аны сермей, ол офицер «жыртхычны баласы» деген сёзню айтды. Аны ауазына кёре, ол иги сёз болмагъанын Аслан ангылап къойду. «Тамата» унудурукъ артында къабыргъагъа тагъылып тургъан кюйюзге атылды да, анда тагъылып тургъан бёркню бла къаманы тартып алды. Бир-бир жерлерин кюе ашагъан бёркню къолунда ары бла бери бура кетип, бияры жетдирди, къаманы уа, эки къолу бла эки жанындан тутуп, тобугъуна уруп, эки этип къойду.

Къолларында да бирер туюмчеклери бла адамланы уллу мешиналагъа миндирирге деп, жолгъа чыгъаргъанда, Аслан ыннасына къадалды: «Нани, биз атабызгъамы барабыз? Атабызгъамы барабыз?» Сунмай тургъанлай уруп кирген къыйынлыкъ жунчутхан ынна, ауузундан сёз чыгъаралмай, сын къатып сөөледди. Ынна жауап этгинчи, арбаз табадан къычырыкъла, ийнекни узун тартып ёкюрени, итни жиягъан этгенча сынсыгъаны эшитилди. Ушкок атылды да, итни сынсыгъаны да юзюлдю...

Тамакъ ауруу да тауусуп, ачдан да азып тургъан Аслан къарындашына кече кёрген тюшон, ауазын кючден чыгъара, айтыргъа кюрешеди. Ол тюшонде байрам болгъанын, аталарыны да урушдан келгенин кёргенди...

Жетерик жерлерине жетип, бир къауум замандан сора сууукъ эм мылы жер юйде ол жууукъларындан биринчи болуп айырыллыкъды. Ол билмей къаллыкъды атасыны саусузла юйюнде, халкъыны «сатхыч» деген къара тамгъа бла кёчюрюлгенин кётюралмай, жюреги жарылып ёлгенин.

Къысха жашаучугъунда, анга «жыртхычны баласы» деп да нек аталгъанын, кесини «Биз артха терк къайтырыкъбызмы?» деп, ыннасына тохтамай соруп тургъанына жауапны да эшитмей, жашчыкъ бу дунияны ташлады.

Ол сабийден эсде къалгъаны – боранлы ёзенде орналгъан элни къыйырында оба тёбечик. Ол обадан «халкъны душманларыны» къабырлары башланадыла. Ары артдаракъда жашчыкъны ыннасы, къарындашы, эгечи да тюшерикдиле. Эсде дагъыда къаллыкъды поезд дигиллени темир жолда тукъ-тукълары, къаты айтылагъан тюш, сора сабий ёлюмню ачыуу.

Сюрюннге тюшген халкъланы юйюрлерини кёп къалмай барысыны да болгъанды кесини Асланы неда поезд жолну индеклеринде асыралмай къалгъан ёлюклери, неда Азияны къыйыры-чеги кёзге илинген ёзенлеринде асыралгъаны.

Бир-бирледе ала тюшлерибизге келедиле, кёп тюрлю тилледе айтыла турадыла «Къачан къайтырыкъбыз?» деген соруула.

Февраль, 1989 жыл.

БУШУУ ЭШЕЛОНЛАНЫ АЧЫУ ЖЫРЛАРЫ

Кириш сёз

«Ол» менден тамата эди. Мен аны анда-мында айтылган хапарладан таный эдим да, аны юсюнден толуракъ билип, жуууклашыргъа суюдюм. Кюнлени биринде аллай тюбешиуюбюз болду. Тюбешиу къысха болуп къалды: мени сууукъ кюйдюре эди, ол да, туугъан кюнюча – ол бир къаты къыш кече туугъан эди – сууукъду. Ол мени халкъымы ачыу тарыхыны кюню эди. Къуру мени халкъымы угъай...

Къайсы халкъны да кесини ачыу кюнлери, кесини къууанч кюнлери да боладыла. Къырал оноучулары мурдарлыкъ политикаларыны хата-сындан къайсы халкъны да туугъан жеринден кечюрюу байрам кюнледе башланып болганды: 23-чю февраль, 8-чи март, 1-чи май, 7-чи ноябрь, жангы жылны аллы...

«Ол» айтды аланы барын да. Аладан бири уа аны туугъан кюню бла байламды. Мени муратым – ол айтхан уллу ачыуну хапарын сизге айтыргъады. Окъугъуз! Унутмагъыз! Аллай ачыуну бир заманда да, бир халкъ да сынамаз ючюн, къолугъудан келгенни аямагъыз!

1

Жыйлып олтургъанла онбиреулен боладыла. Бир уллу ишни оноун этген кибик, терен сагъышха кетип олтурадыла. Огъесе алай кёрюнюргеми сие болур эдиле, ким билсин. Таматагъа уа башха туююлду ол олтургъанладан ким не айтса да. Аланы ол, тарыхда этиллик бу азап ишни юсюнде терс болуп кесим къалып къалмайым дегенча, ушакъ орамына жыйганды. Десем да, аладан бири да ол башындагъы айтхандан чыгъарыкъ туююлду.

Мыйыклары да сылай, тауушсуз атлай, Тамата олтургъанлагъа тюрслеп къарайды. Ала уа, аны айтханларына ыразылыклары бош, магъанасыз сёзле бла билидирип къоядыла. Бишип бошагъан оноуну толтуруп къачан башларгъа керек болганын тохташдырыу къалып турады. Бирле – уруш бошалгъандан сора, бирсиле уа – болжалсыз деп саладыла сёзю.

Жюзле минг адамны къадарын белгиленген жол бла тамамларгъа деп «оноу» этилди. Къагъытха къол салынды. Тамата жыйылыуна бошалганнга санады. Чыгъып кетип тебиредиле. Бири уа, Тамата сокъуранып иш къалмасын дегенча, къуш бурунуна къондурулган кёзлюклерини юслери бла уу жилиянча къарай, ол къол салынган къагъытны сермеп алып, кесин эшик таба атды.

Жер башыны алты юлюшден бирини Иеси солуу отоууна кирип кетди. Ол билмей эди – андан узакълада жюз мингле бла эшикле керилликлерин, адамла уа: «Ол а биле болурму бу бола тургъан терсликлени?» деген сёзлени къургъакъсыгъан эринлери бла шыбырдай, юйлеринден къысталлыклары; ол адамланы сууукъ, ачлыкъ, аруу, бирден болуп къырлыклары. Аны ол «билмей къалды».

2

Ал жанында кюн аумалыгы болган юч отоулу юйде артык уллу болмаган юйюр кечинеди: кьарт киши, аны кьарт кьатыны, уруш башланганлы бери да эрини белгисиз тас болганын билдирген кьагьытны кьолундан тюшюрмей сакьлаган келинлери, жаш кьыз – кьартланы гитче кьызлары, сора жашчыкь – кьартланы жангыз туудукьлары.

Кьолундан-бутундан тынган кьарт, хар замандача, танг ала-сында намазын жатханлай этеди, кьарт кьатын а печьни тегерегинде мурку эте айланады. Кьалганла алыкьа ич отуда жукьлапдыла. Эшиги тышындан башха ачылган кьонакь отоуда кюзден бери да аскерчиле турадыла. Ол кезиуде аланы отоуларындан бир тюрлю дауурла эшитилдиде. Алагьа аналарыча болургьа кюрешген кьарт кьатын: «... Солдатчыкьла асыры эртте уяндыла... Бюгюн Кьызыл Аскерни кюнюдо... Аны ючюн болур», - деп кьойду кеси акьылында.

Кьакьган-сокьган болмай, эшик ачылды. Отоугьа юч аскерчи кирди, тёртючю уа эшик аллында кьалды. Кьушбурун аскерчини ала биринчи кере кереди. Кьалганла уа аланы фатарчыларыдыла. Орусча сиздирып селешген бир апчар халкьны башха жерге кечюрюню юсюнден Властьны оноун окьуду. Бир кесек тынгылап туруп: «Хазыр болургьа жыйырма минут бериледи», - деп кьошду.

«Бу саусуз кьарт а кьалай болукьду?» - деп келин сорганда: «Саусузланы санитарла элтирле», - деп кьойду.

Терк окьуна кьурандыла. Ашыгышлы кийинип, бир кесек жол азыкьчыкь да алып, келин да, кьыз да, жашчыкь да эшикге чыкьдыла. Кьарт кьатын а кьарт жатып турган ундурукьга жанлады. Солдатланы таматалары, орус тилни гюржюча бюлдюргюлей: «Хайда, терк, кьарт сизден алгьаракь тюшерикди, сиз да...» - деп, айтырыгьын да тауусхунчу, кьарт кьатын чыгып келди.

Апчар: «Тебирегиз», - деп, босагьатдан ары кьарап, солдатлагьа кьычырды. Мешина арлакьга озганлай, ол, тютюн кьыйырны да бияры атып, отоугьа кирип кетди. Ит ызындан юре кьалды. Тюз ол кезиучюкде атылган таууш чыкьды... Арбазгьа чыгып, апчар, ол юйюрню сакьлаган итни керох бла уруп кьаплады да, ишин тамам этгенге санап, кьоншу орам таба кетди. Анда да кьобюрю адамладан толу «студебеккер» барды.

3

Тиширууланы сарнаганлары, сабийлени жилигьанлары, тууарланы ёкюргенлери, ууакь аякьлыланы макьыргьанлары, итлени юргенлери да, жаны барланы барыны да алайда кьаты, хыны селешилуелери бирге кьатышып, табийгьат шашаргьа жетгенди.

Заманлары минутла бла тергелген, кьолларына бир кьысдырыркьчыкьла алалган, кеслерини кьоюп барган юйлерине, артха-артха бурулуп, мудах кьараган, кьайры элтилгенлерин да билмеген агуман

адамланы тууар вагонлагъа жюклерге сюрюп барадыла. Алайда бир дуппурчукъну юсюнде сюелип, бир къарт киши бир тюрлю терсликлерди болмагъан адамланы башлары бла ары, къайры эсе да кѣзкѣргеннге къарап турады.

Бу кетип баргъан миллет ахлуларындан да, аланы сакълагъан солдатладан да иги да бийигирек бойлу, акъ къардан да акъ узун сакъаллы ол эрттегили къарт адам бир ууахтыда, къолларын да, къарамын да кѣнге жиберип, аллай кючлю ауаз бла сѣлешди, аллай да, – битеу тийре да, сын къатып къалгъанча болуп, алай тынгылайды.

– О, Уллу Аллах! О, Раббий! Бу аман кюнюбюзде сангады сѣзюбюз! Биз сени къулларынгъыз, санга ышанабыз! Бу бола тургъан терсликни хорларгъа бизге кюч-къарыу бер! Эрлигизни кем этме, тѣзюмлюкню къошуп бер, акъылдан шашдырма, о, сыйлы Аллах!

Андан сора ол эр кишилеге айланып айтды.

– Э-гей, къонахий! Бошланмагъыз! Къаты болугъуз! Биз сабийлени бла тишируулары сакъларгъа керекбиз! Тѣзюгюз, тѣзюм ёлумден да кючлю эсе да! Хайт дегиз, балаларым!

Ахыр амалсыз болмасала эр кишиле айтмаучу: Айт, маржа-яъ!-деген сѣзлени айта, жаралы къапланча кѣрюннген ол къарт тизилишип баргъан адамлагъа къарап сюеледи.

4

Вагонланы дигиллерини тунукъ кесгин тауушлары... эр кишилени жырлагъанлары... поезд бугъаны узун тартып ёкюрдени... тишируулары къайгылы ушакълары... сабийлени жарсыулу кѣзлери... тууар вагонну такъырлыгына сыйынмагъан оюмла...къайры? нек? не ючюн? деген соруулагъа бир ышыкъ жауап табар мурат...

Бир заманда поезд тохтагъан этгенча кѣрюндю. Керти тохтапды поезд. Эр кишилени сарын жырлары юзюлдю. Оюмла да уюдула. Бир бирге ышылгъан темир таууш этип, поезд артха тебиреди. Адамла сейир этдиле. Биреулен къычырды: «Башыбыздагъы билгенди!.. Эшелон артха бурулду! Юйюбюзге!..» Бирси уа къобузчу къызгъа къарамы бла айтды: «Алчы, къызым, къобузунгу жырлат!..» Тормозланы къыжылдагъанлары кючден башланган макъамны ёчюлтдю. Поездде станциялада жолланы алышханларын бу жарлы адамла къайдан билсинле. Поезд эски жолу бла тебиреди.

Ол биринчи сѣлешегенни жүреги тохтап къалды. Экинчи сѣлешген аны кѣз къапларын жапды.

Дигиллени биягъы тунакы тауушлары... темир печьни ёчюлмейкъалмай жылытханы... тыш жерлени жепиледен ургъан аязы... вагонну чорбатында азчыкъ кѣрюннген терезеден айны сууукъ жарыгъыны ургъаны... Ай, баям, мында баргъан адамланы бош къалгъан юйлерини терзелеринден алай сууукъ къарай болур. Иесиз къалгъан итле уа, ол айгъа къарап, улуй тура болурла.

Эрттенликде киши азыккыга узалмады. Кызыу барган поезд жоушюн селейти. Бушуулу шошлук алыпды вагонну. Тобукларына чегелеп, бир кыарт киши кыыз ёлюкге дууа этдиреди. Ёлюкню юсюне жабыу атылыпды. Кеси да вагонну мюйюш табасындады. Дууасын босагандан сора ол киши жерине олтурду. Тормозла кыжылдадыла. Бир кыарт кыатын, ёлюкню баш жанына олтуруп, аны бетин ачып, тиширыулагы кыарап айтды: «Болушугуз манга... жегер жерибизге жетгинчи, муну жолда атап кетерге кыоймайкы!»

Эки тиширыу ёлюкню ол кыарт кыатынны кыатына тартдыла да, ёлген кыызны башын аны тобукларына салдыла. Ол тиширыуладан бирлери, жилимсырай: «Андан эсе мен ёлгием, жарлы жаны, тюенене не кыадар тилегенме, аузунга бир заччык сал... биз жолкыга чыккыганлы алтынчы кюн барады деп», - дейди.

Кыарт кыатын а, тарагыын чыгырып, ёлген кыызны юсюне жайылып турган чачын сау адамны чачынча тарайды. Поезд адам жашамаган бир ёзенде тохтаганды. Вагонну уллу эшиклери эки жанына ачылдыла да, бегеуолледен бири ичкери кыарап: «Мында ёлюк иш бармыды? Кыоншу вагонда бир сабий ёлюкню ийис этгинчи букыдуруп тургандыла», - деди.

Эшикле этилдиле да, поезд барган жолу бла тебиреди.

Адамла кюнлени санын унутхандыла. Эки ат жегилген арба бла бир кюнню ичинде барлык жеринге барып кыайтыргы боллук жерде жашаганла быллай узаклыкылагы юйренгендиле. Была жолкыга чыккыганлы уа онекинчи кюн барады. Ол а ёморлери жолда кетгенча кёрюнеди. Бир-бир станциялада вагонланы кыоя да башлагандыла. Ишге юйренген адамла бош турганлары ючюн кыыйналадыла бек. Бир бирлерине жашаган эллерини, юйлерини юслеринден хапар айтып жубанадыла. Андан башха не этсинле да! Сёзде адамла келир кюнлерини сагышын да этдиле: ара властыла биле болурамы?

Ол жаны бла бир акылыгы келишмейдиле вагондагыла. Кремльни Иесине уа бир тюрлю ишеклик жоккыду.

Вагонда кыарт коммунист да барды. Аны бир кыолу инбашына дери кетипди: ол граждандан урушха кыатышханладан эди, Совет власть ючюн сермешледе кыойганды кыолун да. Элинде ол колхозда тюрлю-тюрлю жумушлада айланганды. Властыны юсюнден сёз бармаса, бир да ушакыгы кыошулмайды. Власть эм Бачамала – была ючюн ол даулашда кызып кыала эди.

Бу жол да ол кенгирекден тынгылайды. Алай сёз Кремльни Иесини юсюнден башланганда, секирип турду да: «Мени жети атауулума дери да Аллах урсун! Мен аны 19-чу жылда кыаплап кыоялыкы эдим. Этмедим. Асырар жер табылмай кыалсын санга, кыара мыйкылы мурдар!» деп кыаргады.

Анга тынгылаганла сын кыатып кыалдыла: фыйгамбаргы жаны сауда тенг болган Бачамагы алай кыалай айтыргы боллуккыду? Ол ке-

зиуде поездни тохтагъанын да эслемей къалдыла. Эшикле ачылдыла. «Къайнар суу алыргъа кимигиз барады? Кёп турлукъ тьююлбюз. Терк!» деп, бир алаша бойлу солдатчыкъ ашыкъдырды.

Бир ненча жаш адам секирип тюшдюле. Ызларындан бир онжыллыкъ жашчыкъ секирди. Поездни бугъасы узун тартып ёкюрдю. Ол солдатчыкъ жашчыкъ кетген жары адыргылы къарайды. Алайда къарт коммунист сёзге къошулду: «Жолдаш, анда жашчыкъ...» Солдатчыкъ, сурланып: «Мен санга, сатхычха, жолдаш тьююлме! Ауузунгу къыс! Къысмасанг да, этеригим бирди – уруп къоярыкъма!» - деп къычырды да, керохуна узалды. Къарт коммунист, тишлерин къыжырыкълатып, кесин анга атды. Солдат бууулуп, хырылдап башлады. Бир башха солдат чабып жетди да, автомат окъланы къуйду къарт кишиге. Экинчи кере уа автомат окъла бла сау къолун юздюрдю. Экиси да жыгъылдыла. Поезд тебиреди. Солдатла къарт коммунистни солдатны боюнуна илиннген бармакъларын ачаргъа къорешедиле...

7

Онсегизинчи кюн поезд барлыкъ жерине жетип тохтады. Адамла вагонладан тюшюп башладыла. Алайда ёгюзле жегилген чанала... жангы, ала танымагъан адамла турадыла. Боран болгъанны бурдумлайды. Ол халабалыкъда быллай ауазла эшитиледиле:

- Оланла, къайдансыз, къайсы элден?..
- Сизни вагонда быллай адамла бармы эдиле?..
- Ол а саумуду?..
- Аллах гюняхларын кечсин!..
- Аны жолда асырагъанбыз!..
- Аллах жаннетли этсин!
- Хайт дегиз! Аллах буюрса, жерибизге къайтхан да этербиз!

Аллай бушуулу хапарла бла бирге алайда быллай оюмла да эшитиледиле:

- Да была адамладыла да!..
- Къарачыгъыз, бир тюрлю мюйюзлери да жокъ!..
- Жаныуар жапылы да тьююлдюле!..
- Была да, бизнича, адамладыла!..

Келгенле да, тюбегенле да къатыш болдула. Андан ары боллугъу Аллахны къолундады. Адамла Аллахха табынадыла, аны оноууна ий-надыла.

Ахыр сёзню орунуна

(Бу ишлеге шагъат авторну тенгшилери да болургъа боллукъ эдиле)

Жаз эртте келгенди. Кёп жылланы айырылып тургъан жерлерине адамла къайтып келедиле. Кёбюсю анда туугъанла. Бир тюрлю бегеуол да жокъ. Вагонла ариу, таза. Адамла къууанадыла, кюледиле, лакъырда этедиле, – жарыкъдыла. Бирле: «Бизни ата жерлерибиз нечик ариудула!»

- деп. «Тюрленген а болурму?» - деп да бирсиле...

Бийик таула кёрюндюле. Сабийле аланы биринчи кёредиле...

Сакъалы белине жете кетген къарт, тыше келип, жерге бауурланды.
Жерин къучакъларгъа кюрешди.

– О, Улу Аллах! Кючюнг уллуду! Къайтардынг бизни жерибизге!
Аллах, жауума да сынатма сен быллай азапны! Мындан арысында бизни
жерибизден айырма! Айырма!.. Ол сёзлени айтып, къарт бир кесекни
тынгылагъанлай турду. Ол жилий тура эди. Тауушсуз... Уяла-уяла...

Аны къолтугъундан тутуп ёрге сюерге деп келген жаш адамлагъа:

– Айып этмегиз манга, жашларым! Кесими тыялмадым! Мени кёз
жашларымы сиз биринчи кёресиз! – деди да, алайда кёзлерин жумуп,
ёлюп къалды...

Вагонладан тышген адамла, тиширыуланы алайда къоюп, анча
жылны къаралмай тургъаны себепли тозурагъан къабырлагъа атланды-
ла. Жыйынны бек артында бир уллу чемодан бла бир гитче чемоданчыкъ
алып келген жаш келеди. «Чемоданланы бери нек кётюрюп келеди бу,
вокзалда къоймай?» - деп, бир-бирле сейир да этедиле.

Къартны асырагъандан сора белгили болду: атасыны осуятын этип,
кёчюрюлген жыл ёлген гитче къарындашчыкъларыны бла арtdаракъда
ёлген атасыны таш-топуракъларын келтиргенди чемоданлада. Келти-
рип, ата жеринде асырады.

ГУРТУЛАНЫ Салих кёчюргенди.

АЙТХЫЛЫКЪ ТЮРКОЛОГ, БЕЛГИЛИ ПЕДАГОГ ЭМ АСЫЛ АДАМ

Бу кюнледе белгили тюрколог, къарачай-малкъар тил билимни айнытыугъа уллу къыйын салгъан алим, филология илмуланы доктору, профессор, Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтну малкъар филология бѐлюмюню таматасы Гузеланы Магометни жашы Жамалгъа 70 жыл толады.

Ол 1940 жылда Огъары Жемталада туугъанды. 1959 жылда аны орта школун, ызы бла КъМКъУ-ну тарых-филология факультетини орус-малкъар бѐлюмюн бошап, туугъан элине устаз болуп келеди. Завучлукъ ишни да бардыра, орус тилден бла литературадан дерсле береди.

1970 жылда Жамал Магометович Къыргызстанны кырал университетини орус тил кафедрасына аспирантурагъа киреди. Бир бѐлек замандан а малкъар эм къарачай окъучуланы орус тилде сѐлеширге юйретиуню лингвистика проблемаларына атап, кандидат диссертациясын къоруулайды.

Ол Къабарты-Малкъар илму-излем институтха илму къуллукъчу болуп келеди. Бу кезиуде мында къарачай-малкъар тилни ангылатма сѐзлюгюн жарашдырыр ючюн, материал жыйыу башланган эди. Гузе улу да ол ишге терк окъуна киришеди, сѐзлюкню хазырлау принциплеге да тюшонеди.

1973 жылда ол мында тамата илму къуллукъчу болады, бир жылдан а секторгъа башчылыкъ этеди. Бу бѐлумге оналты жылын кесин аямай бергенди. Ол кезиуню ичинде сѐзлюкню статьяларын жаза, аны томларыны къол жазмаларына редакторлукъ эте, баш борчуна да къарай, Гузеланы Жамал славян, фино-угор, роман-герман, кавказ-иберий сѐзлюклени жарашдырыуну энчиликлерин да тинтгенди. Алай бла тюрк тиллени ангылатма сѐзлюклерини теориялы мурдорун хазырларгъа къатышханды.

Ол жыйырмадан артыкъ статья эм эки монография («Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» (1984 ж.), «Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков» (1985 ж.) басмалайды. Ала аны «Тюрк тиллени ангылатма сѐзлюклерин жарашдырыуну теориялы мурдорлары» деген доктор ишини тутуругъу болгъандыла.

Диссертациясын а Жамал Магометович 1987 жылда СССР-ни Илмула академиясыны Тил билим институтунда къоруулагъанды. Айт-

хылык лингвистле – огъарыда сагъынылгъан академияны академиги Б.Серебрянников, аны член-корреспондентлери А.Щербаков, К.Мусаев, Э.Тенишев, профессорла Н.Баскаков, З.Ураксин эм башхала – аны ишин тюрк лексикографияны теориясында жангы ызгъа санап, ишине уллу багъа бичгендиле.

Школда урунган кезиуюнде окъуна аны ана тилини орфографиясыны проблемалары эсинден кетмей тургъандыла. Аны жорукъларына бир ненча кере къаралып, ала жангыдан басмалана (1960, 1964, 1970 жыллада) тургъанлыкъгъа, кеп сёзле эскича жазылып жюрютюлгендиле, башха тилледен алынганла эм энчи атланы тюз жазыу бла байламлы белгили мардала болмагъандыла.

Ол а малкъар тилни окъутуугъа чырмаулукъ этгенди. Тюрлю-тюрлю сёзлени тюз жазыу бла чекленип къалмай, орфографияны теориялы принциплерин жарашдырыргъа керек эди. Жамал Магометович да бу проблема бла къаты кюрешип тургъанды. Анга жораланган илму ишлери – «Советская тюркология» журналда, 1980 жылда уа «Къарачай-малкъар тилни орфографиясыны жорукълары» деген ат бла аны монографиясы басмаланадыла. Аны мурдорунда ол малкъар орфографияны энчи белгиленген жорукъларын жарашдырады, ала 1991 жылдан бери хайырланыладыла.

1989 жылда КъМКЪУ-ну башчыларыны тилегине кёре, Гузе улу университетге малкъар тил эм литература кафедралы доцент болуп келеди, бир айдан а аны ол кафедраны профессоруна айырадыла.

Ол университетни студентлерине деп окъуу китапны «Бусагъатдагъы малкъар литература тил» деген жыйымдыкъны биринчи кесегин (1998 ж.) жазгъанды.

Аны илмуда сейирлери кепдюле: фонетика, фонология, лексикология, орфографияны теориясы, морфемика бла морфонология, сёз къурау, тарых, къарачай-малкъар тилни диалектологиясы, лексикография, тюрк тилледе сёз къурау, орус эм малкъар тилни тенгleshдириу фонетикасы, къарачай-малкъар школлада орус тилни орфоэпиясын окъутууу лингвистика энчиликлери. Бу темалагъа ол тынгылы монографияла басмалагъанды.

Тюрк тил билимни магъаналы вопросларын тюркологияда биринчи болуп ол жарашдыргъанды: тюрк тиллени ангылатма сёзлюклерини теориялы мурдорлары «Проблематика словника толковых словарей тюркских языков» (1984 ж.), «Семантическая разработка слова в толковых словарях тюркских языков» (1985 ж.), семантика сёз къурау («Семантический способ словообразования в тюркских языках» (2009 ж.), къарачай-малкъар тил билимде уа – фонетика («Къарачай-малкъар фонетика» (2009 ж.), морфемика, морфонология «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар литература тил. Сёз къурау, морфемика, морфонология къарачай-малкъар тилде» (2006 ж.). Бу эм башха проблемала бла байламлы жазылгъан монографиялары тюркологияда магъаналылагъа, энчи ызлылагъа саналадыла.

Гузеланы Жамалны «Тюрк тилледе сёз къурауу семантика тюр-

Солдан онгга:

Кетенчиланы Мусса, Гузеланы Жамал, Анноланы Алим

люсю» (2008 ж.) эм «Къарачай-малкъар фонологияны магъаналы проблемалары» (2010 ж.) деген проектлерин Россейни гуманитар илму фонду къабыл кѳргенди. Ол тюрк эм тенгleshдириу тил билимни проблемаларына аталгъан халкъла аралы, битеуроссей эм регион илму конференциялары ишине тири къатышады. Алим къумукъ, ногъай, къыргъыз, азербайджан, къырым-татар эм башха тюрк тилледен къоруланган диссертациялада да оппонентлик этгенлей турады.

Гузе улу «Къарачай-малкъар ангылатма сѳзлюкню» (1996 ж., 2002 ж., 2005ж.) жыйырма монографияны бла илму жыйымдыкъланы баш редакторуду. «Вопросы тюркологии», «Вестник КБНЦ РАН» (Гуманитар тинтиуле бардыргъан институт) деген журналланы редколлегияларына киреди.

2008 жылда Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтну оноучуларыны тилегине кѳре Жамал Магометович бу махкемеге малкъар филология бѳлюмню таматасы болуп келеди. Аны башчылыгъында «Бусагъатдагъы къарачай-малкъар тил» деген юч кесекден къуралгъан коллектив тинтиу иш жазылып бошалады.

Ол бийик квалификациялы специалистди. Илму эм педагог ишни бир бири бла уста келишдире биледи. Орта школда малкъар тилни окъутууну концепциялары, малкъар тилден къырал окъуу стандартла бла байламлы жангы проектлени башчысы эм соавторуду. Университетде «Къарачай-малкъар тилни тарыхы», «Къарачай-малкъар диалектология», «Тюрк тиллени морфонологиясы» деген курсладан лекцияла окъуйду.

Жамал Магометовични хар жаны бла да толу, магъаналы ишини юсюнден айта, ол бусагъатдагъы орус тилден, тюрк семантологиядан, лексикологиядан эм тюрк-орус, тюрк-инглиз тенгleshдириу тил

билимден филология илмуланы онеки кандидатын бла юч докторун хазырагъанын энчи белгилерчады. Бюгюнлюкде да ол төрт аспирантны, эки докторантны эм юч соискательни илму ишлерине башчылыкъ этеди. КЪМКЪУ-ну доктор диссертацияла къоруулау жаны бла диссертация советини келечисиди.

Ол университетни студентлерине деп жазылгъан юч, школлагъа деп да юч окъуу китапны авторуду. КЪМР-ни бла КЪЧР-ни вузларына бла школларины уа 22 окъуу пособия эм юч школ сёзлюк, омонимлени толму сёзлюгюн да хазырлап басмалагъанды. 1984-2007 жыллада КЪМР-ни Билим бериу эм илму министерствосунда къарачай-малкъар филологияны окъуу-методика советине башчылыкъ этип тургъанды.

Гузеланы Жамал 200-ден артыкъ илму ишни, ол санда онбеш монографияны авторуду. Аланы кёбюсю ара изданиялада басмалангандыла. Кеслери да битеу тюрк проблемалагъа аталгъандыла. Ол КЪМР-ни илмусуну сыйлы къуллукъчусуду, Халкъла аралы Тюрк академияны академигиди, тюркологланы Россей комитетини келечисиди, дунияны 250 айтхылыкъ тюркологларыны бла монголоведлерини тизмесине киреди. Ата журтлу эм тыш къыраллы лингвистлени арасында къарачай-малкъар, битеу тюрк эм тенглешдириу тил билимни магъаналы проблемаларын тинтгени бла белгиледи.

Ол иште низамны суйген, аны къаты сурагъан адамды. Аны бла бирге уа ол халалды, анга не заманда да ышаныргъа боллукъду. Ол хар адамгъа да болушургъа хазырды. Аны ючюн суюдиле Жамал Магометовични студентле, окъуучула эм биргесине ишлегенле.

Юйдегиси Таукенланы Таслимат кёп жылланы ичинде библиотеканы таматасы болуп тургъанды. Ала бирге юч сабий – эки жаш бла къыз – ёсдюргендиле. Таматалары Расул стоматологду, гитче жашлары Арсен а жолла ишлеу жаны бла инженерди. Къызлары Люаза КЪМР-ни социальный къоруулау фондуну специалистиди. Жамалны эгиз къарындашы Кемал а РФ-ни сыйлы устазыды.

Гузеланы Магометни жашы Жамалны биргесине ишлегенле эм аны студентлери бла окъуучулары белгили тюркологну 70-жыллыкъ юбилейи бла алгъышлайдыла, мындан ары да кёп жылланы саулукълу болурун эм жетишимли ишлерин суюдиле.

***Кетенчиланы Мусса,
филология илмуланы доктору, профессор.
Апполаны Алим,
филология илмуланы кандидаты, доцент.***

АХШЫ УМУТ – ЁМЮРЛЮК ЖОЛОУЧУ

Кеси ёмюрюнде кёп затха тюбейди адам. Жашлыгында кёргени, сынагыны уа хазна кьалмай эсинде ёмюрден-ахыргьа сакъланадыла. Аны ючюн айта болурбуз: «Жашау кьол аязда», деп да. Ол – жашау, акъ атлыды. Алай ёмюрюнде акъылынга келмезлик кюч жангылтхан кезиуле да аз туюндюле, ала бирде, акъ атдан атып, кьара жинни арбасына миндиредиле. Болсада ахшы умут а ёмюрлюк жолоучу болганлай кьалады. Терс даучулары, кюйсюз сёзлени, кёлсюзлюкню хорлаганы, жашау кьыйынлыкъланы беллерин бюгерге кюч-кьарыу берген да олду, жашил сабанланы чакъдыргъан, жайлыкъланы малдан толтургъан, арбазлада сабийлени чапдыргъан, ныгышлагъа акъсакъалланы чакъыргъан да ол, кыр макъамгъа, кьобуз тауушха... тынгылатып кьууандыргъан да ол.

Бизни тёлнюю юсюнден сёз айтыргъа тюшген сагъатда уа, суюсенг, суюмесенг да, эсгериулерибиз бушуу кюнлени – урушну, кёчгюнчюлюкню, ачлыкъланы, жалангачлыкъланы, учузлукъну сынагъан чакъларыбыз садакъ окъ болуп чанчыладыла жүреклеге. Алай таукеллигибиз, кьыйынлыкъланы кётюрюрге жетишген кьарыуубуз-кючюбюз, ариу кюн болуп, кьууандыра келедиле жашауда. Да ол кишилик сакълагъанды миллет, барыр жолу кьыйылып, кьая эринине тирелген сагъатында, ёлюмге бой салмазлыкъланы ангылатып.

Манга бюгюн бу тизгинлени жаздыргъан химия илмулары кандидаты, Кьабарты-Малкьар Кьырал университетни доценти Шауаланы Исмайылны жашы Магометни жашау жолуду. Ол а адам айтыргъа базынмазча кьыйынлыкъланы да эсибизге тюшпюреди бусагъатда. Кёчгюнчюлюкде алыкъа отуз жылы толмагъан анасы – Малкьарланы Токашны кызы Мариям, киши жеринде сынагъан азабына бой салмай кечине келип, Кавказдан кёчюп бара, анасы жолда ёлюп, бир белгисиз станцияда атылып кьалганын эшитгенинен сора уа, тёшек болуп, кёп да турмай, жашаун алышханы онжыллыкъ жашчыкъланы дунясын кюз кечелей кьарангы этип кьояды. Кесинден кичи кьарындашы, эки эгечи. Аны атасыны эгечи Аминат болгъанды ёксюзлени кьууанч, бушуу жүклерин да инбашында элтген. Аланы жокъ этерге кюрешген кьыйынлыкъланы хорларгъа уа кесини энчи юлгюсю бла юйретгенди Аминат. Бюгюнлюкде 75 жылгъа чыкыгъан Магомет сабийлерине, туудукъларына айтыучу хапарларында эсгермей кьоймаучуду ол затланы. Аллай кезиуледе сабийле да аппаны эсгериулерин кьутургъан тенгиз толкунлагъа бата, дагыда ёрге чыгъа баргъан кьайыкыгъа ушата, анга кёз жашларын сюрте тынгылаучудула.

Магомет, озган ёмюрню сексенинчи жылларында Кьыргызстанга барып, анасыны кьабырыны кьатында тобукъланып, аны бла этген

ушагы уа не кьаты жүрек-лени да сынсытырыкьды:

«Анам, сен бизни кьоюп кетген кюнден берисинде жаньмы талап тургъан тарьгыбуланы айтыргъа келгенме бюгюн. Бек алгъа сени кесингден кесинге тарьгыбыркьма. 1945 жылны май айыны ючюнчю кечесинде бизни – тёрт кьагъанакъ сабийни, оюла тургъан кьыргъыз гытычыкьда кьоюп нек кетген эдинг? Не хатабызны кёрген эдинг, бизден аллай бир ёнгелерча? Бек кичибиз Халимат – ана ёшонюнден айырылмагъан кьагъанакъ, аны таматасы Фатимат – дуниялыкьдан хапары болмагъан сабий, Хасан бла мен да кьаура огун этгенибизге кьууаннган неда, кьыргъызлы кьатынланы тилеклерин толтура, ийнеклерине ханс (чырмауукъ) жьыргып, аны хакъына алгъан сютчюгюбюзню тёмкей юйге

келтирсек – ачлыгыбызны, жаланнгачлыгыбызны унутхан жыл санда.

Ахыр тилегинги толтуралмагъаныма уа бюгюн-бюгече да кюе жашайма. Къанлары кьуругъан эринлеринги зыбыр тилинг бла жалай: «Балам, Кёнденenni Къара шауданына барып, мен къанар чакълы бир суу алып жет... турма, кьууул – ичим жанып барады». Ол сени ахыр кеченг болгъанын ангыламагъан эдим мен башсыз...»

Магомет, бу огъурсуз эсгерулерин андан ары бардырыргъа базынмай, кёп сюелди отоу ортасында, эринлерини кьалтырагъанларын бизге билдирмезге кюреше. Сора, китап тапкадан Керимни «Танг жулдузум» деген назму жыйымдыгъын кьолуна алып, аны чапыракъларын бир бири ызларындан аудура келип, «Жалан бир сагъышым» деген назмусун кеси кесине шыбырдай окьуду:

***Жолум кьар аууиха чьгьаргъанды,
Жашчыкьлай алып кетип элден.
Жүрек – элли жылгъа чькьгъанды,
Кьууанч, бушуу жюгюн да элте.***

1988 жыл. Кьыргъызстанны ара шахары Фрунзе (Бишкек) химияны проблемалары бла байламлы Битеусоюз илму конференцияны делегатлары.

Солдан онгьга: Шауаланы Магомет, Каров Зарамукъ, Сулайманкулов Каким.

*Бюгюн ауушдан артха къарайма,
Кюз ингири сагъышларымы,
Жауун булутларынча къалайды
Ол арыгъан инбаишларыма.*

.....

*Келирге кюрешидим заманымча,
Безирер заман жокъ ныгъышда.
Энди чал чачымы, забаныча,
Шош тарайды аяз ауушда...*

Зорлукъ сабийликлерин сыйыргъан тѣлю юйренип кългъан эди кыйынлыкълагъа. Аны кѣтюрюрге, бир бирге билеклик этерге, къара ишге таматала бла тенг сюелирге, ачдан, ол жерни сууу, хауасы жарашмай, замансыз ёлюп кетгенлеге къабыр къазаргъа, кѣчгюнчюлеге айтылгъан бешишлик сѣзлени ауурлукъларын кѣтюрюрге да. Бек сейирим а: бизни къырал дуняны титиретген урушдан хорлам бла чыкыгъанына къууанмагъан адам жокъ эди кѣчгюнчюле арасында. Элде къуралгъан тойда таулу жашчыкълар: Шауаланы Магомет бла Отарланы Амаш тепсеп, Отарланы Магомет кыргызча жырлап, Улакъланы Зауал бла Хасан ат чаришде хорлап, халкъны къалай къууандыргъанларын эсгергенлей бюгюн да барабыз. Ма алай юйретген эди жашау кесине таулу халкъны; кѣп заманны ичинде окъуу къайгъылы болмагъан жашны, кызыны да.

Шауаланы Магомет – чий сабий, мамукъ бахчаллада ишлегенди кюнню кызыулугъу жерни жети къатысына дери баргъан кыйынлыкъларда. Колхозда малчы болуп да тургъанды бѣлек заманны, кыргыз

*Суратда (солдан онгга): Магомет, аны атасыны эгечи Аминат,
зитче эгечи Халимат. Сурат 1962 жылда алынганды.*

*Магометни юйюрю.
Солдан онгга: Магомет, юй бийчеси Фатимат;
сюелгенле: кызлары Мадина, Клара, Зарила.*

жайлыкылада таудан, суудан, агъачдан ургъан ариу хауаны Кавказны жерини хауасына ушатып, атасы бла Хаймашагъа барыучу кюнлерин эсгерип, кесин дунягъа жангыдан туугъан сунуп. Къалайда да иги адамла анга эс тапдыргъанларын а унутмайды бюгюн, бюгече да.

Болсада кыйыры-чеги кёрюнмеген мамукъ бахчала, кюн кюйдюрген, уу жиляндан толу сыртлыкыла, сууун адам угъай, мал окъуна жийиргенмей ичмеген жер, Кавказны гул чакъгъан чаллыклары, жайлыклары бир заманда да алышындыралмазлыклары уа миллетин жашаудан тюнгюлтген кезиулери болгъанды. Да, не десенг да, ол адыргы жашау окъуна кыйынлыкъланы чарсын бир кесекге унутдургъан сагъатла аз туююл эдиле. Магомет, сабанчы, малчы заманларында да: «Мен окъургъа керекме», - дегенлей жашагъанды. Алай ол ахшы муратына жол излегенлей, игилени насийхатларына эс буруп тынгылагъанлай келгенди. Не ары, бери десек да, жүрек излегенин табалмай турду. Ишлеп да амалсыз жашауну отун кючден бла бутдан ышыргъан чакъда ишлемей къалай жашарыкъса! «Ачдан ёлмек, Аллахха минг кере шукур, кыйынлыкъланы хорларгъа юйреннгенбиз, школгъа жүрю, тенглерингден артха къалма. Тёртюгюз да окъугъуз. Жаным сау болуп, сизни ачдан ёлтюрмем...»

Ала Аминат Магометге айтхан сёзле эдиле. Кёк жашнады, жауун жауду, жер жашнады. Тейри кылыч чыкъды. «Къыргъыз окъуу неге жарарыкъды?» дегенле болдула. «Угъай, аллай оюм кишиге керек туююдю. Не тилде да окъу, билим адамгъа ёмюрден-ахыргъа къуллукъ этеди». Аллайланы сёзлери кёп таулу жашха, кызгъа тюз жол кёргюздюле.

Магомет да Аминатны жангыз жашы Жамал дуниягъа жаратылгъан кюнюнден бери кесини кичи къарындашына санагъанлай, ол билимли адам болурун суйгенлей жашайды. Аны къайгъырыуу бла Жамал орта школну майдалгъа бошагъанды. Андан сора Москвада Менделеев атлы химия-технология институтха кирип, бийик билим алгъанды. Кёп жылланы ичинде республиканы промышленностунда белгили специалистге, оноучугъа саналгъанлай келеди Малкъарланы Жамал.

Шауа улу Магомет анасыны къарындашы Малкъарланы Шаухалгъа да ыраыды. Къыйын, къарыусуз жылларында ол да билеклик этгенди анга.

Кертиди, окъугъан этгенликге, Магомет да, Хасан да жашау ауурлукъну Аминатны боюнуна жюклеп къоймайдыла. Магомет школда да окъуй, сабанчы бригада да эсеп ишни да жюрютеди, менме деген колхозчу алгъан трудоденьни алады кюн сайын, Хасан да, курсланы тауусуп, тракторчу болуп ишлейди солуу айларында. Акъ Баш деп да айтхандыла ол элге. Колхозда тракторчула жетишмей эдиле.

Алай эте, заман озады, Магомет школну жетишимли бошайды. Была Къыргъызстанны Джалал-Абад областыны Сузакъ районунда Орта-Азия деген элде жашагъандыла. Колхозлары уа Жданов атлы, орта билим алгъандан сора кёпле жолларын бийик билим берген окъуу юйлеге ызлайдыла. Педучилищагъа, техникумлагъа кирирге акъыл этгенле да бар. Отарланы Магомет бла Шауаланы Магомет а Ош шахаргъа атланадыла. Анда аты республикагъа айтылгъан педагогика институт бар эди. Отар улу математик, Шауа улу уа химик болур акъылдадыла. Шауаланы Магометге ол усталыкъны сайларгъа кёллендирген школда химиядан окъутхан устазны – Ёсгенбаевни билимини теренлиги, дерсинде окъуучуланы жюреклерине жол табыуну амалларын излегенлей

Магомет туудукълары бла.

Солдан онгга (ал тизгинде): Чеченланы Элдар, Магомет кеси, Бицуева Жамиля; (экинчи тизгинде): Чеченланы Ильяс Атабийланы Ислам бла Темирлан

тургъаны кёллендиргенди. Бюгюн да ол адамны атын терк-терк сагъыныучуду Магомет, Ёсгенбаев окъутхан бирси жашла, кызла да. Эки Магомет да пединститутха экзаменлени жетишимли береди. Ол 1955 жылда эди. Алай конкурсдан ётмейдиде. Экзаменледе жаланда «юч» багъала алгъан кыргызыз, юзбек жашла, кызла киредиле институтха. Кёчгюнчюлени сабийлери уа угъай. Къаллай учузлукъ эди ол, къалай ауур жара эди ол жаш жүрекlege! Андан къутулур амал а жокъ.

Жашла, оноулашып, Ошда эл мюлк техникумда биржыллыкъ бухгалтер курслагъа киредиле. Ол усталыкъ да алагъа ёмюрден-ахыргъа нёгерлик этгенлей келгенин белгилерге керекбиз. Болсада эки Магомет ахшы муратларына жетер ючюн – институтха кирир ючюн, кёл салып хазырланадыла кёп заманны. Да 1956 жылда киредиле институтха. Билимлери, окъуу юйню тюрлю-тюрлю ишлерине къатышыулары бла атларын игилени санында айтдырып турадыла. Биринчи курсну бошагъандан сора уа Къабарты-Малкъар Къырал университетге кёчюп, аны 1961 жылда бошайдыла.

Бийик билим алгъандан сора Шауа улу Кёндеденде биринчи номерли орта школда химиядан бла биологиядан устаз болуп, 1967 жылгъа дери ишлегенди. Андан бери уа КъМКЪУ-да. Алгъа неоорганика эм аналитика химияны бла физика-химияны кафедрасында ассистент, тамата устаз, доцент болуп тургъанды. 1985-1993 жыллада химия-биология факультетни деканыны юйретиу ишле жаны бла экинчиси болуп ишлегенди. Алтмышха жете, илму эм окъуу методика ишлери басмаланнгандыла, СССР-ни Илмула академиясыны бла КъМКЪУ-ну тюрлю-тюрлю даражада махтау грамоталарына тийишли болгъанды. Шауаланы Исмайылны жашы Магомет «Фазовые равновесия в водно-солевых системах на основе триоксидов молибдена, вольфрама, оксидов щелочных металлов и аммиака» деген ат бла кандидат диссертациясын Краснодарны кырал университетинде къоруулагъанды. Белгили алимле бу илму ишни магъаналылыгына багъа биче келгенде, аны доктор диссертация бла тенгleshдиргендиле. Бу иш заманында къолгъа алынса, Магомет Исмаиловичге илмуланы доктору деген ат бериллиги сёзсюз эди.

Ол затда химия илмуланы доктору, профессор Бокивикова Татьяна Николаевнаы, химия илмуланы кандидатлары, доцентле Болотин Сергей Николаевични бла Хочуланы Юсюпню жашы Идрисни айтханларына Краснодарны кырал университетини Илму советине жыйылгъанла энчи эс бургъанларын белгилерчады.

Шауаланы Магометни диссертациясын хазырлагъан заманда жыйышдыргъан материаллары отузгъа жууукъ тюрлю-тюрлю журналлада бла илму жыйымдыкълада басмаланнгандыла. Магомет Исмаилович, З.Г. Каров, Н.И. Тхашоков, В.В. Сердюк, К.С. Сулайманкулов, И.Ю. Хочуев дагъыда башха атлары айтылгъан алимле бла бирге жазып, Москвада, Дондагъы Ростовда, Нальчикде, Краснодарда, Бишкекте... кёп илму ишле басмалагъанды, энчи китапчыкълары да чыкыгъандыла.

Школда, университетде Магомет окъутхан жашладан, кызыладан илмуда, жашауда атларын айтдыргъанла кёпдюле бюгюнлюкте.

Сабийлери, туудукълары да къуандырадыла Магометни бла аны юй бийчеси Фатиматны. Клара врачды, Мадина экономист, Зарийля юрист. Тамата туудугъу – Чеченланы Тахирни жашы Элдар, бийик билим алып, Нальчик шахарда прокуратурада ишлейди. Аны кичиси Ильяс КъМКЪу-ну экономика факультетин бошап, анда билимин андан ары ёсдюреди, Мадинаны кыызчыгъы Бицуева Жамиля Москвада РФ-ни Правительствосуну финансла академиясыны тёртюнчю курсунда, Зарийляны тамата жашы Атабийланы Ислам Москвада МГУ-ну экинчи курсунда окъуйдула, аны кичиси Темирлан а Нальчикде 2-чи орта школну 9-чу классында.

Былайда Магометни юй бийчесини – Атмырзаланы Фатиматны юсюнден бир къауум сёз. Аны да бийик билими барды, филологду, Кёнделенде, Нальчикде да школлада сабийлени орус тилден бла литературадан окъутханды кёп жылланы ичинде. Агромеллиоратив институтда илму секретарь, сегизинчи номерли профтехучилищеде директорну экинчиси болуп да ишлегенди бёлек заманны. Жууукъ-тенг кёллю, уллугъа, гитчеге да ариу тилли адамды.

Ма алайды окъутуу-юйретиу иште элли жыл ишлеген, бююнлюкде да Къабарты-Малкъар кырал университетни белгили алимлеринден, устазларындан бирлерине саналгъан Магомет Исмаиловични жашау жолу.

БАТЫРБИЙЛАНЫ Х.

ОКЪУУЧУНУ ЖЮРЕГИНЕ ЖОЛ ИЗЛЕГЕНДИ

1. Ал сѣзню орунуна

Аны Басманы юйюнде ишчи кабинетинден «Терк болушлукъну» машинасы больницагъа алып кетгенди. Врачла Аппайланы Музафарны, айтылган эсли сѣзю окъуучулары жюреклерине жол тапхан адамны, жашауун къутхаралмагъандыла...

Ол республиканы Журналистлерини союзуна саугъасыны лауреаты, КъМАССР-ни алгъыннгы Баш Советини Сыйлы грамотасына бла СССР-ни ВДНХ-сыны бир ненча саугъасына тийишли болгъанды, анга КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусу деген ат да аталгъанды. Музафарны кыйынын министерствола, ведомствола, мюлке, энчи предпринимательле кѣп кере белгилегендиле. Махтаугъа элтген жол ныхытлы да, узакъ да болгъанды.

Аппайланы юйюрлери ызланмагъан жолланы баргъанды.

Кичибатырны жашы Таттыууна бла Жанайны кызы Аминатны – Музафарны атасыны бла анасыны жашаулары тынч болмагъанды. Таттыуу суху келген Жылгы сууну жагъасында эртегили Огъары Чегем деген тау аулда туугъанды. Сууну бирси жагъасында уа Къулийланы Къайсын жашагъанды. Таттыуу аны назмуларын чексиз суйгенди, кѣлунден зикирнича билгенди. Аны усталыгъы, тутхан иши, айхай да, поэзиядан кенгде болгъандыла. Ленинчи окъуу шахарчыкны бошагъандан сора, Аппай улу «Акъ-Топуракъ» колхозну ветфельдшери болуп ишлегенди.

Урушну ачы хапарын да анда эшитгенди. Таттыуу сермешледен биринде, ауур жаралы болуп, медицина урушну инвалидине саналгъынчы дери, гитлерчиле бла къаты къазауат этгенди. Аны аскерден юйге жибередиле. Мында уа малкъар халкны туугъан жеринден зор бла кѣчюрюу башланады. Аппайланы юйюрлери башхала бла бирге Жамбул областны Жамбул районуну Амангелди атлы колхозуна тюшедиле. Таттыуу сабанлагъа суу салгъанды, тиширюу уа башындан кюн кыздыргъан, ишни андан кыйынын табаргъа кишини да къолундан келмеген, бал туз ѳсдюрюлген плантацияда ишлегенди. Анга да бир кесек мирзеу берген трудоденьле жазылганы болмаса, тутмакъладан башхалыгъы болмагъан кыйын ишге хазна хакъ тѣленмегенди.

Болсада жашау тохтап къалмагъанды. 1945 жылда Аппайлагъа жаш туады. Атына Музафар атайдыла. Ол заманда ана тилде билим бериюню юсюнден кишини акъылына, эсине да келмегенди. Жашчыкны къарындашы Мухтар бла эгечи Шахадат да анда окъугъан къазах школгъа элтедиле. Аны атасы, анасы да ала жашагъан элден онеки километр кенгде, Жамбул шахарда орус школда окъусала, сабийлерине жол кенги-

рек ачыллыгын биле эдиле. Алай шахаргъа жюриген автобус угъай да, башха улоу да жокъ эди, жюк ташыгъан бортовой машина бек аз тюбенди. Музафар эки классны къзаха тилде бошагъанды.

Юйюрлери ата журтларына къайтханда уа, ол Тёбен Чегемде дерсле орус эм ана тилинде бардырылгъан орта школну ючюнчю классына жюрип башлагъанды.

Закий чегемли, Къабарты-Малкъарны халкъ поэти, Россейни эм СССР-ни Къырал саугъаларыны лауреаты Къулийланы Къайсын бла биринчи кере школчу жашчыкъ мында тюбешгенди. Малкъар халкъны акъылман жашы ёлгенден сора, анга Ленинчи саугъаны лауреаты деген сыйлы ат берилгенди. Къайсын бла тюбешиую Аппайланы Музафарны къадарында, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамча, уллу магъананы тутханды. Ол, узакъ жыллагъа, жаш заманына къайта, былай эсгергенди:

- Мен сегизинчи классда окъугъанымда, бизни школгъа Къулийланы Къайсын бла аны москвачы шуёхлары – кёчюрюу иш бла кюрешген тилманчлары келген эдиле. Къачан эсе да бирле бу школда окъугъан Къайсын! Мен эрттеден да кёрюрге кюсеген Къайсын! Ана литературабызны жюрекни къозгъагъан байрамыны юсюнден «Коммунизмге жол» (бусагъатда «Заман») газетни юсю бла битеу республикагъа билдирирге суйген эдим. Мен жазгъан гитче билдириуню терк окъуна басмалагъан эдиле. Ол манга, мени бла бирге окъугъан школчулагъа, бизни устазларыбызгъа да уллу къууанч эди, барысы да мени алгъышлагъан эдиле. Бир къауум кюнден сора уа почтачы манга биринчи гонорарымы келтиредиди. Артда редакциядан къагъыт алама, анда газетге жаза туруруму тилей эдиле. Алай бла, кесим да уллу сан этмей, мен элли корреспондент болама. Кеси школумда бла биз жашагъан Тёбен Чегемде эс бурурча магъаналы ишлени барысыны юсюнден да дайым газетге жазгъанлай, билдиргенлей тургъанма. Айхай да, газетде ишлерме деб а мени акъылымда да жокъ эди.

... Ма энди уа школ да бошалды. Музафар бла бирге аттестат алгъан аны шуёхлары андан ары окъургъа кирир ючюн экзаменге берирге хазырланадыла, бирле – вузлагъа, бирле уа – техникумгъа. Аппайланы жаш а биченнге кетеди. Тау жайлыкълада ёсген кырдыкланы кёлюню кётюрген сейирлик ийислери аны кеслерине тарта эдиле. Къошда биширилген от гыржыннга жетген зат а битеу дуняда да болмагъанча кёрюннгенди анга. Нартюх сабанлада, картоф ёсдюрюлген жерледе да ишлегенди. Таматала Музафаргъа бек ыразы эдиле. Колхозну башчыларыны махтау сёзлери, айхай да, анга уллу къууанч этдиле, тенг жашчыкъларыны арасында, кеси кесине бютюнда жигитирек болгъанча кёрюннгенди. Анга кёп ишлерге тюшгенди. Ол заманда аны юсюнден сагъыш этмегенди, гитчеликден ишге юйреннгени, анга жаланда жашауда жарагъандан сора да, журналистикада жарагъанын да Музафар артда ангъылагъанды.

- Къыйынлыкъла мени бир затдан да къоркъмазгъа, ауур ишден къачмазгъа юйретген эдиле, - дегенди Музафар, - ол а мени сабанлада

бла фермалада урунганлагъа бютюнда жууукъ этген эди, алагъа хурмет этерге юйретген эди. Гитчеликден окьюна къаукъалакъ этип айланьргъа, ишден албугъартыргъа юйренмегеним къалай иги эди!

Ол къудуретини тамашалыгъы, табийгъатыны сейирлиги, жомакълада айтылгъаннга ушагъан туугъан Чегемини къююнунда ёсген эди. Бирде сакъ жауунла плащын тюйгендиле, бирде уа ырхыла саргъылдым къаяладан саркъгъандыла. Кёкде жылтырагъан кюмюш бетли айны нюрлери атасыны арбазын жарытхандыла, алай, эртге-кеч болса да, Музафаргъа кеси жашагъан Чегем тарыны тамашалыгъындан айырылыргъа, Нальчикге кёчерге тюшгенди.

2. Кесини къол ызы

Музафар, иш излеп, редакциягъа келеди. Редактор жашха жарыкъ тубейди, алай, оруслула айтыучулай, алтын таулары саугъа этерге сёз бермейди. «Корректорну болушлукъчусу болуп ишлей тур, - дейди ол, - сора кёрюбюз... Алай десек да, кесинги къадарынг – кеси къолундады...»

Музафар угъай демейди. Жаш адам андан уллусун да сакъламай эди. Ол корректорла, литература къуллукъчула айтхан хапарладан чыгъармачылыкъ иш бла кюреширге деп сагъыш этген газетчи, хар нени да алашадан башларгъа керек болгъанын ангылайды. Аллай школ неда юйрениу дейик, корректор болуп тургъан кезиую – Аппайланы Музафаргъа чынтты журналистикагъа атларгъа онг берген трамплин болгъанды. Мында уа ана тилни бла грамматиканы иги билгени, иш кёллюлюю, этген муратына жетер ючюн, арымай-талмай кюрешиую бек жарагъан эдиле. Аланы барысы да Музафаргъа жашауунда бек биринчи иш усталыкъгъа юйренирге болушхандыла. Кёп да бармай ревизия корректоргъа саладыла. Ол а, былай айтыргъа, къуллугъунда артыкъ уллу башхалыкъ болмаса да, жыл санына кёре буюрулгъан иш ючюн жууаплылыкъ кётюрюлгенин кёрюзте эди. Газетни кезиую номерин чыгъара туруп, аны жукъуну унутдургъан кечелери кёп болгъандыла. Къыйын дежурство бошалгъандан сора, солургъа керек эди. Алай Музафар жукълап, бир кесек солугъанлай, дагыда ишге тебирегенди. Кеси хазыр этген темагъа кезиую заметкасын жазып бошаргъа ашыкъгъанды. Кёбюсюнде эл мюлк темалагъа жазгъанды. Аны журналистикагъа бек биринчи тюзетгенледен бири уа Кёулбайланы Алий болгъанды.

Артда ол аны юсюнден былай айтхан эди:

- Черек районнга биринчи кере командировкагъа, мени жангызлай жибермей, кеси бла бирге элтген эди. Мында ёсген, бу жерлени уста билген Алий танымагъан элинде менича жаш адамгъа газетге материал хазырлагъан тынч болмагъанын биле эди. Къашхатаугъа да мени биргесине аны ючюн элтген эди. Анда колхозну баш зоотехниги бла танышдырып, былай айтады: «Бу жашха газетге материал хазырларгъа болуш...» Манга уа: «Ашыкъмай, хар затны юсюнден да тынгылы билдирге кюреш», – дейди.

Зоотехникни кабинетинде сууукъ эди, къолларым къаламны кючден тута эдиле. Манга малчылыкъны юсюнден хапар айтхан жаш а Рахайланы Жамал болгъанды.

Къулбай улу сагъат бла жарымдан къайтады. Анга материал алгъанымы юсюнден айтама. Андан сора уа ючюбюз да малчыла тургъан жерге тебирейбиз. Зоотехник ары дери да, жолда бара да, аланы юслеринден кѣп зат айтхан эди. Малчыла бла тюбешгениме, анда кѣрген затларыма къууана, тынгылы материал алып, редакциягъа алай къайтхан эдим.

«Фермада ишлегенле бла тюбешмей, ала не айтханларын билмей, малчыланы юслеринден хапар айтыу – тузсуз ашарыкъ кибик болуп къалыр эди», - деген эди артыкъ уллу болмагъан корреспонденциям басмаланнгандан сора Алий. Айтыргъа, летучкада аны махтагъан окъуна этген эдиле.

Заман оза, Музафарны усталыгъы да ёсе барады. Элли урунганланы жашаулары, аланы жарсыулары бла проблемалары, жетишимлери бла тюбеген къыйынлыкъла – ма ол темалагъа жазгъанды кѣбюсюнде журналист. Ол нени, кимни юсюнден айтса да, къайсы жанрны къолгъа алса да, аны кесини къол ызы болгъанды. Аны къаламы элде жашагъан, жерни, малны да бирча суйген урунган адамгъа къуллукъ этгенди. Бир-бир очерклерини, статьяларыны, корреспонденцияларыны жигитлери арда аны шуѣхлары болуп кѣпалгъандыла. Аладан бирлери журналистни бир эллиси Сарбашланы Мустафады. Ол Тѣбен Чегемде тамата агъач къалауур болуп кѣп жылланы ишлегенди. Ишине аз да уллу кѣллюлюк этмегенди. Къабарты-Малкъарда Сарбаш улуна биринчи болуп, Россей Федерацияны сыйлы агъашчысы деген ат берилгенди. Музафар аны юсюнден жазгъан статьясыны атына былай дегенди: «Агъач – аны суй-меклиги».

Уммайланы Фазика – Социалист Урунууу Жигити. Байсолтанланы Алимни атын жюрютген совхоз, битеу республика окъуна аны бла ёхтемленгендиле. Алчы ийнек саууучуну юсюнден бек алгъа Аппайланы Музафар жазгъанын алай кѣпле билмейдиле. Терк районну «Коммунизмни тангы» колхозуну нартюх ёсдюрюуде махтаулу механизатору Хамид Дадов Музафарны очеркини да жигитиди.

3. «...Ёзенгисиз ат иер болмайды»

Музафар кѣп миллетлени келечилери, кѣп тюрлю усталыкълары болгъан адамла бла шуѣхлукъ жюрютгенди. Аны багъалай да билгенди. «Адыгъ псалъ» газетде ишлеген Хасанбий Керевфова Аппайланы Музафарны араларында аллай шуѣхлукъ жюрюгенди. Экиси да чегемлиле. Бир жерде – Басманы юйюнде ишлегендиле. Кѣбюсюнде эллилени юслеринден жазгъандыла. Хасанбий къабарты тилде, Музафар а – малкъар тилде. Алай ол аланы шуѣхлукъларына, къалам къарындашла болурларына аз да чырмаулукъ этмегенди.

Ала командировкага бирге барган кезиулери да болганды, бир кезиуню ичинде кеслерини газетлерини окьюучуларын кьабарты неда малкьар элде жашау бла шагьырей этгендиле. Бир жол Музафар редакцияны Уазиги бла Булунгугьа тебирейди. Чегем районну бек узакь, кьыйыр элин, газетчиле терк-терк барып, алай бек эрикдирмейдиле. Бу жол а Аппай улу ары биргесине Керефовну да ала барады. Жумушларын этип бошагьандан сора, журналистлени бу элде жашагьан Аппайлары кьонакьга чакьырадыла. Алагьа иги кьонакьбайлыкь этдиле. Таулу юйде сыйлы жерге кьабартылы шуьху Хасанбийни олтуртадыла.

Шуьхла узакь тау элден кьууанып кьайтадыла, анда жашагьан адамланы жигитликлерини, чомартлыкьларыны, иш кёллюноклерини юсюнден кёп зат билип. Артда аланы барысы бла да республикалы газетлени окьюучуларын шагьырей этдиле.

... Аны фахмусу, ол затха хунери, тэзюмлююгю, журналист болургьа уллу суймеклиги жокь эсе, тынгылы материалла жазаргьа адамны юйретирге кьыйын болганы эрттеден да белгилиди.

Музафар газетде ишлеген кьыркь жылны ичинде уллу сынау жьыйышдыргьан эди. Корректордан башлап, баш редакторну замына дери кётюрюлгенди. Жаш журналистлеге артыкь да эс бургьанды. Аланы материалларын, кёллерине тиймезча, оригиналда болган иги затланы барысын да сакьлап, тап тюзетгенди. Айхай да, анга уа заман аз кетмегенди. Андан сора да Музафар бир талай жылны ичинде газетни профкомуну председатели болуп тургьанды.

Кьыйын эсе да, кьолдан келмезлик иш тьойюлдо. Аны алайлыгьын Аппай улу дагьыда бир кере кёргюзтгенди.

Газетни иши, юйню-юйюрюню ауаралары башын басып турган Музафар, университетни орус-малкьар бёлюмюн заочно бошагьанды.

- Юй жашауум манга очно окьургьа онг бермегенди, - деген эди Музафар, - бийик билимим болмагьанлай а редакцияда ишлерге, аны басхьчлары бла кётюрюле барыргьа жарамазлыгьын бир заманда да унутмагьанма. Ишлеген да этип, окьугьан да тынч болмагьанды. Этген муратынга жетиуде уа тынч жолла жокьдула. Поэт: «Жашау, кьорешча, кьыйынды», - деп бошдан айтмагьанды.

Юйюрюн таматасы бирге жашагьан тиширыуу – Асиятны, тёрт сабийлерини, аладан туугьан туудукьларыны кьадарлары кёбюсюнде аны тири кьармашьууна, аланы юслеринден кьайгьыра билиуюне кёре боллугьун бир заманда эсинден кетермегенди. Асият бла Музафар барысын да тюз жолгьа салгьандыла, иш кёллюле этип ёсдюргендиле. Тамата кьызлары Фатима техникумну бошагьанды. Кесини юйюр насыбын тапханды, юч кьыз ёсдюреди. Мадина кийим бичерге бла тигерге устады, юйюрю барды, жашчыкь ёсдюреди. Марат Эл мюлк академияны бошап, кандидат диссертациясын хазырлайды. Гитче кьызлары Танзила да ол академияны бошагьанды.

Бу шуьх юйюрте тынчылыкь, насып, ариулукь, тазалыкь бийлик этдиле. Аппайланы Кичибатырны жашы Таттыуну – Музафарны ата-сыны жаш заманында кёчгюнчюлюкте этген мураты толгьанды дерге

боллукъду. Ол сабийлерин насыплыла болуп кёрюрге суйгенди. Поэтни сёзлерин да тыш жерде жашагъанында терк-терк андан къайтарып айтханды: Къойчугъа алтын неди? Андан эсе тауларымда жарлы жашагъан игиди. Биреуню жеринде алтыннга батылгъандан эсе.

Бизни халкъыбызны тамата тёлюсюне бююннго жашау ючюн кёп жылланы къаты кюреширге тюшгенди, ол кюреш хар заманда да тюзлюкню жолун жарытханды. Аппайланы Музафар жазгъан бек иги материалла да аллай жарыкълыкъдан толу болгъандыла. Мени шуёхум кюрешден бир заманда да къоркъмагъанды, бугъуп бир жанына къачмагъанды, нек дегенде, ол жашаугъа кертичилик бла къуллукъ этгенди. Мен аны ол ышанларын артыкъда белгилей кетерге сюеме. Таттыуну жашы Музафар уллу адамлыгъы болмагъанлай, чынтты журналист да болмазлыгъын иги билгенди.

Биз а адамлагъа деп, адамла ючюн жазабыз.

ЗАНКИШИЛАНЫ Хусей.

АДАМНЫ КЪАДАРЫ

Халкъ кесини тарых жолун кеси къурайды. Аны бла бирге тарыхны айныуу миллетни белгили адамларын туурагъа чыгъара барады, къайдан-къайсы жереден болгъанын ачыкълай. Мен хапарын айтырыкъ адамны – Малкъарда туууп, Къыргъызда ёсген инсангы, къадары да келишеди ол затха.

Адамны юсюнден айтыр сёзюбюзню кезиуюнде айтмай, болжалгъа соза кетебиз да, артдан ачыу этебиз – ахырында озгъан жауунну жамычы бла къуугъанлай болуп къалабыз. Бюгюн а Жаболаны Адылыны юсюнден жаза туруп, миллетибизни Долинскеде мемориал музейинде блгъан документлеге да таяныргъа тюшгенди.

Адылы 1937 жылда Холамда туугъанды. Ол Жаболаны Жюнюсюно сегиз сабийинден бири эди. Анга да, кёчгюнчюлюкню сабийликден сынап, киши жеринде ёсерге тюшгенди. Аз къыйынлыкъ, учузлукъ сынамады да ол халкъы бла бирге. Гитчелей окъуна хайт деген кишиле тамамлагъан ишлени юсюне сюелип, сабий санларын талкъыдача ий-легенден тышында да къышхыда аякъларын, къулакъларын юшютген заманлары болгъанды.

Адылы кичи къарындашы Борис бла бирге элден узакъгъа – отуннга баргъан кюнлерин бюгюн да эсгергенле бардыла. Ала бек кеч къайтадыла андан, ол кюн къозлагъан ийнекни бузоуун да аркъаларына кезиу-кезиу кётюрюп. Ала – сабий жашла, аллай бир кюнню къайдан тапхан болур эдиле? Бу соруу кёплени тынгысыз этгенди ол заманда. Алагъа ийнекни къозлагъаныны бла юйде сют-айран боллугъуну къууанчы бергенди кюч-къарыу.

Жабо улу, аны иги таныгъанланы айтханына кёре, фахмулу жаш болгъанды. Ол затла бла кюреширге заманы аз болгъанлыкъгъа, къыл къо-

*Солдан онгза: Тищенко Николай,
Жаболаны Адылы, Гергокъланы Наныкай*

бузну согъаргъа бек суююп юйренгенди. Аны да согъуп, ариу макъам бла жырлап тебиресе, уллу, гитче да бек суююп, сейирсинип тынгылагъандыла жашха. Тепсегени уа! Алай, мен билгенликден, Адылы эл мюлк техниканы (сеялкаланы, косилкаланы, тракторланы, башха машиналаны) колхоз ишинде тынгылы хайырланыуну уа бир зат бла да тенг этмегенди. Кертиди, Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этген жашланы уа бек насыплы адамлагъа санагъанлай тургъанды, кесини мураты толгъунчу. Таулу жашланы аскерге алып тебиреген заман (1956 жыл) эди ол.

Чочайланы Ибрагим, Ёлмезланы Кача, Улбашланы Ильсон, Махийланы Ибрагим, Жаболаны Хусен бла бирге чакъырылады Адылы аскерге къуллукъ этерге. Адылы бла Ёлмезланы Кача Белорусиягъа танк аскер бёлюмге тюшедиле. Анда жашланы шуёхлукълары бютюнда кючленеди. «Т-34» маркалы танкны хар керегин Адылыча уста билген-ангылагъан солдат а жокъ эди. Аны сураты аскер бёлюмню Сыйлы къангасындан бир заманда да кетмегенди.

- Бир жол, - деп эсгере эди Ёлмезланы Кача, - Ыссык-Кёл районну ара эли Чолпан-Атагъа барама. Анда районну Сыйлы къангасында «Биринчи май» колхозну алчы механизатору Жаболаны Адылыны суратын кёреме. Тюзюн айтайым, сейир этмейме ол затха. Ол даражагъа аскерде да тийишли болуп тургъан Адылы мында уа нек чыкъмазгъа керек эди алчыланы санына?!

Алайдан тюзюнлей Ананьева элге барама. Анда жашай эди шуёхум. Кёп къыйналмай табама юйюн. Элде хар тюбегеним а: «Таныйма аны – бизни Аттилууну», - дей эдиле. Анга да къууандым: ким бар сунасыз мында фахмусу, этген иши, ариу къылыгы бла да халкъ ийнагы жашны танымагъан дегенлерине. Алай кечеси-кюню да сабанладады, анда излере кереклисин да ангылатдыла манга, - тирлик жыйгъан заманда механизаторгъа тынчлыкъ къайда!

Озгъан ёмюрню 70–80-чи жылларында Ыссык-Кёл тийресиндеги мюлкдеде Жаболаны Адылыгъа жетген механизатор болмагъанды. Ол затха къыралны жаныдан жашха берилген намыс толу шагъатлыкъ этеди: 1971 жылда Къыргъызстанда сабанлада ишлеген механизаторланы араларында бардылыргъан эришиуде Жабо улу экинчи жерни алып. Эл мюлк министрствону Сыйлы грамотасы бла саугъаланганды. 1972 жылда да аллай эришиуде тийишли даражагъа жетишгенди, – Урунууну Къызыл Байракъ ордени бла да ол жыл саугъаланганды.

Башындан келген къуллукъчу Жаболаны Жюнюсюню жашы Адылыгъа орденни бере туруп, аны тизгинлигигине, агъачыны ишленнгенине, чырайына иги кесек заманны къарап тургъаны бюгюн да кёплени эслеринеди. «Бу механизатор угъай, сахнаны жарытхан артистди», - дегенди ахырында къуллукъчу. Чынтты таулугъа берилген ол сый орденден кем туююл эди, мени акъылыма кёре.

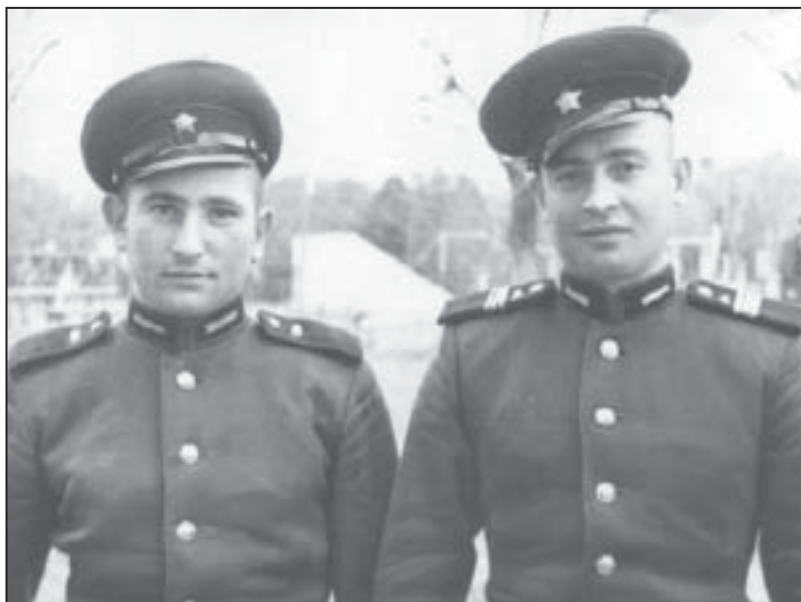
Ол жыллада Жабо улу айтып, кёп алчы амал тирлик жыйгъан заманда жашаугъа сингдирилгенди. Адылы юйретген ишни хайырлылыгы мюлкдени, механизаторланы кеслерини жашауларында ачыкъ кёрюнюп тургъанды.

Адылы 1971 жылда Москвада СССР-ни халкъ мюлкню Битеусоюз жетишимлерини кёрмючюнде болуп, аны алтын майдалы бла саугьаланнганды, ары 1974 жылда баргьанында уа, саугьагьа «Москвич» автомашина алгьанды. Аллаи саугьалагьа Таласдан комбайнчы Жумабеков Мейман да тийишли болгьан эди. 1975 жылда аны аты Республиканы Урунуу Махтаулукьну китабында да жазылгьанды. «Сыйлылыкьны Белгиси» орден бла да ол жыл саугьаланнганды.

Кьыргьыстанда 1977 жылда «Колос Киргизии» деген ат бла бардырылгьан республикалы эришиуде Жабо улу биринчи жерни алып, атын саулай Кьыргьыстаннга айтдырады. Кьаллай бир кьууанч бар эди ол кюн Адылы жашагьан элде, ишлеген мюлкде! Холамлы жашны хорламы кьарс урдура эди алагьа, кьобуз сокьдура эди, жырлата эди!

Адамлыгьы бютюнда кётюре эди ёрге аны намысын. Уллу да, гитче да Жабо улуну жарашулулугьун айтып тауусмайдыла. Кесинден кичилеге, иште, жашауда болсун, онг бергенлей, болушханлай келгенди хар заманда.

Рыспекге уа Адылы аталыкь этгенди. Жаш ПТУ-ну бошагьандан сора тюшеди Жабо улу болгьан бригадагьа. Атасыз ёсген Рыспекни Адылы сансыз этип кьояргьа эркин туююл эди, таулу жаш алай юйренмегенди. Адепсизлигин, низамсызлыгьын кёргюзтген заманлары болгьанды Рыспекни – таматады, кичиди деп кьарамай, жууап этген, ишге кёл салмагьан. Аны ол халларына тёзгенди Жабо улу, аны керигин берирге кезлеген нёгерлерин да тёздюргенди. Жаш арtdан-артха,

Солдан онгнга: Махийланы Ибрагим, Жаболаны Адылы

Адылыда болгъан адамлыкъны сезип, андан уялып, кесини тизгинин жыяргъа кёл салады, артыкъ сёзлю адамда намыс-сый болмагъанын да иги ангылай башлайды. Артда, эл мюлк институтха окъургъа заочно кирип, инженер-механик усталыкъны алыр муратын, юйдегили болургъа сойгенин да айтады Адылыгъа. Аллах-Аллах, аллай жашха аталыкъ да этмей къалай къоярыкъ эди Жабо улу.

Былайда ким да эс бурурча бир ишни юсюнден айтайым. Рыспекни тоюнда хант къангада Жаболаны Адылы къурманлыкъгъа союлгъан къойну башын къолгъа алып, аны Кавказ адет бла тап, тыныглы юлешген сагъатда Къыргъызлыла тамаша болуп къарайдыла. Къысхасы, холамлы жаш былайда да кесини усталыгъын кёргюзтдю. Ол кюн анда болгъан адамладан бирлери артда жаш туугъанында, анга Жабо улуну атын атагъанды.

... Элде халкъ сабан тойгъа жыйылгъан кюн – байрамны къаты къызгъан сагъатында жашла Жабо улуну чам этерге оноулашаддыла: «Адылы темир атынача базыныулу миналыкъ болурму бюгюн эмилик атладан бирлерине?» - деп, мыйыкъ тюплеринден кюледиле. Тюзюн айтайыкъ, ала Жабо улуну атха минип бир кере да кёрмеген эдиле.

Адылы аланы оюнларын, чамларын ангыламагъан жаш туююл эди; алагъа къошулуп, кеси да кюлдю. Нёгерлери алайда жерленип, хазыр болуп тургъан атланы жүгенлеринден тутуп, бир жаныракъ тартып, минип тебирегенлеринде, Адылы да кёлсюзлюк этмеди. Бир сахиник атны аллына барып, айылын жангыдан къаты тартып, анга адети бла минип, чаришге хазырлады кесин. Жашауунда не тюрлю иште да алчы болургъа юйреннген Жабо улу бу жол да кишиге хорлатмады. «Ат – эр кишини къанатыды», - дейдиле къыргъызлыла. Аны кертилигин кёргюзтдю холамлы жаш.

1996 жылда Жаболаны Жюнюсю жашы Адылыгъа къырал ишке бек кёп къыйын салгъан адамлагъа берилиучю пенсияны тохташдырадыла – Республика магъаналы пенсия.

Аны ючюн ишден тохтамады бу асыл адам, - жашаудан кетгинчи, атын алчыланы санында айтдыргъанлай турду.

МАХИЙЛАНЫ Азиза

Бюгюнлюкде, миллетибизни атын айтдырған алимлерибиз бардыла. Ана тилибизни, тил илмубузну тарыхын тинтгенлени санында Улакъланы Зейтунну жашы Махтини атын да хурмет бла айтабыз. Аны сыйлы аты, илму ишлери Россейден тышында да белгилдиле.

Улакъланы Махти 1951 жылда 26-чы февральда Къыргъызияда Чуй районну Дон-Арик элинде туугъанды. Атасы Улакъланы Магометгерийни жашы Зейтун устазгъа окъугъанды, уруш башланнгынчы окъуна Лашкута элни школунда директор болуп ишлегенди.

Кёчгюнчюлюкден туугъан эллине – Кёнденленнге къайтып, устаз эм чыгъармачылыкъ ишлерин бардыргъанды. Кёп жылланы ичинде мында интернат-школда тарых дерс бергенди. Зейтунну Къабарты-Малкъар къырал университетге, «Коммунизмге жол» газетге ишлерге кёп кере чакъыргъандыла, алай ол ала бла байламлыкъ жюрюте элини аллында кертичи болуп жашагъанды. Зейтун школда археолого-этнограф кружок ачханды. Ары къуру сабийле угъай, устазла да жюрюп тургъандыла. Аланы кючлери бла «Краевед мюйюшю» да ачылгъанды. Къысха заманны ичинде анда жыйылгъан экспонатла Кёнденленде миллетибизни историко-этнография музейини мурдору болгъандыла. Ол музей Республиканы оноучуларыны буйругъу бла ачылгъан эди. Аны таматасы уа Улакъланы Зейтун болады.

Ол анда он жыл башчылыкъ этгенди. Аны бла къалмай, бу билимли адамны аты илмуда да белгиле болгъанды. Ол илму конференциялада докладла этгенди, чыгъармачылыкъ ишин да айнытханды, юч китап жазып чыгъаргъанды: «Кёнденлен» (1972), «Бурунгулу таурухла бла хапарла» (1980), «Малкъар халкъ жомакъла» (1989). Бюгюн-бюгече да Зейтунну статьяларын, китапларын суююп окъуйдула, Къабарты-Малкъар илму-излем институтну архивинде тургъан фольклор материаллары бла алимле хайырланадыла.

Ишлеринде Зейтунга билеклик этген юй бийчеси Зокаланы Хаджимурзаны къызы Радимхан болгъанды. Ол устаз эди, Зейтун бла бирге школда талай жыл ишлегенди.

Аллахдан келген ариу ниетлерин, акъылларын, фахмуларын Зейтун бла Радимхан сабийлерине бергендиле. Махти ариу, намысый жюрюген юйюрге ёсгенди. Таматаладан келген адетге кёре, атасы бла анасы сабийлерин кишиликке, намысылыккъгъа, ишлей билирге юйретгендиле, чыгъармачылыкъ ишлени илишанына жетдиргендиле.

Школну бошагъандан сора, Махти Къабарты-Малкъар къырал

университетни историко-филология факультетине киреди. Аны бошагъандан сора билимин андан ары ёсдюрюрге, илму иш бла кюреширге сюгенин филология илмуланы доктору, профессор Ахматланы Ибрагимге билдиреди. Ол Махтиге характеристика да, тилек кьагъыт да жазып, Къабарты-Малкъар илму-излем институтну таматасы Хутуйланы Ханафийге жибереди. Анда Махти эки жылны ичинде тамата лаборант болуп ишлейди, ызы бла Москвада Совет Союзну Илмула академиясыны аспирантурасына киреди.

Махтини илму башчысы белгили тюрколог Кенесбай Мусаевич Мусаев болгъанды. Аспирантурада окъугъан заманында, белгили тюркологла бла (Э.Р.Тенишев, Н.А.Баскаков, А.А.Юлдашев, Э.В.Севортян) танышады Махти, аланы илму ишлери бла шагъырей болады.

Ол 1983 жылда Москвада кандидат диссертациясын жетишимли кьоруулайды. Андан Къабарты-Малкъар илму-излем институтха кьайтады. Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюн жыйышдырып башлайды. Сёзлюкно тамата редактору белгили тюрколог, филология илмуланы доктору, профессор Гузеланы Жамал, илму-излем институтну малкъар тил бёлюмюню таматасы болуп ишлей тургъанлай, Къабарты-Малкъар кьырал университетге кёчеди. Ол заманда, Улакъланы Махтини институтну коллективи, ызы бла Илму совети секторну таматасына айырады.

Ана тил бёлюмюнде ишлеген илму кьуллукъчула Улакъланы Махтини башчылыгы бла ангылатма сёзлюк жарашдырыуну кьаллай уллу жууаплылыгы болгъанын ангылап, ишге бек кёл саладыла. Алай болгъанлыкьгъа, битеу халкъны ыразы этген бек кыйынды. Бу ишни юсюнде тырман эшитирге да тышгенди, болсада бу иш жетишимли бошалгъанды. Къарачай-малкъар тилни ючтомлукъ ангылатма сёзлюгю басмадан чыкьгъанды. Ол ишни да тынгылы бардыра, Махти доктор диссертациясын хазырлайды, кёп илму ишле жазады эм монографиясын басмалайды.

Улакъланы Махти 1996 жылда Москвада доктор диссертациясын жетишимли кьоруулайды. Берилген талай соруулагъа тынгылы эм сейирлик жууапла берген эди ол.

Махти илму ишин терен тинте биледи, тюрк тиллени энчиликлерин кёргозтеди, тарых жаны бла бюгюнню халны да айныууна кьарайды, аланы жолларын жангы амалла бла кьурайды. Башха алиMLE бла бирге Тюркге, Сириягъа, Иорданиягъа барып, алада жашагъан таууланы тиллерини энчиликлерини юсюнден да жазгъанды.

Кесини юсюнде болгъан хунерин ёсдюре, Махти илму ишлери бла бийик жетишимлеге жетгенди. Алты жылдан артыкъ заманны Къабарты-Малкъар кьырал университетни ана тил бла адабиятны кафедрасында профессор болуп ишлегенди. Студентлеге, аспирантлагъа деп окъуу пособияла жарашдыргъанды.

Жаш алимлени илмугъа суймекликлерин ёсдюреди эм кёллендиреди, алагъа уллу эс бурады. Илму жолларын аны башчылыгыъы бла башлагъанлагъа болушады, илмуну жашырынларын терен тинтирге юйретеди.

Белгили тюрколог къарачай-малкъар тилни магъаналы проблемалары бла байламлы 120-дан артыкъ илму ишни авторуду. Ол санда монографияла, сёзлюкле, окъуу пособияла, статьяла. Кёп илму конференциялагъа къатышады. Къуру Россейде угъай, башха жерлеге да чакъырылады.

Бир талай жылны ичинде Улакъланы Махти Къабарты-Малкъар илму-излем институтну таматасыны илму жаны бла орунбасары болуп ишлегенди. Ол Илмуланы Россей академиясыны Къабарты-Малкъар илму арасын ачаргъа уллу къыйын салгъанды, 1993 жылдан бери уа аны председателини илму жаны бла орунбасары болуп ишлейди, Къабарты-Малкъар къырал университетни доктор диссертацияла къоруулагъан советини члениди. Аны бла бирге гуманитар тинтиуле бардыргъан Къабарты-Малкъар институтну ана тил бёлюмюнде, тамамланган илму ишлеге къатышыргъа да заман табады. Илмуну эм маданиятны айнытыугъа салгъан уллу къыйыны ючюн «Къарачай-Черкесни илмусуну сыйлы къуллукъчусу» (1998), «Къабарты-Малкъарны илмусуну сыйлы къуллукъчусу» (2001) деген

Улакъланы Махти

сыйлы атлагъа тийишли болгъанды.

1999 жылдан бери «Известия КБНЦ РАН» деген журналны тамата редакторуну орунбасары, «Тюркология» журналны редколлегиясыны члениди, Халкъла аралы Тюрк академияны, Россейни Естестволу илмула академиясыны академигиди.

Башында айтылып келген затла илму школну биринчи санында келген оноучуларындан бири – Махтиди дегеннге шагъатлыкъ этедиле. «Таукелге кюн тиер» дегенлей, алгъа жарыкъ къарагъан жетеди муратларына. Аны ючюн бериледи анга сый-намыс, махтау да! Биз устазыбызгъа жашауу нюрлю, жарыкъ, илму жолу кенг, саулугъу бек болсун деп тилейбиз Аллахдан! Юйюрюнгден, жууукъ-тенгден, ишчи нёгерлеригизден къууанып, кёп жылланы жашагъыз деп, юбилейи бла жүрекден алгъышлайбыз.

***МАХИЙЛАНЫ Людмила филология
илмуланы кандидаты,
Гуманитар тинтиуле бардыргъан
Къабарты-Малкъар
институтну тамата
илму къуллукъчусу,
ЁРТЕНЛАНЫ Лейля гуманитар
тинтиуле бардыргъан
Къабарты-Малкъар институтну
Аспиранты.***

ГУЗЕЛАНЫ Махмут

КЕЛЛИК ТЁЛЮГЕ АЙТАЙЫКЪ

Малкъар халкъым, алтын халкъым,
Адет, намыс билесе,
Къарыусузгъа билек болуп,
Аны ёрге сюейсе.

Керек кюнде бирге болуп,
Хар бирине болушхан,
Къууанч кюнде къууанч бла
Бирге жарыкъ жалгъашхан.

Малкъар халкъым, сабыр халкъым –
Ёз жеринде жашагъан,
Кёп жылланы къууанч бла
Халал къыйын ашагъан.

Ол затланы жаш тёлуге
Юйретейик, билсинле,
Бузулмасын келлик тёлю,
Ариу юлгю кёрсюнле.

Ёмюрде да мамыр миллет
Намыс эте билгенди,
Акъыл сора келген болса,
Ол Малкъаргъа келгенди!

Унутмайыкъ ол сёзлени,
Жаш тёлуге айтайыкъ,
Гюняхыбыз кёп эсе уа,
Биз тобагъа къайтайыкъ.

АНА ТИЛИНГ – АНА КИБИК

Кёп жылланы термиле эдик Кавказгъа,
Шаудан суудан ичер ючюн, къапланып.
Энди келдик, шукур болсун Аллахха,
Башлагъанбыз газет, журнал чыгъарып.

Ана тилим – татлы тилим, къууанчым,
Къыралладан жангылыкъла айтады –

Ана тилде газет окъуйбуз, ачыл!
Таулу кеси жашауна къайтады.

Журналладан кѣп тюрлю зат билебиз,
Хапар, таурух окъуйбуз да алада.
Халкълыгыбыз кертиди деп сезебиз,
Тангларыбыз жарыкъ ата таулада.

Аз миллетбиз, бирге билек болайыкъ,
Билекликден къаты болады адам.
Кѣлкълдыны биз унутуп къояйыкъ,
Олду бизни армау этген зат, баям.

ОГЪАРЫ ЖЕМТАЛА

Орналгъанса
Къалын агъач къойнунда,
Юйле салып
Сукан сууну бойнунда.

Жашайдыла
Эллилерим, къууана,
Жерчиликде,
Малчылыкъда жубана.

Орамыбыз
Шахардача тизилип.
Къызларыбыз
Тойладача сюзюлюп.

Жашларыбыз
Хар иште да алчыла,
Махтау болсун
Жер сюргеннге, малчыгъа.

Бизни кѣрген
Бизден юлгю алсынла.

Юйлерине
Халал къыйын салсынла.

Мени элим –
Туугъан жерим, сен жашна!
Алгъышлада
Айтылып жашла, къызла.

Профессор да
Барды гитче элчикде,
Полковник да...
Бек кѣпдоле эслиле.

Назмулада
Сени Жагъа сагъынды.
Абдуллахдан,
Санга деп, жыр тагъылды.

Къарт Махмут а
Андан сора базынды.
Назму сѣзюм
Сени суйноп жазылды.

ЭРИНЧЕК БОЛМА

Жашау деген аллай затды –
Жаннга тынчылыкъ бермеген.
Инсан, ишлеп турмаса,
Дуния жарыкъ кѣрмеген.

Ишлеп турсанг, табылып,
Къыйналгъан жашау этер,
Эринсенг а ишлерге,
Жашау къыйналып ётер.

Ишди бетни жарытхан.
Биз да аны билейик.
Сюе эсек жашаргъа,
Эринмей кюрешейик.

ЖАЯУ БАРА, КЪАРТ ЖОЛУКЪСА

Жаяу бара, къарт жолукъса,
Аны онг жанынга ётдюр.
Кётенленме, хапар сорса,
Айт да, ауур жюгюн кётюр.

Жолда бара, кёп жаншама,
Тютюн ичме къатында,
Кесинг аллынга ашама,
Намыс эте къартынга.

Къартха къарап, керексиз зат
Айтып ийме бош, алай.
Тиширыуну, сабийни да
Тур тёрге чыгъаргъанлай.

Болурса къарт, юйорюнг бла
Насып юлюшлюлей къал.
Намыс, адет билгенни уа
Хар бир айтхан сёзю – бал.

Алай эте, алгъын тёлю
Къартны сыйлы кёргендиле.
Андан тола болур кёлюм –
Ала бары ёлгендиле.

Энди жокъду ол адамла.
Биз айтмасакъ, юйретмесек,
Жаш тёлю жашарла къалай,
Къалай болур таулу миллет?

Жашау деген алайды да,
Ахыр кюн кимге да жетер.
Унутмайыкъ адетлени,
Бу дуния бизден кетер.

Къызгъанмасын Аллах бизге
Ийман берген хунерликни.
Юйюр, тукъум, миллет болсун
Жюрегибиз сюрликлей.

ЧОМАРТЛЫКЪ БЛА СУУАПЛЫКЪ

Ёмюрледе айтыла
Келгенсе сен, чомартлыкъ,
Аллах санга бермесин
Бир заманда да къартлыкъ.

Адамны керек затын
Берсенг – олду сууаплыкъ,
Юйюнге адам келсе,
Сыйла – олду чомартлыкъ.

Ёксюзлеге жарасанг,
Ол бек болады таплыкъ.
Кётенлини чёкдюрсенг,
Анда да жокъ хаталыкъ.

Межгит ишлегенлеге
Болуш – олду чомартлыкъ,
Жол, кёпюр ишлегеннге
Болуш – олду сууаплыкъ.

Ауругъан адам кёрсенг,
Болуш – олду жаннетлик,
Жууугъун кюсемеген –
Ол болады бедешлик.

Хар къайда да айтыла
Келесе сен, сууаплыкъ.
Аллах санга бермесин
Ёмюрюнге да къартлыкъ.

КИМ БИЛЕДИ?

Ким биледи кимге не зат боллугъун?
Ким биледи кимге не кюн келлигин?
Ким биледи жашау къалай боллугъун?
Ким биледи кимни къайда ёллогюн?

Ол затланы сагъыш этип, къарайыкъ,
Аны ючюн тюз жол бла барайыкъ.
Къыраллада урушла шош болурча,
Адам улу уруш отдан солурча.

Келлик тёлю мамыр жашау этсинле.
Уруш отла бизден кери кетсинле!

АКЪЫЛ

Къайда къалдынг, кёрюнмейсе, акъыл, сен?
Хар адамда тенг нек жокъса, акъыл, сен?
Базарлада сатылмайса,
Излегенде, табылмайса.

Тюкенлеге салынмайса,
Адамлагъа жалынмайса!

Сени нёгер этсем эди,
Кёлюнге бир жетсем эди,
Къайдагъынгы билсем эди,
Кёзюме илинсенг эди.

Бизни юйге бир келсенг а,
Бизни насыплы этсенг а,
Жарлылагъа жарасанг а,
Манга да бир къарасанг а!

Акъыл, сени бек сюеме,
Бир кёрюрге итинеме,
Сен тасхаса, мен билеме,
Аллында уа баш иеме!

ГАППОЛАНЫ-МАГЪАЯЛАНЫ *Аминат*

АНАЛАГЪА

Не болгъанды бюгюн бизге,
Адамла?
Оюмсузлукъ
Онгубузну нек алды?
Сау дуниягъа махталыучу Кавказгъа
Туура быллай
Ёрген тюшюп нек къалды?

Сабийлеге
Ёксюзлюкню чекдирген,
Ана кёзден
Къан жилимукъ тёкдюрген
Ким эсе да,
Анга Аллахдан минг налат!
Ёмюрлени
Кечилирмез бу халат.

Ой, анала,
Чакъырама мен сизни,
Сансыз этмез
Не ачыулу да бизни,
Къаугъалагъа
Бирден къажану турайыкъ,
Шам Кавказны
Ёлюм къолдан алайыкъ.

Я, Аллахым,
Аналаны Сен уят!
Бютеу Кавказ
Кюл болгъунчу, къопсунла!
Россияны
Аналары биригип,
Уланланы
Къыйынлыкдан тыйсынла.

Чырт болмаса,
Тиширыула барыбыз
Сауут-саба
Келир жолгъа жатайыкъ,

Бир бирине
 Къаршчы тургъан къауумну
 Алларына
 Жаулукъланы атайыкъ.

Аланы уа
 Теплеп, киши озалмаз,
 Мурдарны да
 Анга бети жеталмаз.
 Алгъыннгы сый, насып да
 Къайтырла,
 Кёгюрчюнле
 Къууанч хапар айтырла.

Бу къыралдан,
 Тышындан да адамла,
 Саут алмай,
 Солур ючюн келсинле.
 Къонакъланы
 Эркелете, анала
 Къонакъбайлыкъ
 Этгенлерин кёрсюнле.

АЙТЧЫН, АРИУМ

Айтчын, ариуум,
 Сен нек салгъанса
 Мени элиме жолунгу?
 Бизни тийреге
 Къонакъ боласа,
 Менден умутунг болурму?

Орамда тюбеп
 Къалгъан сагъатда,
 Сен таукел жүрют кесинги,
 Къолунгу тутмай,
 Ётюп кетсем да,
 Сен анга бёлме эсинги.

Къоншу-тийреден
 Тартынама да,
 Энишге къарап озама.

Юйге келсем а,
 Кече жукъламай,
 Санга назмула жазама.

Жанынгы берчи
 Десенг да манга,
 Хазырма аны берирге.
 Менден насыплы
 Жокъду дер эдим,
 Кюн сайын тапсам кёрюрге.

Сен бизни элни
 Кёбюрек жокъла,
 Жютюрек къара халыма –
 Сени жүрегим
 Бир бек алгъанды,
 Дарман болгъанса жаныма.

БОЛУРМА ЖАНЫ

«Сюеме!» – десем,	Ол жулдуз эсе, –
«Сюйме!» – дейдиле –	Аны ызыма.
Заманны бошха	
Ийме!» – дейдиле.	Сейир кёл эсе, –
	Мен жагъасыма,
Эршиди, дейле	Сыйлы таш эсе, –
Къутсузду, дейле,	Мен багъасыма
Тукъумсузду ол,	
Журтсузду дейле.	Ол жүрек болса, –
	Болурма къаны,
Ол жаш кёк эсе,	Тёммек болса уа, –
Мен – жулдузума,	Болурма жаны.

СЕЗИМИМ АЧЛАЙ...

(ийнар)

Жүрек аузума къанат салгъанма,
Сени ызынгдан учаргъа.
Бурул да, къара манга, ышара,
Сагъышларымы чачаргъа.

Амалсыз болсам, турна тизимге
Айтама: «Ала барыгъыз,
Бу сүймекликден тюшген жарагъа
Дарман бар эсе, салыгъыз!»

Ачып къарасанг, сен жүрегимде
Сүймеклик отну кёрюрсе.
Сезиминг болса, жарыкъ жанарча,
Сен да бир жилтин берирсе.

Ол да жылтырай, жүрекке келип,
Жандырыр уллу шынкъартны,
Мурат төрүме салып къойгъанма
Манга багъалы сыфатны.

Тансыкълаучума сени жолунгу,
Умутла кючлей эсими.
Сезимим ачлай, жашап барама,
Сен да къызгъана кесинги.

ЖАЗНЫ ТЫЛПЫУУ

Уллу кёкню кьучакълап,
 Балдыражюз жауады.
 Жаздан суююмчю айта,
 Жылы хауа урады.

Энди уа, ма, жабалакъ
 Кирпикледе эрийди,

Бошалама деп, кьоркъакъ
 Эринледе безийди.

Жутулады ауазынг,
 Акъ хауада къалтырай,
 Кёрюналмай, жүзеди
 Кёк төрюнде кююш ай.

ТАУЛУ АНА

*Этчеланы Музафарны анасы
 Халиматны кёзюнден
 таулу аналагъа атайма.*

Ана кёлюнде жарыкъ дуня
 Жарыта-кюле жашайды.
 Ингил къарамы таулу ананы
 Гюллю талагъа ушайды.

Жашна, анамы насыплы кёлю,
 Жулдуз инжиле кёрюне.
 Ала, жылтырай, жаналла кёкде,
 Нюрлери жерге тегюле.

Таулу ананы ингил кёзлери
 Жазгъы кюнлеге ушайла.
 Жюрек төрюнден айтхан сёзлери
 Бизни ийнакълай жашайла.

Саулай аламгъа жетерикчады
 Алтын алмалы бу терек,
 Жумушакъ тили, ариулугъу да,
 Иги жорасы бек керек.

Заман болады къаты не ингил,
 Къалмайды сёнгюп, таркъайып,
 Таулу ана уа кёкге, жерге да
 Тынчлыкъ тилейди, кьол жайып.

СЮЕМЕ ДЕСЕМ

Сюеме десем, сюеме дейсе,
 Жюрек термилед, жазмайса.
 Сюеме дейсе, сюеме дейсе,
 Салам иерге базмайса.

Не письмо жаза, не ариу айта,
Жюрек кылыма тиймейсе.
Ийнарла байлай, булбулчукъ агай,
Кёлюмю ала билмейсе.

Къаллай бирни да сакълап турлукъма,
Эрий жюрегим къабында.
Сени жанынга къурман боллукъма,
Аллах буюрса, жазымда.

Сау жашаууму болдум сакълаучу,
Билмей кёлюнгю теренин.
Хаух дуняда этдинг мараучу,
Жюрегинг айтмай суйгенин.

АППАЙЛАНЫ Шамил

МАЛКЪАРЫМ

Ала кёзлеринг, Малкъарым,
Жылы сёзлеринг, акъ къарынг,
Бийик тауларынг, желлеринг,
Халкъым жашагъан эллеринг.

Сенсе мени жарыкъ дуниям,
Мен къанатлы, сен а уям,
Мен бутагъынг, сен а терек,
Бу жашауда манга керек.

БИРЛИКДЕ

Кючюбюз бизни бирликде,
Жаныбыз – къаяла тикде,
Къаныбыз – къызгъан жүрекде,
Азатлыкъ – тауда, бийикде!

Шартыбыз – къартны айтханы!
Кюнобюз – тангны атханы!
Кёлюбюз – темир къатханы!
Жауубуз – халкъны сатханы!

Ариулукъ – къызны кёзюнде!
Мамырлыкъ – ана сёзюнде!
Усталыкъ – шатык сезимде!
Фахмубуз – ишде тёзюнде!

Нюрюбюз – таза ниетден!
Ашыбыз – кийик, буу этден!
Къанатла – къушдан, бийикден!
Кючюбюз бизни бирликден!

АЗАТЛЫКЪ

Къурч темирге тишлерин сындырсанг да,
Ауузлукъгъа кийик ат юйреналмаз.
Бичен берип къарынын тойдурсанг да
Азатлыкъсыз ол да болур анга аз.

Темирчиге нал салдырыр умут бла,
Сагъыш этчи, керекмиди барыргъа?
Ат айырыр азатлыкъда, унутма,
Туякъларың чаба барып жарыргъа.

ТАУ КЪУШ

Жолла ачыкъдыла къушха,	Учады, жокъ къоркъуу анга,
Жайдан кюзге, кюзден къышха	Къара кечден жарыкъ тангнга
Тауларымы бийигинде	Дери арымайды, баям,
Жаяды кенг къанатларын,	Эркин хауа- къушну жаны
Жютю бычакъ кибик тюгю	Билген насыбы къаяла,
Кёкню жара булутларын.	Тюрлендирмез киши аны.

ТАУЛУМА МЕН

Къысыр къаяны акъ къалпагына къарап,
Мен ким болгъанымы эсге алама
Жашау къырмазча, бек къаты тырнап
Таулума деп, жюрегимде жазама.

Мен жаратама бары тиллени,
Миллетлени битеу ариу кёреме,
Алай къаяланы бийиклигин
Тас этмезге, унутмазгъа сюеме!

Деменгили халкъым мени,	Адетинги бла тилинги
Къаялада жашайса	Сакълайса, алышдырмай.
Желле бузалла тиклени,	
Сен жылланы къаршлайса.	Таулу халкъны жигитлерин
	Битеу дуня биледи.
Къара кече жапса жерни,	Къайсын, Кязим, Омар, Керим
Толу айлай жанаса,	Жыр кибик эштиледи.
Къыйынлыкъгъа ал бермейин,	
Къарс ургъанлай бараса.	Къая башында къуш учса,
	«Таулу», -деп къычырады.
Къынгыр дуня жолларында	Къанатларын кенг жайып
Аякъны ажашдырмай,	Таулагъа чакъырады!

«МАЛКЪАР» АНСАМБЛЬНИ КЪЫЗЛАРЫНА ЖОРАЛАП

Къолунгдагъы кююш гёген
Жюреклени жылыуундан
Суудан кибик толуп келген,
Таулу къыз, сени къарамынг,

Ариу жанынг, субай санынг
Жашар къарыу беред халкъгъа.
Алышмазгъа кюреш хакъгъа
Дуния мюлкюн берселе да,
Накъут-налмас тѣкселе да.

Сахнада жанган нюрюнгю,
Жангы айлай ёмюрюнгю
Келтир миллетинге жарыкъ,
Къара кече сени ызынгдан
Болурча тау халкъым барлыкъ.

ТАУЛУ КЪЫЗ

Таулу къызны субай санын,
Тюйме, бел бау жасасынла,
Таулу къызла босагъаны
Онг аякъдан бассынла.

Таулу къызны чилле чачы
Табанларына уа жетсин,

Аякъ ызы таулу къызны
Арбазгъа къууат келтирсин.

Таулу къызны жарыкъ болсун
Кѣзю, къашы, айтхан сѣзю
Таулу къыз адетни сакълар
Берсин Аллах уллу тѣзюм.

Байла-бийле акъ кийимле киедиле,
Мюлкню ала кѣплюгюн бек сюедиле,
Кѣрмейдиле жарлы халкъны бийикден,
Башха тюйюл, жашаулары кийикден.

Шуѣхлукъдан былагъа ахча алгъа,
Дидинле чапханча батманда балгъа,
Жазыкъ халкъны тонаидыла, ашайдыла,
Аны ючюн бир уялмай жашайдыла.

Адамлагъа женгил болуп жарамаз,
Къарыусуз да кючюн жыйса бир аз-маз,
Тѣзе кетип, ачуланыр, къутурур,
Аманлыкъчы жер башындан терк къурур.

КЕЛЧИ, КЕЛ

Келчи, кел таулагъа барайыкъ,
Мен тансыкъма сууукъ желлеге,
Малкъарда бийик орналгъан
Огъурлу таулу элlege.

Кюн да дум къарады манга
Танг агып келген кезиуде,

Биринчи таягъы аны
Чыкъмаса къая кезинде.

Кел, жарыкъ къарсла урайыкъ
Той-оюн барылгъан жерде,
Кел, тюзлюк жолда барайыкъ,
Къалайыкъ терсликден кенгеде.

КЪОНАКЪ

Къонакъ келип юйюбюзге: «Насыплысыз», - деди бизге Къарадыкъ жарыкъ кёзюне, Ышардыкъ айтхан сёзюне.	Желлеге кёргюзтюп кючюн, Чорбатыгызыда кёгюрчюн Балала ёсдюрген ючюн, «Насыплысыз», - деди къонакъ
Арбазыгызыда хар тангдан Чыпчыкыла жырлап тургъандан, Насыплысыз деди андан.	Къыш да, жаз да болгъан чыммакъ Къаяла сизге ышара, Кюнлени былай ашыра.

* * *

Жанады жер, жаналла жүрекле,
Жарыкъ къарсла, черек толкъунлагъа
Ушаш, жайылыша тегерекге!

Тыялмайды сахна тепсеучюню,
Сау дуня болгъанча тар анга,
Битгенча сыртына эки къанат,
Атлап угъай-женгил учуп барад.

Бир аякъдан субай санлы къызла
Алтын,кюмюш жасап кийимлерин,
Кёлде жүзюп баргъанча къанкъазла,
Тюз тепсеуде бузулмагъан тизгин,

Абезехде ариулугъу сафны,
Алгъыш аякъны кётюртген Голлу,
Аны ичи толгъанча бозадан,
Мени жаным да насыпдан толу!

Жанады жер, жаналла жүрекле,
Жарыкъ къарсла, тенгиз толкъунлагъа
Ушаш, жайылыша тегерекге!

ЖЕЛГЕ ЭЖИУ

Уста къолла сокъгъан къобуз макъамча
Къаялада таууш этген желге,
Сау табийгъат эжиу этип тартханча,
Къулакъ салса, келе эди кёлге,

Наратланы бутакълары, ташла да,
 Ат сыртында чабып баргъан жашла да,
 Терен къаргъа жарты батхан къаудан да,
 Деу ташланы жарып чыкыгъан шаудан да

Жырын кесича хар бири жырлайды,
 Бири кюледи, башхасы сарнайды.
 Махтау саладыла кёкге, жерге,
 Эжиу этедиле бары желге.

Тор байталны жерлеп, учуп баргъанча,
 Таудан тюшюп келе эдим элге,
 Уста къолла сокыгъан къобуз макъамча,
 Къулакъ салып, таууш этген желге.

КЪОБУЗЧУГЪА

Хайда, бармакъланы чапдыр,
 Кюмюш тюеклид къобузунг.
 Жаннетлени бизге тапдыр,
 Къулакъ салырбыз, кюн узун.

Сагъатла, кюнле да угъай,
 Къолунга тюшгенлей къобуз

Такыйкъадан къысхача ай,
 Заман барады тохтаусуз.

Жырчыгъа къошаса ауаз,
 Тепсеучюге бере къанат.
 Кёп болады, сокъсанг да аз,
 Оюнунг келтирген къууат.

Жел-тылпыуу къаяланы,
 Шаудан суучукъну акыгъаны,
 Булбулну эрттенги жыры-
 Таулу къобузну макъамы.

Тауушу жер титиретген,
 Кёкде жашнап, оюн этген,
 Булутлада болады тас
 Элия-таулу дауурбас.

Бу дуняа бизге берген
 Бек уллу, ариу да саугъа –
 Абезеххе тизилишип
 Турадыла Малкъар таула.

Акъ башлыкъла, окъа бёркле
 Кюн таякъллада жылтырай,
 Башлары тирелип кёкге,
 Бу жашаугъа ёхтем къарай.

АНАМА

Мени кёкде жарыкъ жаннган жулдузум,
 Ариу тилли, татлы ауазлы къундузум,
 Къызыу кюнде салкъын берген ауананг,
 Бары сенсе, мени огъурлу анам.

Сенсе дуня, тангым, ашхамым да сен,
Жарыкъ кюнню эртеннигили таягъы.
Босагъамдан атлагъанды биринчи,
Сен келтирип, суймекликни аягъы.

Жюрегимде санга суймеклигим
Кючю уллу- дуня сыйындырмаз,
Аны нюрю тенгиз кибик тегюлсе,
Тау да, тюз да боллукъча сунама аз!

ТОЙЧУЛА

Учугъуз, къушкъанат тойчула,
Жеталмазча сизни желле,
От чакъдырыгъыз сахнада,
Сыйынмазча кекде, жерде.

Ташланы жаргъан макъамла,
Дунияны кюнлей жарытып,
Къоймасынла кючлю аякъ,
Тепсеучюлени арытып!

Не хазна хорлатыр уруп
Жюрегим дауурбаслагъа.
Къошулурма, ёрге туруп,
Жауунлай жаугъан къарслагъа.

Жарыкъ тангы жылы кюзню
Къучакълайды тауну, тюзню,
Жан береды табийгъатха:
Къаягъа, ташха, наратха.

Биринчи таягъы кюнню,
Ол бийик тауладан аууп,
Жарытады арбазымы,
Ма бизни юйге нюр жаууп.

Халкъ-эмилик атды,
Кюрешме ауузлукъ кийдиреме деп,
Эртге-кеч сыртындан атар,
Малтап кетер, ачы кишнеп.

Бир-бирге чапмай Насып жашаргъа Дунияда амал жокъча, Хоншу миллетле Нек атыладыла Хазырны ичинде окъча?	Ач бёрюлеча Нек ачадыла Къан жугъу болгъан тишлерин? Тау миллетлерибиз Кёп туюнюдлюле Былай союшуп жашарча. Бир таба гыржын Табылмазмыды Ортада юлешип ашарча?
Нек зарланадыла Адеп байлыкъгъа, Неге юлешелле жерни? Нек суймейдиле: «МА», -Деп айтыргъа, Унутуп тыйгъысыз «БЕРНИ»?	Бир алгъыш аякъны Къууанчлы кюнде Барыбыз бирге кётюрмекми? Бир халкъгъа келген Кыйын кюнде уа Башхабыз болушлукъ этмекми?...
Къазан къара бла Нек сюртедиле Бир бирни иги ишлерин?	

УСТАЗЫМА

Тут къолумдан устазым, Мындан алгъача кёп кюнлени. Билимни жоллары бла элт, Тансыкълайма излеп сени.	Жумушакъ, жылы жарыгъы Жапсара мени жаныммы. Сейирлик эди ол заман, Сен манга къанатла берип, Билимни ызындан хаман Учханым аланы керип!
Окъуу юй берген билимле Кёп тюрлю эшик ачдыла, Мен ары жүрюген кюнле Ашыгъып бир терк къачдыла.	Огъурлу, таукел устазым Кёп билим бергенсе манга Къууанырмы деп жүрегинг Назмуну айтама санга.
Устазым, эсима хар кюнден Тюшореме къарамынгы,	

Мудах болса кёзюнг, къашынг,
Кёп сагъышдан толса башынг,
Ауур болса къапхан ашынг
Тепсеу болсун къарындашынг.

Ийнан манга эгеч, къардаш,
Абындырмаз ючюн бир таш,
Аякъ ала билсенг ахшы,
Таулу халкъны кызы,жашы.

АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮК

1. Акъбаш – покровитель первого снега;
2. Акъбийче – богиня морозов;
3. Акъмыйыкь – покровитель инея и мороза;
4. Агъач киши – покровитель леса;
5. Алботай – покровитель горных тропинок и дорог;
6. Апсаты – бог диких животных и хищных зверей;
7. Атабий – ласковое имя Апсаты;
8. Акъсакъл – величавое имя Апсаты;
9. Байчомарт (щедрый) – одно из имен Апсаты;
10. Къонакъбай (хозяин дома) – имя Апсаты на охотничьем языке;
11. Аштотур – покровитель волков и охотников;
12. Башкъусхан – божество молочной спелости зёрен;
13. Бийкъач – божество осени;
14. Бийтик – божество камней. *Нарт Ёрюзмек родился от кометы, Сосурук – от гранита. Алауган платил калым за свою невесту Зинзиуар камнями, не заполняя Казан. Нарт Созук белые камни превращал в белых баранов, а чёрные в чёрных баранов. Невесту приобщали к очагу около очажных камней. Метание камня было популярной игрой у нартов;*
15. Герий – бог тёплого ветра;
16. Гошанай – богиня весны;
17. Даулетхан – божество пахотных земель;
18. Дебет – первый нартский кузнец на земле и бог кузнечного ремесла;
19. Дыеу – покровитель ветра;
20. Жай Ана – мать лета;
21. Жау-Жангур – божество дождей;
22. Жерсууумай – богиня подземных вод;
23. Жулдузхан – богиня звёзд;
24. Жер Тейри – Тейри Земли – мать Дебета;
25. Жел Тейри – Тейри Ветров;
26. Жылы Тейри – Тейри тепла;
27. Жарыкь Тейри – Тейри света;
28. Къайсар – покровитель богатырей;
29. Къарабаш – покровитель чёрной тучи;
30. Кемисхан – богиня озёр и мать Аймуша;
31. Кёк Ана – мать неба и приёмная мать Ёрюзмекка;
32. Кёкбий – божество неба;
33. Кёк Тейри – Тейри неба – отец Дебета;
34. Кууархан – божество ураганов;
35. Кюрюхан – божество грома;
36. Кюллюмхан – богиня золы;
37. Кюн Тейри – Тейри солнца;
38. От Тейри – Тейри огня;
39. Салымчи – приёмная мать Дебета;
40. Сарыбаш – Божество зерновых культур;

41. Салымщики – покровители холодного ветра и Карашауая;
42. Сарасан – богиня зимы;
43. Суу анасы – мать воды, воспитательница Сатанай и Дебета;
44. Суу Тейри – Тейри воды;
45. Сууичмез – богиня ветра;
46. Кябхан – богиня скал;
47. Къуу Амма – богиня засухи;
48. Къуу Аппа – бог засухи;
49. Къалкъарбий – богиня диких птиц;
50. Лакъ-Лаккъат – божество собак;
51. Муккуруч – божество семени;
52. Орманбий – божество леса и кустарников;
53. Суумасан – божество океанов (Долай);
54. Сууласан – божество морей;
55. Темирбаш – покровитель полезных ископаемых;
56. Тепана – богиня очага;
57. Таубий – божество и название танца;
58. Тыпчынай – божество косарей и трав;
59. Чаккай – божество грозы;
60. Ындырбай – божество тока;
61. Элия – бог молнии и покровитель воинов;
62. Эрирей – бог ветров;
63. Эмеген Тейри – Тейри эмегенов;
64. Элсан – покровитель ущелий;
65. Таммычи – покровитель родников.

- Солнце (кюн) – отец Сатанай;
- Луна (ай) – любящая мать Сатанай;
- Небо (кёк) – отец Дебета;
- Земля – мать Дебета;
- Къара къой (Чёрный баран) – ночь;
- Акъ къой (белый баран) – день;
- Солнце и Луна – глаза неба;
- Къар (снег) – белая шуба Тейри;
- Кырдык (трава) – платье матери Дебета;
- Буз (лёд) – кольчуга Тейри;
- Туман – чёрная шуба Тейри;
- Жулдузла (звёзды) – дети луны;
- Айтамгъа (полумесяц) – серп Сатанай;
- Тейри кылыч (радуга) – оружие Тейри;
- Волчица – молочная мать Ёрюзмека;
- Родник – молочная мать Сосурука;
- Ледники – молочная мать Карашауая;
- Эмегенша Байрымкыыз – названная мать Алаутана;
- Озеро – названная мать Аймуша;
- Бурные реки – молочные матери Дебета.

МАМАЙЛАНЫ Алий

«ЁЛГЕНЛЕРИМЕ СУУАП БОЛУР»

Маликни элден тамата жашыны шахарда фатарына келгенини эки сылтауу болду. Жаш юйдегиси бла солургча тенгиз жагъагъа кете эди. Ол себепден ала тургъан журтха къалауурлукъ этиу, сора жууукъдагъы поликлиникада сау-лугъуна бакъдырыу - элчи аппаны жумушлары эдиле. Келини, туудукълары, жолгъа хазырлана, чемоданланы, сумкаланы жыйышдырып кюрешгенлерине диванда сагъышлы олтуруп къарайды. Бу къарт аллай бир кийимни кеси ёмюрюнде да алышындырып кийген болмаз. Шёндюжашау къыйынды, тапсызды деп тарыгъып башласала, Малик, ачыкъ айтыргъа болалмай, ичинден а бек ачыуу келиучюдю.

«Тенгиз жагъада солур кюнлерим болмагъыэ ди да, сау-лукъгъа къаратыргъа эки кюнню кеси кесибизден къызгъанмай болалгъа эдик», - деди аппа, туудукъчугъу Жамияны къубулта.

Ол а, аппасыны къолундан ычхынып, кюзгю аллына барып суюлди.

«Нечик ариу къызчыкъма, жыйрыкъчыгъым да къаллай аламатды», - дей, Жамиля кесин уллу къызча къурашдырып кюрешеди, узакъ жолгъа чыгъа тургъанларын ангылап.

- Ючжыллыгъында кесине былай бюсюреген а кёрмегенме, - дей, Малик мыйыкътубюнден ышарды.

Аппа, адамлары солургъа кетип, кеси жангызлай жашагъанлы, ыйыкъ озду. Бир кюн эшиклени къакъдыла. Ачса, бир чыганлы къатын таулу киши къачан садакъа береди деп сакълайды.

«Ёлгенлериме сууап болур», - деген сагъышны этип, беш-тюменликни берди, саулугъу тёммегине сыйынмай тургъан къара шинли чыганлы тиширугъа.

Ол сууаплыкъны этип, суймекликни юсюнден сериалгъа андан ары къарайым деп, телевизорну алына олтуруп, эсин ары бургъанлай эшикни ары жанындан къонгуроу басылды. Энди уа не от тюшдю дегенча, жеринден эринип кётюрюлдю.

Эшиклени ачса, биреу: «Мен горгазданма, къачан тѣлерик-сиз кюйдюрген кѣк отлукъ ючюн ахчагъызны?» - деп, огъурсуз бетин Малик таба бурду.

- Мен кѣк, жашил отлукъ да къоратмагъанма, бетинги кѣгертип турма да, кет былайдан ары, - дегенни айтып, Малик эшикни этди.

Бир чай къайнатыр муратда газны жандырады да, бу отлукъ ючюн аллай бир ахча нек алгъанларын билир къайгъы этди, алай ангыламады жажаним оту быллай бир багъа нек болгъанын.

Биягъы къонгуроу таууш эшитилди. Къолунда бир къагъытлары бла дагъыда бир ёсюмлю тиширыу:

- Бу кварталда къоратхан электо кюч ючюн хакътѣлерик-мисиз? Ы-ы, мен сизге айтама, Тейри эшика чылгъандача, фатарыгъызны бек жарыкъ этип турасыз, ахчаны уа нек къызгъанасыз? – деп, бу сейирге къарап тургъан аппаны бютюн амалсыз этди.

- Алан, къатынчыкъ, сенича садакъачыла бюгюн асыры кѣп келгенден, къайсыгъызны къайдан болгъаныгъызны билалмай къалгъанма, - деди Малик. – Алгъын садакъачылагъа ненча берсенг да, ыразы болуп кете эдиле. Энди уа быллай бир керекди деп келген дунияны да кѣрдюк. Къуранда айтханы уа ачны тойдурсанг, бек уллу садакъагъа ол саналады. Сизни дауугъузну, даууругъузну да бир ангылаялмай къалдым.

Ол кюн кир-кипчикни кетергенледен, жылыу бергенледен, ЖЭК-ден да келдиле бирер шибиле. Къартны башын таза хайран этдиле ол тиширыу къадар.

Тейри, Маликни къатынсыз болгъанын билип, жанлары ауруп жюрюген сунар эдинг.

- Да быллай бир жасакъчыны кюн сайын жюрюулери былай эсе, къыйынды мени сабийлериме шахарда жашау этген, – бу сѣзлени Малик бек ачыуу келгенден айтды.

Бу жасакъланы битеу тѣлеп къутулса да, аллай бир къуанырыкъ болмаз эди, жашы, келини, туудукълары да келе тургъанларын балкондан кѣрюп къууаннганча.

- Юйюгюзню тѣгерегин жасакъчылагъа алдырып, кесигиз а солургъа кетип, огъесе уа, шахарчыланы жашауларына кюлейим, - деп, Малик ол ингирде окъуна юйге кетеригин айтды.

ХЫЙНЫ СУУНУ ХАЙЫРЫ

Нечик сейирликлеге къаладыла анала, бирлери къызларын эрге берир, башхасы уа къачырылгъан «ариукасын» юйюне къайтарып ючюн мадарла эте. Ол къайын ана боллукъланы,

болургъа да бир атлам къалгъанланы амалсыз ишле бла кю-решгенлерин кёрсенг, киндиксиз болурса.

Сёзюю кызыны насыплы боллугъун суююп аллындан са-гъыш этген анадан башлайыкъ. Алимат элде бек иги жашны бийлеп жашагъанлы, сабийлерини къайгъыларын этер заман да жетди. Кечеле бла жукъламай, хар атламына къайгъырып, жарсып тургъан ана уа суусурат кызын кимге болса берип къоямыды? Бютюнда Алиматча ана. Къызыны орунуна кеси эрге барлыкъча, къобузчу Сахадинни жаратханды да, жаныча кёргенни анга тюртюп кюрешеди. Алай жаш кыз таба къарап эс бурса уа, былай биргеми жарлы боллукъ эдик. Къыз суй-генликге, жаш аны жанына къарамын бурса уа.

Бу «къызбайны» ол кылыгына Алимат къайдан тёзерик эди! Элде хыйны этерге да уста бир эфенди бар эди. Башы сагъышха къалгъан ана эфендини юйюне кёз байланнгандан сора барды.

- Къорунг болайым, ол бизде аман кыз къобузчубузну суй-генди да, исси чайгъа атылгъан бал тузча, эрип барады, бир мадар эт, - деди Алимат, бек жалыннганын да жашырмай. – Быланы бир юйдегили этсенг, мен да игилигинги унутуп къой-мам.

Эфенди, башха отоугъа кирип, бир затлагъа къармшды да, сора, келип:

- Алимат, мен санга бу шешачыкъ бла суу берейим, кызынг ингирде тепсеуледен суусап болуп къайтыр, ол жатхан жерде сууну стаканга къуюп, салып къоярса. Къыз аны ичгенден сора къобузчу сизден айырылмай тохтар, - деди эфенди, къо-лунда шешачыкны къоншусуна узата.

Къууанч тыпырлы болуп юйюне къайтхан тиширью хар зат-ны да эфенди айтханча этди. Алай къайдан биллик эди былай тартыргъа суйген жашы суусабын къандырыргъа ол сууну ичип къоярын! Хадис суусабын эфендини сууундан къандыр-гъандан сора, хар ингир сайын: «Татаркъаннга тансыкъ болуп турама. Къалай болур? Бир кёрюп келейим», - деп, къобуз тар-тыуула эшитилген тийрелеге жорюучю болду.

Эфендини сууу жашына жарагъанына жарлы ана къайдан ыразы боллукъ эди! Тыялмай къалды жашыны къобуз тартыл-гъан жерлеге жорюгенин. Артда тойлада бек ариу тепсеучю Хадис болуучусун кёпле айта турдула. Алиманы кызы бюгюн да эрге чыкъмагъанлыкыгъа, жашы уа, тойладан биринде ты-нгылы кыз бла танышып, ким да сукъланырча юйюр къура-ды, ичгенин да къойду. Алайды да, бир да билмезсе, игилик къайдан келирин...

ЭКИ САБИЙДЕН ЖОКЪ ХАЙЫР, КИШТИКЛЕНИ КЁП ЖАЙМАСАКЪ

Юйсюз, иесиз къалгъан итле бла киштикле энди кёп болгъанларын билмеген, кёрмеген да жокъ. Билген бир, алай Ной фыйгъамбарны заманында гатчадан бла парийден жайыла келгенлеге жан аурута билгенлени ишлери уа башха. Антлы тегними, къоншуму, кеси айтычулай, Шабаханны, ол иесиз итлеге жан аурутханы керек туююл эди, мени тостум Серханны былай жабагъысын аталмай тургъан итин окъуна кёрсек, аны аты бла къаргъанмайбызмы бу юйюрню таныгъанла! Эл туюбюнде айланган итлени бла киштиклени эшикте бакъгъанны хатасы жокъду. Ол затха ким угъай дерик эди, алай болгъанын кичиу басып тургъаны азды дегенча, тиши киштикни юйге алып келсе, къайсыбыз да тѣзебизми? Бютюнда юч тапкасы болгъан холодильникни биринде тауукъ башла бла аякъладан (башхалагъа бет этген тѣреси уа жокъду, бирле эркекни, хораз эсе да, гураны ал санларын таматаларыны аллына саладыла) топпа-толулай тутса, битѣу эсин ол кичиуге буруп къойса, къалай тѣзюп къалгъын?!

Аллай ашарыкъла бла ёсген, ол этни кюсеучю адамлача, фатарны, аны ичинде харекетни да Ной къутхаргъан къарт атасы киштикден къалган сунду да къойду. Тюз Шабахан юйретгенча, сылап, сыйпап, хар намазгъа сюелир ууахтынг да ашын берип къоймасанг, сырт тюклерин тургъузтуп, тырнакъларын чыгъарып, билген Аллахды, бетин кѣгерте эсе да алайды, бек къыжырланады. Хумужу бишлагъы, сютю, къакъ эти, бек амалсыз кюнюнде уа «китикети». Эри къатын киштикге айтхан ариу сѣзледен ючден бирин эшитсе, кесин бек насыплы адамгъа санар эди. Жазыкъ Серхан, къуру кеси болса быллай насыпсыз, аны ючюн уллу къайгъы да этмез эдик. Эр кишилеге бир кибик аман кюн келипди. Киштикге берилген сый анга берилмесе, эр кишиле къайдан жашауларына ыразы болсунла?!

Шабаханны киштиги, балконну терезесин ачдырып, тышына къарай, Серхан тютюнюн таянып ичиучю жерде олтурургъа суюгенди. Аны ол къылыгъын къоншула уа къайдан билсинле! Эшикни ачдыла, ол такъыйкъада фатар ичиндеги тѣбенги тюз Америкада «Катрина» жел айланганлай, терезени жабып, олтуруп, ачыкъбел къызлагъа къарамын, эсин да бѣлюп тургъан киштикни экинчи этаждан атып къойдула бу ишсиз-кючсюз айланган къоншула.

Тиширыуну ал ботасына чулгъанып, сер ёсген киштик орам жашаугъа къайры келиширик эди! Жашап тургъан жерине да къайта билмеди. Ингир сууугъу фатарны бийлей тебирегенде,

Серхан терезени этер умутда балконнга чыкъса – киштик жеринде жокъ, алай юй бийче бла сёз къозгъаллыгъын суймеди. Шабахан быланы юйюрлеринде бир уллу къоранч барын сезип, эри боллукъ даулашны юсюнден сагъыш этип бошагъынчы жетди. Тюз ол сибиртгиге минип учуучу обур къатын кирик. Сыфаты бла ушатып кюрешмейбиз ол обурчукъга. Былай бир амалсыз заманыбызда жетип къалыучуду да, юйюне жалбауурла жауарыкъ, тюз ол сибиртгиге учуучуа, терк. Сибиртгиден эсе да таксийден къалайда тюшгенинден, юйге къалайтын киргенинден да Серханны хапары болмай къалды.

- Кися, кишиучугъум, кел, ариучугъум, кёрчю мен санга не затла келтиргеними, - дей, Шабахан чюйтабан чурукъларын, ызы бла терилери малкъар элдеде алынып, тигилген а тюркде этилген сахтиян курткасын тешди, кюзгюге къарамын буруп, чачын тап жыйды, бери бурулса уа - баш иеси сюелип турады.

- Хы, тансыкъ болуп тура эдим санга! Къайдады киштигим, ашарыгъын мен айтханча берип тургъанмыса?..

Къолларын кенгге жайып, эки инбашын да ёрге кётюрюп тургъан эрини алай бла не айтханын ангылап, сибиртгиге учуп келиучюню кесине ушап башлады.

- Сен кишиучугъуму келтирген кюнюмден бери да суймегенсе, аны мындан жокъ этер ючюн кюрешгенсе. Не насыбын тутмагъанладан эдим мен харип. Мени жашаууму бузгъанынг азды деп, энди киштигимедамы жетдинг? Ол табылмаса, сенден айырылгъан этерикме. Кесин къоруялмазлыкъ жаныуарчыкъны жанын алгъанынг ючюн сютсюз къутулсанг, геммеш къурманлыкъла эте турусса.

- Да, терезеде олтуруп...

- Къыс ауузунгу, андан эсе чыгъайыкъ да, къалайгъа атхан эсенг да, излейик, киштикчигим кеси алына юйге къайта биллик туйюлдю.

Заман кече арадан ары иги кесек аугъанын айтсакъ, тюз болур. Къайдан эсине тюшген эсе да, ол чамчы къоншулары, балконнга чыгъып, тютюн иче болады. Серханны бла Шабаханны ауазларындан танып, Айдарбек, тютюнюн ёчюлтюп, къоншулары нени юсюнден хапар айтханларына къулакъ салды.

- Кися, кисячыгъым, кишиучугъум, кел да къал кесиме, - дейди Серхан.

- Мурка, Мурикчигим, кел, бир иги тойдурайым, кесинги уа энди ёшююме къысханлай турусса, - деб а - Шабахан.

Къатыны эрини къолтугъуна киргенлей, бир аны жанына, бирде уа терек тюплерине къарайды. Айдарбек харип къайдан билсин бу экисин кече сагъат экиге ишлей киштик излегенлерин. Энди къартлыкъларына биягъы суймеклик ауруу тийип тургъан сунду да къойду. Къууанган да этди былай гыр-мыр бола туруучу къоншулары тюзелип къалгъанларына.

Къайда аллай ахшылыкъ, табылмады ол кече киштик. Шабакхан танг ата башлагъан сагъатда жукъусу келгенден кезлери къысыла тургъан эри бла киштиги ючюн туююшдю.

- Жумушакъчыгъымы телюсюнден да къоймадынъ да, жетген къахмеге юлешип. Энди быллай гюнахны боюнума алып къалай жашайым мен харип? - Шабакхан, олтуруп, китикет къуюлгъан табакъчыкъдан къарамын алмай, сарнау-сыйыт этиудеди. – Уллу Аллах манга нек чамланган болур эди? Кишиучугъумдан замансыз айырылырча кимге не хата этгенме? Ой, мен харип, ой, мен жарлы!

- Мен ёлсем да этмезсе быллай сыйыт, къатын, кесинги къолгъа ал, бизден къорарыкъ ол болсун, - деди Серхан, тезюню тауусулуп.

Андан эсе айтмай къойгъа эди ол сёзлени. Алай сарнау этип жилирыгъын билсе, киштик ферма ачар эди. Аладан сют саууп хайыр тюшюрмегенликге, къатынын шошайтыр ючюн орамда иесиз къалгъан киштиклени хамамда жууундуруп, юйюне жыргъа хазыр эди Серхан ол такъыйкъада.

- Энди ёлеме деп къоркъмайма, кишиучугъуму ачыуун кётюралмай, замансыз ёлюп къалама деп къоркъама, - дейди Шабакхан, кез жашларын сыйпай. – Сен манга сынатмагъан не къалды?!

Билген Аллахды, бу тарыгъыула бюгюн да тохтарыкъ болмаз эдиле, бу юйню босагъасындан бир тиши киштик кирмесе эди. Энди Серхан экибиз андан туугъанланы былай аш-суу жүрюген жерлеге элтип къоюудан ычхыналмай къалгъанбыз. Бу къыралда кеп сабий, эсе да, бала тапхан киштиклеге ахча телеген төре болса эди, байыкъланыр эдиле Серхан бла Шабакхан да. Ёнге уа юйюрге сабийлени кёбейтип байыкъланыр эдиле была, башха таулу юйюрге да. Эки сабийге бла сегиз киштикге къарап тургъан болмаса.

ТАНАМ САУ КЪАЙТСА...

Тохтамишде къаллыкъ, аман бёрю ашарыкъ, табылгъан а бир этге эдинг... - дейди, Майрышхан, зыбыр къоллары бла жаулугъун тап эте, тас болгъан танасын излей чыгып бара. – Ай, аны урлагъан сыйытынга союлургъа аллайынъ табылмасын!

Майрышхан гитче бузоучукълай ёсдюрген малы бир тюрлю ызы да къалмай, элни гудучуларына къабын болгъанына бек жарсыйды. Ачыу а тиер, кеси къабынынгы ашатып ёсдюрген танангы думп этип къойсала. Элден жыл сайын жюзден артыкъ тууар урланады. Алыкъын аладан бири да табылмагъанды. Бек

сейри уа – черек жагда тууар, ат болсун, билген Аллахды, эшеклене окъуна соя болурла быллай «бизнес» бла кюрешгенле, союучу жерни билмеген а жокъду. Алайда бир гышмы, мюйюз къадар барды да, ненча мал думп болгъанын санаргъа эсеплеучо да керекмейди. Тёрт гышмы неда эки мюйюз бир мал болгъанын санап чыгъалмазлыкъ адам жокъду. Энди энни гышмылада, небилейим, мюйюзледе салгъан тёре болса, Майришхан да таныр эди танасын. Ангылар эди дуня жарыгъын ол жарлы ахыр кере былайда кёргенин.

- Румынлы аскерле урушну кезиуюнде бир кесекге бизни элде да тургъан эдиле, - дейди Майрышхан, орамларында тиширыула жыйылыучу ныгъышда олтуруп, кыз заманын эсине тюшюре. - Бир иги хоразыбыз болуучу эди, аны кёз туурабыздан урлап кетедиле, ол къан жауарыкъ цыганлыла. Ахырат басхыч кибик бир ёсюмлю командирлери бар эди да, гудучуланы анга къозутабыз. Ол кюн окъуна ашагъан хоразлары ючюн токълу чыгъар чакълы ахча къоюп кетедиле. Аладан бири дагъыда уругъа киргенлей тутулгъан эди. Аны илишаннга салып ёлтюргенлерин кесим да кёргенем. Кесибизни элни мал урлачуларына уа кимни къозутайым? Къайсы милицианы къолундан келликди илишаннга салыргъа? Неда румынлы офицерни къайдан табайым быллай амалсыз кюнюмде?

- Майрышхан, сен, былайда къайгъы этип турмай, милициягъа билдиргенмисе? – деди къабыргъа къоншусу Бадинат.

- Эй кыз, бир къагъыт къадар жаздыргъандыла да, мен биринчи классха баргъанда, аллай бир къагъытны школгъа келтиргеннге хар юйюр бир къой берир эди. Биз жазыкъла уа кюреше эдик, газет журунланы юсюнде харфланы жазаргъа юйренип. Мени танам а милицияда къоратылгъанча чиммакъ къагъытлада жазаргъа юйренген болсам эди уа, былайда сизни бламы хапар айта турлукъ эдим?! Энди кёрюнюп турады ол кезиуден адамгъа, шёндю уа малгъа къырал бир кибик сый бермегени. Бу дуняны малыны сыйы уллуду ансы, подполковник, майор чынлары болгъан жашларыбыз аллай бир къагъыт къоранч да этип, кеси заманларын да къоратып айланмаз эдиле.

- Бир сейирим, алай бир къагъытха нени юсюнден жазадыла бу кызылжагъала? – деп, Арзият энди эшип башларыкъ чындайыны чыкларын санап башлады.

-Аланла, отуз алты чыкмы болуучуду чындайны башлай туруп, эсеме бир салыгъыз?

- Аны да унутханбыз, Майрышханни танасына асыры жарсыгъандан, Арзият сени уа быллай затха жүрегинг бир заманда да къыйналмаучуду, - деди чолакъ Халимни юй бийчеси.

- Ол жүрек эки жарылыр эди, хар тас болгъан мал ючюн жарсып турсам, - Арзият ол айтханы бла ныгъышдагъыланы барысын да ауузларын жапдырды.

Бадинат ол сёзледен сора жүреги болгъан жерден кьолун кетермей кьойду. Алай этип бир-бир кьоншуларыны ачы сёзлеринденми сакълай болур эди жарлы жүрекчигин, огъесе былтыр тас болгъан къашхамангылай ийнегими эсине тюздю, билген Аллахды, алай терен ахтынды. Былай да олтургъанладан Майрышханнга бек жарсыгъан чыкъмагъаны бошундан туююл эди. Малы урланнганны ачыулугъун ала андан алгъаракъ сынап бошагъан эдиле. Айхай, бош тууарла да болгъу эдиле. Бадинат жашына кьатын келтирирге деп асырап тургъан ууанык, Арзият а бир ючжашар асырай эди да, кызыны, жашыны кьууанчларын бирге этсе да жетерик эди. Чолакъ Халимлары да, уручулагъа налог тэлеген сунарса, хар жылдан бир малны тас этедиле. Бек сейири уа - кюз артында, семирген заманларында тас боладыла. Сора жаш тёлю юйдегили болургъа суймейдиле дерле да. Той этерге мал асырар онгунг болмаса, жашынгы хатлама юйдегили этерсе...

Ныгъышчыла, бир мюйюзю сынып, быгъынында да кесилген жарасы бла Майрышханны танасы келе тургъанын кёрюп, хапарларын олсагъатлай тохтатдыла. Уручула тананы кьаргъышчы иесинденми кьоркъдула неда, Майрышхан тилегенча, кьоллары гыжымы болуп кьалдыла, белгисизди. Элдеги баштакъланы кьолундан сау ычхыннган биринчи мал бу эди да, тиширыула аны ючюн алынып кьалгъанларын артда билдик. Майрышхан эри кьанлы урушдан сау-саламат кьайтханда да тансыкьлагъан болмаз эди мюйюзсюз танасын ийнакьлагъанча.

- Э кьатын, бу кётюрем танангдан тансыкьлыгъынгы алып бошагъан эсенг, аны сау кьайтханына бир кьурманлыкъ этмей боллукъ туююлсе, - деди Арзият, чындай эшгенин да кьоюп.

Кьурманлыкьдан сора тана думп болуп кьалды. Кьайтмаз жерге кетгени артда белгили болду.

ОЛ ДУНИЯДА ИШ ХАКЪЛАРЫН АЛАЛМАЙ ТУРАДЫЛА

Къыйыр кьошда кьойчула иш хакъгъа 50 сом алып, он кьойну биргенге кечиндирсенг да, эшегинге уа колхозну сюрююнде жер табылмай кьалгъан кезиуле болгъандыла. Кьойла къыйырда, аланы жанлыдан сакълай, жамычыгъа чулгъанып, аз жукъусуз кечеле ётдюргеменди Махти. Ара мюлкню оноучулары бла кьазаны ахырысыда кьайнамагъанды. Бу огъурлу кьойчуну кьошуна келип, кьара чоюнну тегерегине жыйылгъанланы бирге жыйсанг, партияны ара комитетин, Сауутлан-

ган кючлени штабын, кыралны академиясын, кёп министерстволаны келечилерин кёрюрге боллукъ эди. Ол неди, тау жайлыкъланы кьолгъа этип, гитче «кыралчыкъ» кыурап кьояргъа кьолдан келлик эди. Солургъа келгенле ненча токълусун ашап кетгенлерин ким санап турлукъ эди. Неда ненча литр айран ичилгенин. Андан кьатыракъ суусапланы ненчасын азайтханларын кыйыр кьошну тегерегинде шендю да атылып тургъан шешала бла билирге боллукъду. Алай иш анда туююлду. Тап хакъын алмай, ара мюлкню да чачдырмай, иги кьартлыгына дери чыдагъан Махти, пенсиягъа кете туруп, аны аз алырча этген оноучуладан бирине артда чам эте, дерт жетдире башлады.

Аныча кишиле кыурагъан мюлкню тонап, ызы бла чачханда да, уллу кыйыны болгъан, кьуллукъчу дерге да ауузунг айланмайды, Сосмакъ энди кеси да пенсиячыды. Аны орунунда бети кызаргъан бир башха болса, юйюнден чыкъмай туруп эди. Алай Сосмакъ, ара мюлкню чачып, тутулмай кьалгъанына махтаннгандан туююл эсе, тойгъа, дууагъа, жамауат аслам жыйылгъан башха жерлеге да жюрюучю болду.

«Иеси кыстагъан итча, бу не айлана болур? Адамлагъа этер аманлыгъын аямагъанды, энди кесин шыйыхча жюрютюрге кюрешеди», - халкъ кесини бу алтакъгъа кёз кыарамын алай бла билдирди.

Кызармай эди да, юйю кыуругъан, ол аракыдан кегерген бети. Бютюн тынчлыгъын алгъан а Махти эди.

- Алыкъын саумуса, ёлген хапарынг чыкыгъан ушай эди да, - дей да тохташа, адамланы кюдюрдю.

Кюнлени биринде, дуада олтуруп тургъанлай, бирда бир тап тутдурду кызылбет кыйчу.

- Эй, Итлухулу, не мында сирелесе, ол сен чачхан мюлкде ишлегенле ол дунядадыла. Председатель, зоотехник, агроном, малчыланы, сабанчыланы да кёбюсю андадыла, иш хакъларын берирге кассир керек болуп турады. Ол дуняда колхоз чачылгъынчы, ары ашыкъ. Жаханымде алгъан хакълары сен бизге бергенден кыйда мажалыракъды, тонар онгунг да боллукъду, - деп, Махти дууачыланы кюллюклерин кьол аязлары бла жапдырып, ары-бери жайылырча этди.

АТЛАРЫ

КЯЗИМ БИЗНИ ДА ТЮРКГЕ КЕЛТИРДИ

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. <i>Жазыучуну жол дефтеринден. Статья.</i> 2	
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Кязим. <i>Поэма.</i>	18

ПРОЗА

ТАУМЫРЗАЛАНЫ ДАЛХАТ. Баян-Таш. <i>Улхар.</i>	40
МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. <i>Хапарла.</i>	105
ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ. Аны жазганларын суююп окъуйма. <i>Статья.</i> ..	141
КЮЧЮКЛАНЫ ЗУХУРА. «Пашханла жаннетге тошедиле» <i>Статья.</i> ...	145
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ. Къарындаш. <i>Хапар.</i>	150

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

САФАР. Тилейме. <i>Назму.</i>	153
ВАХА ХАМХОЕВ. Асланны тюшю. <i>Новелла.</i>	161

МИЛЛЕТНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

КЕТЕНЧИЛАНЫ МУССА, АППОЛАНЫ АЛИМ Айтхылыкъ тюрколог, белгили педагог эм асыл адам. <i>Статья.</i>	170
БАТЫРБИЙЛАНЫ Х. Ахшы умут – ёмюрлюк жолоучу. <i>Статья.</i> ..	174
ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Окъуучуну жюрегине жол излегенди. <i>Статья.</i>	181
МАХИЙЛАНЫ АЗИЗА. Адамны къадары. <i>Статья.</i>	187
МАХИЙЛАНЫ ЛЮДМИЛА, ЁРТЕНЛАНЫ ЛЕЙЛЯ. Улакъланы Махти. <i>Статья.</i>	191

ПОЭЗИЯ

ГУЗЕЛАНЫ МАХМУТ. <i>Назмула.</i>	195
ГАППОЛАНЫ-МАГЪБАЯЛАНЫ АМИНАТ. <i>Назмула.</i>	200

КЪАЛАМ СЫНАУ

АППАЙЛАНЫ ШАМИЛ. <i>Назмула.</i>	205
--	-----

МИФОЛОГИЯ БЛА ХОРЕОГРАФИЯ

КЪУДАЙЛАНЫ МУХТАР. <i>Ангылатма сёзлюк.</i>	212
---	-----

ЧАМХАНА

МАМАЙЛАНЫ АЛИЙ. Чам хапарла	214
-----------------------------------	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (155)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 24.01.11. Формат 60х90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1700 экз. Заказ № 24. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.
